नागपूरकर भोसलेंचे प्रशासनीक ध्येयधोरण

लेखिका

डॉ. लक्ष्मी आत्माराम सिरसाट

एम.ए, बी.एड, सेट, पीएच.डी

सहाय्यक प्राध्यापक, बद्रीनारायण बारवाले महाविद्यालय, जालना.

सिद्धी पब्लिकेशन हाऊस, नांदेड.

ISBN NO. 978-81-996546-4-8

नागपूरकर भोसलेंचे प्रशासनीक ध्येयधोरण

डॉ. लक्ष्मी आत्माराम सिरसाट

एम.ए, बी.एड, सेट, पीएच.डी

सहाय्यक प्राध्यापक, बद्रीनारायण बारवाले महाविद्यालय, जालना.
मोबाईल क्रमांक: 8408052254

❖ **प्रकाशक**

सिद्धी पब्लिकेशन हाऊस,
बेलानगर भावसार चौक, तरोड़ा खु. नांदेड.
मो. नंबर ९६२३९७९०६७
www.wiidrj.com

❖ **मुद्रक**
अनुपम प्रिंटर्स, श्रीनगर, नांदेड.
प्रथमावृत्ती : 27 एप्रिल 2026

© सर्वाधिकार लेखिकाच्या अधीन

मुखपृष्ठ : तेजस रामपुरकर
अक्षरजुळवणी : सौ. पल्लवी शेटे

मूल्य : १५०

(टीप: सदरील ग्रंथातील कोणताही भाग किंवा मजकुराकरीता सदरील लेखिका स्वत: जबाबदार राहतील. प्रकाशक जबाबदार असणार नाही.)

लेखिकेचे मनोगत

संपूर्ण भारताच्या इतिहासामध्ये मराठ्यांचा इतिहास हा महत्त्वपूर्ण आहेच परंतु मराठ्यांच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाचा भाग म्हणजे भोसले कालीन नागपूर प्रांताचा इतिहास होय. नागपूरचे प्रशासनिक धोरण हे पुस्तक लिहिण्या मागची माझी खरी प्रेरणा म्हणजे माझा संशोधन विषय. नागपूर प्रांताची भोसले कालीन सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती एक ऐतिहासिक अभ्यास (इ.स.1735 ते इ.1853) या विषयावर संशोधन करीत असताना च मला भोसलेंच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, प्रशासकीय विषयांची पाकळी उलगडत गेली. तसेच नागपूरकर भोसले यांचे नागपूर प्रांतातील स्थान किती महत्त्वपूर्ण होते केंद्रीय सत्तेशी एकनिष्ठ राहून प्रांतीय स्वायत्तता भोसलेंनी निर्माण केली एवढेच नाही तर उत्तम अशी प्रशासन व्यवस्था निर्माण करून मराठा सामर्थ्यांचा केवळ विस्तार घडवला नाही तर त्या सामर्थ्याची वैधता, टिकावआणि सांस्कृतिक व्याप्ती ही देखील वाढवली. नागपूरकर भोसल्यांचा उदय है केवळ एका घराण्याचे राजकीय उत्थान नव्हते, तर मराठा साम्राज्यात प्रादेशिक राज्यशास्त्र कसे विकसित झाले याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. विकेंदित साम्राज्याच्या संदर्भात प्रादेशिक सत्ता कशा कार्य करतात, केंद्राशी त्यांचे संबंध कसे असतात आणि त्या स्वतःची वेगळी ओळख कशी निर्माण करताट, नागपूरचे भोसले हे विकेंद्रीत एकात्मता या संकल्पनेचे प्रतीक आहेत हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. भोसले कालीन प्रशासन पद्धती अभ्यासत असताना त्यातील काही पद्धती या आधुनिक शासनासाठी प्रासंगिक आहेत लवचिक महसूल धोरणे, स्थानिक परिस्थितीनुसार

कर प्रणाली बदलणे, जिल्हास्तरीय स्वायत्तता, सुभेदारांना प्रशासकीय अधिकार देणे, बहुसंस्कृतिक शासन गोंड आणि मराठी समाजाचे समन्वय करणे, केंद्र-राज्य संबंध, संघराज्य व्यवस्थेतील संतुलन मराठा राजकारणातील विखुरलेल्या सत्ता केंद्राचे स्वरूप - पेशवे शिंदे होळकर भोसले या सर्वांमधील अंतर संबंध आणि स्पर्धा नागपूरकर भोसले पाच्या राजकीय निर्णय प्रक्रियेवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकता. या पुस्तकाच्या माध्यमातून नागपूरकर भोसले यांच्या प्रशासनातील महत्वपूर्ण धोरणावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

डॉ. लक्ष्मी आत्माराम सिरसाट

एम.ए, बी.एड, सेट, पीएच.डी

सहाय्यक प्राध्यापक,

बद्रीनारायण बारवाले महाविद्यालय, जालना.

मो. नं. : 8408052254

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नांव	पृ.क्र.
१.	प्रस्तावना	०७
२.	नागपूरकर भोसले सत्तेचा उदय	३४
३.	सत्तेचे विस्तार व सामरिक धोरणे	६७
४.	नागपूरच्या भोसले सत्तेची प्रशासनिक रचना आणि महसूल व्यवस्था	११७
५.	सारांश	१९३
६.	संदर्भग्रंथ	२०३

प्रकरण १

प्रस्तावना

१.१. पार्श्वभूमी

मराठ्यांच्या एकूण इतिहासात नागपूरच्या भोसलेंचा इतिहास दुर्लक्षित झालेला आढळतो खरे तर उपेक्षितच राहिला असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कदाचित पेशवे आणि नागपूरचे भोसले यांचे फारसे पटत नसल्याचे कारण त्यामागे असू शकते. वास्तविक पाहता भोसले यांच्या इतिहासा शिवाय मराठ्यांचा इतिहास अपूर्ण आहे. एवढे प्रचंड सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक कार्य भोसलेंनी नागपूर प्रांतात केलेले आहे. त्यांच्या या उपेक्षित राहिलेल्या कार्यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न या पुस्तकाच्या माध्यमांतून करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. १७०७ सालच्या फेब्रुवारी महिन्यात, जेव्हा औरंगजेबाने अहमदनगरजवळ अखेरचा श्वास घेतला, तेव्हा भारतीय उपखंडाच्या राजकीय नकाशावर एक नवा अध्याय सुरू झाला. मोगल साम्राज्य, जे दोन शतकांहून अधिक काळ भारतावर राज्य करीत होते, ते आता त्याच्या अंतिम टप्प्यात होते. पुढील पन्नास वर्षांत, या साम्राज्याच्या विघटनातून अनेक प्रादेशिक सत्ता उदयास आल्या. मराठा, शिख, रोहिल्ला, अवध, बंगाल प्रत्येकाने आपापल्या प्रदेशात स्वतंत्र सत्ताकेंद्रे निर्माण केली. या राजकीय उलथापालथीत, महाराष्ट्रातून उदयास आलेले मराठा साम्राज्य एक प्रमुख शक्ती म्हणून उभे राहिले (सरदेसाई, १९४६).

छत्रपती शाहू महाराजांच्या कारकीर्दीत (१७०८-१७४९) मराठा साम्राज्याने केवळ विस्तार केला नाही, तर त्याची राजकीय रचनाही बदलली. सत्ता विकेंद्रित झाली (गॉर्डन, १९९३). पेशव्यांचे पुणे, सातारा, कोल्हापूर, इंदोर, ग्वाल्हेर, बडोदा अशा अनेक केंद्रांमध्ये मराठा शक्ती विभागली गेली. या सर्व केंद्रांमध्ये, पूर्वेकडील प्रदेशात उदयास आलेले नागपूरचे भोसले घराणे हे एक विशिष्ट स्थान बनवून उभे राहिले.

भोसल्यांची सत्ता प्रस्थापित होण्यापूर्वी नागपूर येथे देवगडच्या गोंड राजाची सत्ता देवगडचे गोंड घराणे हरया किंवा हरया गड या ठिकाणचे होते. जातबा हा या घराण्याचा मूळ पुरुष होते. त्याने देवगड ही सोयीची जागा पाहून तेथे आपले ठाणे मांडले . हा सर्व प्रांत मूळचा गढा- मांडला या राज्यातील होता. गढा मंडलाचे राज्य मोघलांच्या अंमलाखाली गेल्यावर हा प्रदेशही मोघलांच्या ताब्यात गेला. गढ- मंडला या राज्याच्या पराभवानंतरच देवगड राज्याचे सामर्थ्य आणि प्रभाव वाढला. या राज्यातील जातबा या राजाने आपल्या साम्राज्याचा विस्तार नागपूर पर्यंत वाढवला. नागपूर हे जातबाचे एक महत्त्वाचे ठाणे होते. जातबा नंतर त्याचा मुलगा दलशहा गादीवर बसला. त्याच्या निधनानंतरत्याचा भाऊ कोकशाह गादीवर बसला कोकशहाच्या निधनानंतर त्याचा ज्येष्ठ पुत्र महिपत शहाला बाजूला सारून धाकटा पुत्र दिदर हा इसवी सन १६८५ ला देवगडच्या गादीवर बसला. वास्तविक महिपतशः हा ज्येष्ठ पुत्र असल्यामुळे गादीवर त्याचा अधिकार होता परंतु प्रत्यक्षात त्याला गादी न मिळाल्यामुळे त्याने मोगल बादशहा औरंगजेबाची मदत घेऊन गादी मिळविली त्याबद्दल त्याला इस्लाम धर्म स्वीकारावा लागला महिपत शहा ने इस्लाम धर्म

स्वीकारल्यावर औरंगजेबाने त्याचे नाव बख्त बुलंद असे ठेवले. बख्त बुलंद अतिशय कर्तुत्ववान, धाडसी उत्कृष्ट प्रशासक व योग्य राज्य करता असून देवगडच्या गादीवर बसणाऱ्या शासकांमध्ये तो सर्वश्रेष्ठ शासक होता. जुलै 1709 मध्ये बख्तबुलंदचा मृत्यू झाला.

बख्तबुलंदच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा चांदसुलतान हा राजा झाला. या काळात नागपूर हे गोंडांचे महत्त्वाचे ठाणे होते. मोघलांची सत्ता या काळात मोडकळीस आल्यामुळे चांद सुलतानाने मोघलांचा काही प्रदेश आपल्या वर्चस्वाखाली आणला. इ.स. १७३५ मध्ये चांद सुलतान चा मृत्यू झाला. चांद सुलतानाच्या निधनानंतर बख्तबुलंदचा दासी पुत्र वली शहा व पुत्र मीरबहादुरशहा यांच्यात सत्तेसाठी यादवी निर्माण झाली. वली शहा ने मीर बहादुर शहा चा वध केला तेव्हा चांद सुलतान ची पत्नी रतन कुंवर हिने आपले पुत्र अकबर शहा व बुरहानशहा यांचे वलिशहापासून संरक्षणाकरिता वऱ्हाडात भाम येथे मुक्कामी असलेल्या पहिले रघुजी भोसले यांच्याकडे मदत मागितली. राणी रतन कुवर हिच्या विनंतीनुसार रघुजी भोसले यांनी वली शहावर आक्रमण करून त्याला कैद केले व अल्पवयीन बुरहान शहा यास गादीवर बसविले रघुजी भोसलेस त्याने केलेल्या मदतीचा मोबदला म्हणून राणी रतन कुंवर ने 2 एप्रिल 1739 रोजी देवगडच्या तहानुसार आपल्या राज्याचा तिसरा हिस्सा आणि दहा लाख रुपये दिले. तिसऱ्या हिस्स्यात रघुजीस नागपूर प्रदेश मिळाला .

पुढे बुरहान शहा आणि त्याचा भाऊ अकबर शहा यांच्यात पुन्हा वाद निर्माण झाला तेव्हा अकबर शहा ने निजामाची मदत मागितली आणि बुरहान शहा ने रघुजीला मदतीकरता बोलविले

परंतु अकबर शहाचे विषप्रयोगाने निधन झाले तेव्हा बुरहान शहा ने अकबर शहाच्या राज्याचा निम्मा हिस्सा रघुजी स दिला. अशाप्रकारे देवगडच्या गोंड राज्याचा बहुतांश प्रदेश रघुजी भोसले यांच्या ताब्यात आला आणि पहिले रघुजी भोसले यांचे नागपुरात आगमन होऊन भोसले घराणे नागपूरला स्थायिक झाले.

मराठ्यांच्या इतिहासात भोसले वंशाचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. या वशांच्या दोन शाखा होत्या एक छत्रपती शिवाजींची व दुसरी नागपूरकर भोसले यांची भोसल्यांच्या वंशावळीप्रमाणे मुधोजी हा या वंशाचा मूळ पुरुष मानला जातो मुधोजी व त्याचा भाऊ रुपाची यांच्या पूर्वजांनी पुणे जिल्ह्यातील हिंगणी जवळ बेरडी हे गाव वहिती करिता घेऊन पाटीलकी संपादन करून ते वसविले त्यामुळे त्यांना **'हिंगणीकर भोसले'** हे नाव पडले. मुधोजी व रूपाजी हे बंधू शिपाईगिरी करीत जे शहाजी भोसलेंच्या समकालीन होते. मुधोजीचे पुत्र बापूजी ,परसोजी व साबाजी हे छत्रपती शिवाजी राजांच्या काळात शिपाई गिरी करीत परसोजी व रूपाजी यांची नावे शिवाजीच्या नामांकित सरदारांच्या यादीत आहेत छत्रपती राजाराम गादीवर आल्यानंतर परसोजीने त्यांना फार मदत केली वऱ्हाड गोंडवनात आपला अंमल बसवीला परसोदीच्या या कार्याबद्दल राजारामने इ.स. १६९९ मध्ये परसोजीस 'सेना साहेब सुभा' हा किताब व सरंजाम दिला. तसेच वराड व गोंडवना प्रांतातील चौथाई व सरदेशमुखी वसुलीचे अधिकार दिले आणि तशी सनद ही दिली तेव्हापासून परसोजी यवतमाळ जिल्ह्यातील 'भाम 'या गावी राहू लागला व तेथून मराठ्यांचा अंमल वाढू लागला.

इ.स.१७०७ मध्ये शाहूची सुटका झाल्यानंतर ताराबाईच्या विरोधात शाहूस परसोजीने मदत केली पुढे शाहू यशस्वी झाल्यानंतर त्याने परसोजीस सेना साहेब सुभा हे पद वऱ्हाड-गोंडवना प्रांताचा अंमल कायम करून त्यास वंशपरंपरेची नवीन सनद दिली. यात रीतपुर, वराड, देवगड, चंद्रपूर, गोंडवना या प्रांताचा समावेश होता. तसेच गाविलगड, नरनाला, माहूर, खेडले, पवणार व कळम या सहा सरकारांचाही अंतर्भाव होता. शाहुने दिलेल्या सनदेप्रमाणे परसोर्जीने या प्रांताचा कारभार पाहिला. इ.स.१७०९ मध्ये साताऱ्याहून परत येत असताना कृष्णा व वेणा नदीच्या संगमावर माहुल जवळ खेड येथे त्यांचा मृत्यू झाला यानंतर त्यांचा पुत्र कान्होजी इ.स.१७१० मध्ये सेना साहेब सुभा झाला. कान्होजी ने यवतमाळ जिल्ह्यातील भाम येथे आपले मुख्य केंद्र केले. कान्होजीस प्रारंभी संतती नसल्यामुळे त्याने आपला चुलत भाऊ बिंबाजी चा पुत्र रघुजी यास आपल्याजवळ लहानपणापासून भाम येथे ठेवले होते पुढे कान्होजीस पुत्र झाला त्याचे नाव रायाजी असे होते पुत्रप्राप्तीनंतर रघुजी व कान्होजी यांच्यामध्ये मतभेद निर्माण झाले परिणामी रघुजी कान्होजी पासून दुरावले रघुजीने काका राणोजी यांच्या मदतीने कान्होजी कडे आपल्या वाट्याची मागणी केली यासंबंधीचा वाद छत्रपती शाहूपर्यंत पोहोचला तेव्हा बाळाजी विश्वनाथ याने सरंजामाची वाटणी राणोजी, रघुजी व कान्होजी मध्ये करून दिली. कानोजी प्रभावशाली झाल्यानंतर तो शाहूस जुमानेसा झाला छत्रपतीस नागपूर सुभ्याची महसूल वसुली कमी येऊ लागली त्यामुळे शाहू ने कान्होजीस भेटीसाठी सातारा येथे बोलविले तेव्हा प्रत्यक्ष भेटीत प्रांताच्या उत्पन्न व हिशोबाबत

उभयतात बेबनाव झाला. राजधानी साताऱ्यात छत्रपतींशी मतभेद झाल्याने तेथे राहणे धोक्याचे आहे असे समजून कान्होजीने शाहूस कोणतीही पूर्वकल्पना न देता तेथून पलायन केले तेव्हा शाहू ने कान्होजी चा बंदोबस्त करण्याकरिता मुत्सद्दीपणाने रघुजीची निवड केली छत्रपती शाहू ने आपली धाकटी पत्नी सगुनाबाईच्या चुलत बहिणीचा तुळाबाईचा विवाह रघुजीशी लावून दिला व त्यास सातारा जिल्ह्यातील **'देऊर'** हे गाव मोकासा म्हणून वंशपरंपरेने दिले.के इ.स.१७३० मध्ये शाहूच्या आज्ञेनुसार रघुजीने कान्होजी वर चाल केली व वणी जवळ त्यास कैद करून साताऱ्यास नेले शाहू ने कान्होजीला नजर कैदेत ठेवले त्यातच त्याचा मृत्यू झाला यानंतर रघुजी भांब येथे आला आणि **'सेना साहेब सुभा'** म्हणून राज्याचा कारभार पाहू लागला. रघुजी भोसले (पहिला) यांनी १७३० च्या दशकात नागपूरला केंद्र बनवून एका सबळ राज्याची पायाभरणी केली. त्यांच्या नेतृत्वाखाली गोंडवाना, छत्तीसगढ, ओरिसा आणि मध्य प्रदेशाच्या काही भागांवर भोसल्यांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले (दिघे, १९४४). हे राज्य केवळ लष्करी विजयांवर आधारित नव्हते. नागपूरच्या भोसल्यांनी एक कार्यक्षम प्रशासनिक यंत्रणा, स्वतंत्र महसूल व्यवस्था आणि स्थानिक सांस्कृतिक ओळख निर्माण केली (राजवाडे, १९१०). मराठा साम्राज्याच्या राजकीय भूगोलात नागपूर हे 'पूर्वेचे रक्षक' म्हणून ओळखले जाऊ लागले (ब्रिटिश लायब्ररी, १८२०-२५).

नागपूरचे भोसले घराणे हे मराठा साम्राज्याच्या विकेंद्रित स्वरूपाचे एक आदर्श उदाहरण आहे. त्यांनी पेशवाईशी निष्ठा राखली, परंतु प्रशासनिक आणि आर्थिक बाबतीत त्यांची स्वायत्तता कायम ठेवली. पुण्याच्या पेशव्यांच्या छत्राखाली राहूनही, नागपूरचे शासक आपल्या प्रादेशिक हितसंबंधांनुसार धोरणे ठरवत. हे राज्य

१७३० ते १८५३ या कालखंडात भारतीय राजकारणात महत्त्वाची भूमिका बजावते, ओरिसातील चौथाईच्या वसुलीपासून ते ब्रिटिशांशी झालेल्या संघर्षापर्यंत.

मराठा इतिहासलेखनात पुणे-केंद्रित दृष्टिकोनामुळे नागपूर भोसल्यांचे योगदान दुर्लक्षित राहिले आहे. पेशवाई, सातारा छत्रपती आणि शिंदे, होळकर यांसारख्या सरदारांना मिळालेल्या लक्ष्याच्या तुलनेत, नागपूरच्या भोसल्यांचा अभ्यास अपुरा आहे (विंक, १९८६). तथापि, नागपूरचे भोसले यांनी: पूर्व भारतात ७० वर्षांहून अधिक काळ स्थिर शासन चालवले. गोंड-मराठा सांस्कृतिक संगम घडवून आणला. महसूल व्यवस्थेत नाविन्य आणले. ब्रिटिशांच्या विरोधात शेवटपर्यंत लढा दिला. हा अभ्यास या दुर्लक्षित अध्यायावर प्रकाश टाकतो (महाराष्ट्र राज्य पुरातत्व, नागपूर दफ्तर, रुमाल. नं. ५४).

या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू म्हणजे जे नागपूरच्या भोसले घराण्याच्या सत्ताकाठामागील राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक प्रक्रियांचा सखोल शोध घेणे आहे. यासाठी काही महत्त्वाचे संशोधन प्रश्न तयार करण्यात आले आहेत. हे प्रश्न केवळ माहिती मिळवण्यासाठी नव्हे, तर मराठा साम्राज्याच्या विकेंद्रित स्वरूपाचा अर्थ समजून घेण्यासाठी मार्गदर्शक ठरतील. सर्वप्रथम, या संशोधनाचा उद्देश नागपूरच्या भोसले सत्तेचे उदय कोणत्या ऐतिहासिक आणि सामाजिक परिस्थितीत झाला? हे तपासणे आहे. या प्रश्नातून मुघल सत्तेचा ऱ्हास, मराठा लष्करी संघटनातील बदल आणि प्रादेशिक समाजरचना यांचा सत्ताकेंद्रांच्या निर्मितीशी असलेला संबंध स्पष्ट होईल.

याव्यतिरिक्त, मराठा साम्राज्याच्या केंद्र-प्रांतिक नातेसंबंधातील ताण आणि संतुलन समजून घेण्यासाठी, नागपूरकर

भोसल्यांनी पेशवाईशी आपले संबंध कसे प्रस्थापित आणि सांभाळले? या प्रश्नाचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. पुढे, नागपूरच्या राज्ययंत्रणेचा अंतर्भाव उलगडण्यासाठी, नागपूरच्या भोसल्यांची प्रशासनिक आणि महसूल रचना कोणत्या प्रकारे विकसित झाली? तसेच, महसूल संकलन आणि न्यायव्यवस्थेतील त्यांचे प्रयोग पेशवाईपेक्षा कसे वेगळे होते, याचा अभ्यास केला जाईल. या अंतर्गत क्षमतेच्या मूल्यांकनानंतर, भोसले सत्तेच्या बाह्य प्रभावाचा शोध घेतला जाईल: नागपूर सत्तेचे आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव पूर्व भारतावर (ओरिसा, गोंडवाना) कसा पडला? यातून नागपूरचे राज्य केवळ मराठा राजकीय परंपरेचा विस्तार नसून, एक नवीन प्रादेशिक संस्कृतीचे केंद्र म्हणून उभे राहिले, हे स्पष्ट होते.

या सर्व पैलूंचा अभ्यास करताना, नागपूरकर भोसल्यांच्या शासनपद्धतीत ‘स्थानिकता’ आणि ‘प्रादेशिक ओळख’ या घटकांची भूमिका काय होती? या महत्त्वाच्या सामाजिक-राजकीय घटकावर लक्ष केंद्रित केले जाईल, ज्यामुळे सत्ता स्थानिक सामाजिक रचनेतून कशी निर्माण झाली हे समजते. शेवटी, या सर्व प्रश्नांच्या एकत्रित उत्तरांतून, नागपूरकर भोसल्यांच्या सत्तेच्या अभ्यासातून मराठा साम्राज्याच्या विकेंद्रित स्वरूपाचे कोणते व्यापक निष्कर्ष काढता येतात? या सैद्धांतिक प्रश्नाचे उत्तर शोधून, मराठा साम्राज्य हे एक ‘संघराज्यसदृश साम्राज्य’ म्हणून कसे पाहता येईल, हे सिद्ध केले जाईल. या सर्व प्रश्नांमधून एकत्रित उद्दिष्ट हेच आहे की, मराठा इतिहासातील नागपूर भोसले सत्तेचे स्थान, स्वायत्तता आणि योगदान हे फक्त पूरक नव्हे, तर अत्यावश्यक घटक म्हणून पुनर्स्थापित करणे.

या ग्रंथाचा मुख्य उद्देश नागपूरच्या भोसले घराण्याच्या सत्तेच्या उदय, विस्तार आणि प्रशासनिक धोरणांचा एक सर्वांगीण ऐतिहासिक विश्लेषण सादर करणे आहे.

१.२. नागपूरचे भोसले: मराठा सामर्थ्याचा उदय

शतकानुशतके पौराणिक परंपरा आणि पुरातन मानववस्तींच्या विकसित इतिहासानंतर अठराव्या शतकात नागपूरच्या इतिहासाला निर्णायक वळण मिळाले—ते म्हणजे भोसले घराण्याचा उदय. नागपूरचे भोसले हे मराठा साम्राज्याच्या व्यापक संघराजकीय संरचनेचा महत्त्वाचा भाग होते आणि त्यांच्या राज्यकारभाराने नागपूरला स्वतंत्र ओळख, सामरिक महत्त्व आणि आर्थिक केंद्रस्थान प्राप्त करून दिले.

नागपूरचे भोसले हे मराठा सामर्थ्याच्या विस्तारातील एक महत्त्वाचा स्तंभ म्हणून उदयास आले, आणि त्यांच्या उदयाची प्रक्रिया ही व्यापक मराठा साम्राज्याच्या राजकीय व लष्करी पुनर्रचनेशी अविच्छिन्नपणे जोडलेली होती. शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेल्या स्वराज्याच्या संकल्पनेने मराठ्यांमध्ये प्रादेशिक नेतृत्वाची प्रेरणा दिली. या राजकीय वारशाला पुढे नेण्यात भोसल्यांच्या शाखांचे, विशेषतः नागपूरकर भोसल्यांचे कार्य निर्णायक ठरले. सरकार (१९७८) यांनी भोसल्यांची घराणी मराठा राजकारणातील “प्रादेशिक शक्ति” म्हणून ओळखली असून नागपूर शाखा हे त्यातील सर्वांत स्थिर आणि विस्तारक्षम केंद्र मानले आहे. याचे कारण म्हणजे दक्खन, मध्यभारत आणि गोंडवाना यांच्या संगमावर असलेले नागपूरचे भू-सामरिक स्थान. माल्कम (१९७०) यांनी नमूद केल्याप्रमाणे, या प्रदेशातील व्यापारी मार्ग, जंगलसंपत्ती आणि लष्करी मार्गक्रमणाच्या शक्यता यांमुळे नागपूर हे नैसर्गिकरित्या सत्ताकेंद्र बनण्यास अनुकूल होते.

रघुजी भोसले यांच्या नेतृत्वाखाली नागपूर हा मराठा सामर्थ्याचा स्वतंत्र प्रादेशिक आधार बनू शकला. त्यांच्या लष्करी

धोरणांनी मराठा साम्राज्याच्या उत्तर—ईशान्य दिशेतील उपस्थिती मोठ्या प्रमाणात बळकट केली. डफ (१९७१) यांच्या मते, रघुजींच्या बंगाल, ओरिसा आणि मध्यभारताकडे केलेल्या लष्करी मोहिमा केवळ वैयक्तिक विस्तार नसून मराठा साम्राज्याच्या आर्थिक आणि धोरणात्मक हितांचे रक्षण करणाऱ्या मोहीमा होत्या. नयीम (१९७७) यांनी दाखवले आहे की चौथाई आणि सरदेशमुखी या महसूल-आधारित युद्धनीतीच्या प्रणालीमुळे नागपूरकर भोसल्यांनी आर्थिक संसाधनांवर मजबूत पकड निर्माण केली, ज्यामुळे त्यांना स्वतंत्र प्रादेशिक शक्ती म्हणून उदयास येणे शक्य झाले.

नागपूरकर भोसल्यांनी राजकीय उदय साधताना प्रशासकीय स्थैर्याला तितकेच महत्त्व दिले. सेन (१९२३) आणि सेन (१९५८) यांनी स्पष्ट केले आहे की मराठ्यांचे प्रशासन हे लष्करी गरजांशी समन्वित असलेले 'दुरस्त नोकरशाही' होते, आणि नागपूरकर भोसल्यांनी या मॉडेलचा अधिक विकसित व प्रादेशिक अनुकूलित अवतार उभारला. नागपूर प्रांतातील महसूलव्यवस्था, किल्ल्यांवर आधारित सुरक्षा प्रणाली, स्थानिक प्रमुखांशी संपर्क राखणारे राजनैतिक संबंध हे नागपूरकर भोसल्यांच्या उदयातील मूलभूत घटक होते (काले, १९३४; काले, १९७१).

नागपूरचे भोसले उदयास येताना मराठा सामर्थ्याचा केवळ विस्तार घडवला नाही, तर त्या सामर्थ्याची वैधता, टिकाव आणि सांस्कृतिक व्याप्ती हे देखील वाढवली. शेरवाणी व जोशी (१९७३) यांनी दाखवून दिले आहे की मध्यभारतातील राजकीय अस्थिरतेचा फायदा घेत भोसल्यांनी मराठा प्रभावस्थानांचा विस्तार केला, ज्यामुळे दक्खन आणि उत्तर भारतातील राजकीय संवाद वाढला. त्यांच्या राज्यक्रियेने विदर्भ व मध्यभारतामध्ये मराठी भाषा, धार्मिक व्यवहार, प्रशासकीय पद्धती आणि सामरिक परंपरा

पसरवल्या—ज्याचा वारसा आजही दिसून येतो. अंधारे (२००५) यांनी अधोरेखित केले आहे की नागपूरकर भोसल्यांचा उदय हा मराठा सामर्थ्याच्या ऐतिहासिक स्मृतीत “सतत जिवंत असलेला भूतकाळ” आहे.

१.३. प्रादेशिक राज्यशास्त्राचे विश्लेषण :

नागपूरचे भोसले हे विकेंद्रित साम्राज्यात प्रादेशिक सत्ता कशी कार्य करते, याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहेत. त्यांनी केंद्राशी (पेशवाई) समतोल राखताना स्वायत्त प्रशासन उभारले. हा अभ्यास खालील प्रश्नांची उत्तरे देतो (कुलकर्णी, १९७५):

केंद्र आणि प्रांत यांच्यातील सत्तेचे वाटप कसे व्हावे?

प्रादेशिक सत्ता स्थानिक समाजरचनेतून कशी उभी राहते?

निष्ठा आणि स्वायत्तता यांचे समीकरण कसे साधावे?

नागपूरकर भोसल्यांचा उदय हा केवळ एका घराण्याचे राजकीय उत्थान नव्हते, तर मराठा साम्राज्यात प्रादेशिक राज्यशास्त्र कसे विकसित झाले याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. प्रादेशिक राज्यशास्त्र म्हणजे एखाद्या प्रदेशातील राजकीय अधिकार, स्थानिक स्वायत्तता, आर्थिक नियंत्रण, सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभाव आणि लष्करी गरजा यांचा परस्परसंबंधावर आधारित शासनव्यवस्था. Stewart गॉर्डन (१९९३) यांनी स्पष्ट केले आहे की मराठा साम्राज्याच्या संघराज्यात्मक संरचनेत विविध सरदारांना मोठी स्वायत्तता देण्यात आली होती आणि या स्वायत्ततेमुळे प्रादेशिक सत्ता-गट उदयास आले. नागपूरचे भोसले हे या राजकीय संरचनेतील सर्वात प्रभावशाली प्रादेशिक घटक बनले. ज्यामुळे विदर्भ, गोंडवाना आणि मध्यभारत या व्यापक प्रदेशात स्वतंत्र सत्ताव्यवस्था रुजली.

प्रादेशिक राज्यशास्त्राचा विकास मुख्यतः भू-राजनीती, अर्थकारण आणि स्थानिक सामाजिक संरचना यांवर आधारित होता. माल्कम (१९७०) यांनी मध्यभारतीय भागाचे वर्णन “a theatre of

shifting alliances” असे केले आहे. अशा प्रदेशात स्थिर सत्ता निर्माण करण्यासाठी नागपूरकर भोसल्यांनी स्थानिक गोंड सरदार, व्यापारी, पोली, राजपूत व फौजदार यांच्याशी समन्वित संबंध प्रस्थापित केले. कुलकर्णी व खरे (संपा.) यांनी दाखवून दिले की प्रादेशिक मराठा नेतृत्वाने या भागातील समाज-आर्थिक विविधतेला अनुरूप अशी प्रशासनव्यवस्था उभारली—जी पुण्याच्या दरबारावर अवलंबून नसून स्थानिक गरजांवर आधारित होती. यामुळे नागपूर हे मराठा साम्राज्याच्या केंद्रापासून भौगोलिकदृष्ट्या दूर असूनही राजकीयदृष्ट्या अत्यंत सक्षम आणि स्वायत्त बनले.

याव्यतिरिक्त, प्रादेशिक राज्यशास्त्र हा मुख्यतः आर्थिक व्यवस्थापनावर आधारलेला होता. नयीम (१९७७) यांनी चौथाई-सरदेशमुखी प्रणालीच्या विश्लेषणातून दाखवले आहे की नागपूरकर भोसल्यांनी मध्यभारत, ओरिसा आणि बंगालकडून नियमित महसूल मिळवून स्वतंत्र आर्थिक आधार तयार केला. विदर्भातील कृषी-उत्पादन, जंगलसंपत्ती, आणि व्यापारी मार्ग—विशेषतः बुरहानपूर, मंडला, छिंदवाडा, रायपूर या केंद्रांवरील नियंत्रणामुळे नागपूरची सत्ता आर्थिकदृष्ट्या स्वायत्त झाली (गॉर्डन, १९७७; गाडगीळ, १९४४). या आर्थिक स्थैर्यामुळे नागपूरकर भोसल्यांच्या प्रादेशिक राजकारणाला केवळ आधारच मिळाला नाही, तर लष्करी आणि राजनैतिक हस्तक्षेपासाठी आवश्यक संसाधनेही मिळाली.

प्रादेशिक राज्यशास्त्राचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्थानिक सत्ताधारी आणि समाजगटांशी केलेले सामंजस्यपूर्ण राजकारण. काले (१९७१) यांनी नागपूर प्रांतातील गोंड, कोलाम, मराठा पाटील, आणि जमाबंदी प्रशासनातील स्थानिक अधिकारी यांच्या भूमिकेचा सविस्तर उहापोह केला आहे. या सामाजिक समूहांशी नाते-जोडणी झाल्यामुळे नागपूरकर भोसल्यांना प्रदेशावर

नैसर्गिक वैधता मिळाली. डफ (१९७१) यांच्या मते, भोसले सत्तेचे अस्तित्व टिकवणारी वास्तविक ताकद ही स्थानिक समाजातील स्वीकारार्हता होती—कारण बाह्य लष्करी विजयापेक्षा स्थानिक पाठिंबा टिकाऊ सत्तेचे आधार ठरतो.

याशिवाय, प्रादेशिक राज्यशास्त्रात लष्करी-सामरिक गरजांची पूर्तता हा घटक अविभाज्य होता. सेन (१९५८) यांनी दाखवले आहे की मराठ्यांची लष्करी रचना ही नेहमीच सापेक्ष, गतिशील आणि प्रादेशिक स्वरूपाची होती. नागपूरकर भोसल्यांनी या धोरणाचा वापर करून मध्यभारत आणि पूर्व भारतात लष्करी मोहीमांचा फैलाव केला. सरकार (१९६०) यांनी नमूद केले आहे की रघुजी भोसल्यांची मोहिमेच्या आधारे चालणारी सत्ता ही मराठा सामर्थ्याच्या पूर्वेकडील उपस्थितीचा खरा आधार होती.

अंततः प्रादेशिक राज्यशास्त्राचे विश्लेषण हे दाखवते की नागपूरचे भोसले हे केवळ मराठा साम्राज्याचे अधीन सरदार नव्हते, तर स्वतःच्या भू-राजकीय, सामाजिक व आर्थिक तर्कांवर आधारित स्वतंत्र सत्तागट होते. या प्रादेशिक सत्तागटांनी मराठा साम्राज्याचा फार मोठा भौगोलिक आणि सांस्कृतिक व्याप वाढवला आणि भारतीय उपखंडातील अठराव्या शतकातील बहु-केन्द्रित राजकारणाचे स्वरूप घडवले.

१.४. आधुनिक प्रशासनासाठी धडे

भोसले प्रशासनातील काही पद्धती आधुनिक शासनासाठी प्रासंगिक आहेत; लवचिक महसूल धोरणे: स्थानिक परिस्थितीनुसार करप्रणाली बदलणे, जिल्हा-स्तरीय स्वायत्तता: सुभेदारांना प्रशासकीय अधिकार देणे, बहु-सांस्कृतिक शासन गोंड आणि मराठी समाजाचे समन्वय करणे, केंद्र-राज्य संबंध: संघराज्य व्यवस्थेतील संतुलन.

नागपूरकर भोसल्यांच्या प्रादेशिक सत्तेचा अभ्यास आधुनिक प्रशासनशास्त्राला महत्त्वपूर्ण धडे देतो. भोसले सत्तेची मूलभूत ताकद

त्यांच्या स्थानिक समाजाशी केलेल्या समन्वयात होती. काले (१९७१) यांनी नमूद केले आहे की नागपूरकर भोसल्यांनी राजकीय स्थैर्य मिळवण्यासाठी गोंड, मराठा, पाटील, व्यापारी गट आणि स्थानिक मुखत्यार यांच्याशी विश्वासावर आधारित नात्यांची उभारणी केली.

अर्थकारणात भोसल्यांनी दाखवलेला धडा आजही तितकाच लागू पडतो. नयीम (१९७७) यांच्या संशोधनातून दिसते की नागपूरकरभोसल्यांनी महसूल-आधारित धोरणाऐवजी स्थिर आर्थिक स्त्रोत आणि नियमित महसूल प्रवाह यावर भर दिला. व्यापारमार्गांचे संरक्षण, जंगलसंपत्तीचा नियंत्रित वापर आणि कौशल्यपूर्ण भू-राजस्व व्यवस्था या त्यांच्या धोरणांनी प्रादेशिक अर्थव्यवस्थेला दीर्घकाळ स्थैर्य दिले.

लष्करी आणि प्रशासकीय संघटनेत भोसल्यांनी दाखवलेली लवचिकता आधुनिक संकट-प्रशासनासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. सेन (१९५८) यांनी दाखवले आहे की मराठ्यांची लष्करी संघटना प्रादेशिक गरजांनुसार रूपांतरक्षम होती. नागपूरकर भोसल्यांनी सीमावर्ती प्रदेशात परिस्थितीनुसार सैन्य पुरवठा आणि किल्ल्यांचे व्यवस्थापन बदलले. आजच्या राज्यांना नैसर्गिक आपत्ती, सायबर धोका किंवा दहशतवाद यासारख्या बदलत्या आव्हानांना सामोरे जाताना लवचिक प्रशासन रचना आणि शीघ्र प्रतिसाद आवश्यक आहेत.

राजकीय पातळीवर भोसल्यांनी वापरलेली "बहु-स्तरीय सत्ता रचना" आजच्या संघराज्य व्यवस्थेला मार्गदर्शक ठरते. माल्कम (१९७०) यांनी नमूद केले आहे की नागपूरकर भोसल्यांनी केंद्र-पुणे दरबार, प्रादेशिक सत्ता आणि स्थानिक समाज असा त्रिस्तरीय संवाद राखला. आधुनिक भारतातही केंद्र-राज्य-स्थानिक स्वराज्य या तीन पायऱ्यांचे संतुलन राखणे आवश्यक आहे. भोसल्यांच्या उदाहरणातून

दिसते की प्रादेशिक स्वायत्तता आणि केंद्रीकृत धोरण यांचा समतोल राखल्यास प्रशासन अधिक प्रभावी होते.

सांस्कृतिक एकात्मतेच्या क्षेत्रात नागपूरकर भोसल्यांनी दाखवलेला दृष्टिकोनही आजच्या शासनासाठी उपयुक्त आहे. कुलकर्णी व खरे (संपा.) यांनी मराठा प्रशासनातील सांस्कृतिक समन्वयाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. नागपूरच्या समाजात मराठी, गोंडी, ओडिया, आणि राजस्थानी सांस्कृतिक घटकांचे मिश्रण झाले. आधुनिक बहुसांस्कृतिक भारताला सांस्कृतिक संवेदनशीलता, बहुभाषिक प्रशासन आणि समावेशक शासन आवश्यक आहे—हे भोसल्यांच्या अनुभवातून स्पष्ट होते.

शेवटी, नागपूरकर भोसल्यांचे प्रादेशिक राज्यशास्त्र आधुनिक प्रशासनाला स्थिरता, लवचिकता, लोकसहभाग, आर्थिक शिस्त, आणि सांस्कृतिक समन्वय या पाच प्रमुख धड्यांची जाणीव करून देते. अठराव्या शतकातील या प्रादेशिक सत्तेने दाखवून दिले की कोणतेही राज्य किंवा प्रशासन केवळ लष्करी सामर्थ्यावर नव्हे तर सामाजिक स्वीकार, आर्थिक व्यवस्थापन आणि सांस्कृतिक समावेशकता यांवर टिकते.

१.४.१. सैद्धांतिक चौकट

प्रस्तुत अभ्यास नागपूरच्या भोसले सत्तेचा उदय, कार्यपद्धती आणि ऐतिहासिक योगदानाचे विश्लेषण करण्यासाठी खालील तीन प्रमुख सैद्धांतिक चौकटींचा आधार घेईल. या चौकटी मराठा साम्राज्याच्या विकेंद्रित संरचनेत भोसल्यांच्या स्थानाची आणि त्यांच्या प्रशासकीय धोरणांची सखोल तपासणी करण्यास मदत करतील.

नागपूरच्या भोसले सत्तेचे विश्लेषण आधुनिक राज्यशास्त्राच्या अनेक सैद्धांतिक चौकटींमधून करता येते. सर्वप्रथम, मॅक्स वेबरची "**पारंपरिक अधिकारसत्ता**" ही संकल्पना भोसले सत्तेला अचूकपणे लागू होते. वेबरनुसार पारंपरिक सत्ताकाठामध्ये शासनाची वैधता

प्रजा आणि सत्ताधारी यांच्या ऐतिहासिक नात्यांतून निर्माण होते (वेबर, १९७८). भोसले घराण्याने राजपुत, मराठा आणि दाक्षिणात्य सैनिकी-प्रशासनिक परंपरांचा आधार घेत सत्तेचे सांस्कृतिक वैधीकरण केले, हे वेबरियन फ्रेमवर्कमध्ये महत्त्वाचे उदाहरण ठरते.

भोसल्यांची राज्ययंत्रणा चार्ल्स टिलीच्या “War-Making and State-Making” सिद्धांताशीसुद्धा जोडली जाते. टिलीच्या मते, राज्ये युद्धातून उभी राहतात आणि युद्धासाठी स्थिर संसाधनव्यवस्था उभी केल्यामुळे प्रशासनिक रचना विकसित होते (टिली, १९८५). नागपूरकर भोसल्यांची महसूलव्यवस्था, लष्करी पुरवठा व्यवस्थेतील स्थानिक नेटवर्क आणि सामरिक प्रदेशांवरील नियंत्रणाचा सतत विस्तार हे टिलीच्या मांडणीला प्रत्यक्ष पाठबळ देतात. विशेषतः गोंडवाना, छत्तीसगड आणि विदर्भातील प्रदेशांवर प्रभुत्व मिळवताना भोसल्यांनी युद्ध आणि प्रशासन यांचे सुसंलग्निकरण केले, ज्यामुळे त्यांचे राज्य अधिक स्थिर झाले.

याशिवाय, फूकोच्या “Power/Knowledge” सिद्धांतातूनही भोसल्यांची सत्ता समजता येते. फूको म्हणतो की सत्ता केवळ दडपणारी नसून ज्ञान, नोंदवही व्यवस्था, सामाजिक नियंत्रण आणि सांस्कृतिक प्रतिमांमधून निर्माण होते (Foucault, १९७७). भोसल्यांच्या कचेऱ्यातील दप्तरखाना, जमीन नोंदी, चौथाई व सरंजामी रचना, तसेच लोकपरंपरेतील भोसल्यांचा गौरव करणारे आख्यायिकात्मक साहित्य—हे सर्व त्यांच्या सत्तेच्या सामाजिक वैधतेचे प्रतीक होते. त्यामुळे सत्ता, प्रशासन आणि सांस्कृतिक नियंत्रण यांचा परस्परावलंबी संबंध या काळात दिसून येतो.

भोसले सत्तेचे विश्लेषण उपनिवेशपूर्व भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या “Segmentary State Model” (Aidan

Southall; Burton Stein, १९८०) शीही संबंधित आहे. या मॉडेलनुसार भारतीय राज्ये केंद्र आणि परिघात विभागली गेली होती आणि परिघातील सरदारांना मोठे स्वातंत्र्य असले तरी ते राजसत्तेच्या सांस्कृतिक व विधिसंमतीक नियंत्रणाखाली राहत. नागपूरकर भोसल्यांनी गोंड व कोल आदिवासी प्रमुख, स्थानिक मुखेदार व सरदार यांना समन्वित करून सैल पण प्रभावी प्रशासन तयार केले. हे "सेगमेंटरी स्टेट" मॉडेलला पुष्टी देते.

शेवटी, आधुनिक दृष्टीकोनातून पाहता "संस्थात्मक" सिद्धांत (नॉर्थ, १९९०) भोसल्यांच्या शासनपद्धतीवर लागू पडतो. दीर्घकालीन स्थैर्यासाठी संस्थात्मक नियम, करव्यवस्था, न्यायप्रक्रिया आणि लष्करी नियमावली अत्यावश्यक असतात. नागपूरकर भोसल्यांनी महसूल सुधारणा, कचेरीकरण, लष्करी संघटना आणि स्थानिक यंत्रणा यांना एकसंध रूप दिल्यामुळे त्यांचे राज्य टिकाऊ संस्थात्मक पायावर उभे राहिले.

या सर्व सिद्धांतांच्या आधारे नागपूर भोसले सत्तेचे स्वरूप फक्त ऐतिहासिक घटना नसून राज्यनिर्मितीचे, सामरिक विचारांचे आणि प्रशासनतांत्रिक विकासाचे महत्त्वपूर्ण उदाहरण बनते. म्हणूनच हे प्रकरण आधुनिक शासन, नेतृत्व आणि संस्थात्मक बांधणी समजण्यासाठी उपयुक्त सैद्धांतिक गाभा प्रदान करते.

१.४.२. प्रादेशिक सत्ताकेंद्र सिद्धांत

विकेंद्रित साम्राज्यांच्या संदर्भात, प्रादेशिक सत्ता कशा कार्य करतात, केंद्राशी त्यांचे संबंध कसे असतात आणि त्या स्वतःची वेगळी ओळख कशी निर्माण करतात, याचा अभ्यास या सिद्धांताद्वारे केला जाईल. नागपूरचे भोसले हे 'विकेंद्रित एकात्मता' या संकल्पनेचे प्रतीक आहेत. या चौकटीच्या आधारावर, प्रांतिक सत्तेने केंद्रीय

सत्तेला न जुमानता आपला राजकीय आणि प्रशासकीय पाया कसा विस्तारला, हे तपासले जाईल (कुलकर्णी, १९७५).

नागपूरकर भोसले सत्तेचा उदय समजण्यासाठी प्रादेशिक सत्ताकेंद्र सिद्धांत विशेषतः उपयुक्त ठरतो. या सिद्धांतानुसार मोठ्या साम्राज्यांच्या बाहेरील किंवा सीमाभागातील प्रदेशांमध्ये स्थानिक सरदार, राजपूत, मराठा, गोंड किंवा इतर जातीय-राजकीय समूह स्वतःची स्वतंत्र सत्ता आणि प्रशासन उभे करतात (कुल्के व रोथेरमुंड, १९९८). अशा सत्ताकेंद्रांचा उदय केवळ राजकीय संघर्षातून होत नाही, तर सामाजिक-आर्थिक संसाधनांवर नियंत्रण, भौगोलिक सामरिकता आणि सांस्कृतिक वैधता यांच्याही मिश्रणातून घडतो. नागपूरकर भोसल्यांचा उदय हा याच प्रक्रियेचे एक क्लासिक उदाहरण आहे.

स्टुअर्ट गॉर्डन (१९९३) यांनी दाखवून दिले आहे की मराठा सत्तेचा विस्तार मध्य भारतात झाला तो एकसंध केंद्रीय शासनामुळे नव्हे, तर प्रादेशिक सत्ताकेंद्रांच्या स्वायत्ततेमुळे. नागपूरकर भोसल्यांनी पुण्याच्या पेशवाईपासून काहीसे अंतर राखत स्वयंपूर्ण सत्ता विकसित केली. प्रादेशिक सत्ताकेंद्राची ही वैशिष्ट्ये “मुख्य–परिघीय” शीही जोडली जातात, ज्यामध्ये पुणे ‘केंद्र’ आणि नागपूर अर्धपरिघीय क्षेत्र म्हणून कार्यरत होते (वॉलर्स्टीन, १९७४). या परिघीय स्थानामुळेच भोसल्यांना राजकीय लवचिकता, स्वायत्त महसूल नियंत्रण आणि स्वतंत्र सामरिक धोरणे आखण्याची मुभा मिळाली.

या सिद्धांतानुसार प्रादेशिक सत्ताकेंद्रे स्थानिक संसाधनांवर आधारित असतात—जमीन, जंगलसंपदा, व्यापारमार्ग, खनिजे, तसेच प्रादेशिक ओळख निर्माण करणारी सांस्कृतिक घटक (बेली, १९८८). भोसल्यांनी गोंडवाना आणि विदर्भातील प्रचंड वनसंपत्ती, धातू संसाधने, तसेच पूर्व–पश्चिम व्यापारमार्गांचा फायदा घेत

आपल्या सत्तेची आर्थिक पायाभरणी मजबूत केली. त्यामुळे नागपूर फक्त प्रादेशिक राजधानी न राहता मध्य भारतातील एक सामरिक-आर्थिक नोड बनले.

प्रादेशिक सत्ताकेंद्र सिद्धांतातील एक महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे **“समन्वयित सार्वभौमत्व”**, म्हणजेच सत्तेचे विविध स्तरांमध्ये वाटाघाटीद्वारे आयोजन (डीर्क्स, २००१). भोसल्यांनी आदिवासी प्रमुख, स्थानिक जमींदार, मुखेदार व सरदार यांच्यासोबत सामंजस्याच्या आधारे सत्ता चालवली. हे “मल्टिलेव्हल पॉलिटिकल ऑर्डर” भारतीय उपखंडातील साम्राज्यसत्तेच्या लवचिकतेचे उदाहरण आहे. अशा वाटाघाटीमुळेच भोसले सत्ता स्थानिक पातळीवर टिकाऊ आणि स्वीकारार्ह ठरली.

शेवटी, प्रादेशिक सत्ताकेंद्र सिद्धांत स्पष्ट करतो की उपनिवेशपूर्व भारतातील सत्ता एकरेषीय किंवा केंद्रीकृत नव्हती; उलट ती अनेक केंद्रे, उपकेंद्रे आणि स्थानिक शक्ती समूह यांच्या गुंतागुंतीच्या परस्परक्रियेतून निर्माण होत होती. नागपूरकर भोसल्यांचा राजकीय उदय आणि विस्तार हा या संकल्पनेला ऐतिहासिक वैधता देणारा प्रदीर्घ अनुभव आहे. या सिद्धांताचा अभ्यास आधुनिक राजकारणालाही उपयुक्त ठरतो—विशेषतः भारतातील संघीय रचना, प्रादेशिक पक्षांचे महत्त्व, आणि स्थानिक सत्ताकेंद्रांची भूमिका समजण्यासाठी.

१.४.३. राजकीय व्यवहारवाद

भोसले शासकांनी राज्याच्या कारभारात आदर्शवादापेक्षा तत्कालीन राजकीय आणि प्रशासकीय व्यवहारवादाला प्राधान्य दिले. त्यांची लष्करी मोहिमांची निवड, तह व्यवहार करण्याची पद्धत, महसूल धोरणांमधील लवचिकता आणि विशेषतः ब्रिटिशांशी केलेली वाटाघाटी ही या व्यवहारवादाची उदाहरणे आहेत. ही सैद्धांतिक चौकट भोसले शासनाचे निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेमागील कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन करण्यास मदत करते (विंक, १९८६).

नागपूरकर भोसल्यांच्या सत्ताविस्ताराचा आणि प्रशासनिक स्थिरतेचा पाया म्हणजे राजकीय व्यवहारवाद—परिस्थितीनुसार बदलणारे धोरण, तडजोडीची तयारी आणि व्यावहारिक सत्तानिर्णय. भारतीय उपखंडातील बहुसंख्य राजसत्तांच्या तुलनेत मराठा सत्तासंरचना अधिक गैर-वैचारिक आणि व्यवहारनिष्ठ होती, असे सुरेंद्रनाथ सेन (१९५८) यांनी नमूद केले आहे. सेन यांच्या मते मराठ्यांची राजकीय भूमिका कोणत्याही कठोर सिद्धांतावर आधारित नसून, “जिथे संधी निर्माण होते, तिथे सत्ता आकार घेते” या तत्त्वावर आधारित होती. नागपूरच्या भोसल्यांनी हे तत्त्व पूर्ण क्षमतेने अंगिकारले.

भोसल्यांच्या राजकीय धोरणांमध्ये लष्करी शक्ती आणि मुत्सद्देगिरी यांचा संतुलित वापर दिसून येतो. जदुनाथ सरकार (१९६०) यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे मराठे केवळ युद्धकुशल नव्हते, तर परिस्थितीप्रमाणे मैत्री, तह, करार आणि राजनैतिक मागे हटणे या पर्यायांचाही रणनीतिकरीत्या वापर करीत. उदाहरणार्थ, गोंडवाना आणि बर्हाट या प्रदेशांत भोसल्यांनी जबरदस्तीऐवजी स्थानिक प्रमुखांशी संधान बांधून प्रशासकीय नियंत्रण प्रस्थापित केले (माल्कम, १९७०). हा व्यवहारवाद त्यांच्या सत्ता स्थिरतेसाठी अत्यंत परिणामकारक ठरला.

राजकीय व्यवहारवादाचा महत्त्वाचा घटक म्हणजे आर्थिक वास्तवाचे भान. नयीम (१९७७) यांनी चौथाई आणि सरदेशमुखी व्यवस्थेवर केलेल्या अभ्यासात मराठ्यांनी आर्थिक संकलनाचे स्वरूप परिस्थितीनुरूप बदलत नेले, असे निरीक्षण केले आहे. नागपूरच्या भोसल्यांनीही महसूल प्रादेशिक मागणी, व्यापारमार्ग, आणि कृषी उत्पादनक्षमता यावर आधारित लवचिक धोरण स्वीकारले. आर्थिक व्यवहारवादामुळे त्यांचा लष्करी ढाचा, तोफखाना, बारुदशाळा आणि किल्ले या साधनांना अखंड पुरवठा मिळाला.

याशिवाय, भोसल्यांचा व्यवहारवाद पुण्याच्या पेशवाईशी असलेल्या नात्यातही स्पष्ट दिसतो. या.मा. काळे (१९७१) यांच्या मते नागपूरकर भोसल्यांनी पेशव्यांच्या केंद्रीकृत हस्तक्षेपाला पूर्णतः विरोध केला नाही, तर परिस्थितीनुसार समर्थन किंवा तटस्थता ही भूमिका स्वीकारली. हा तटस्थ राजकीय व्यवहारवाद त्यांना मध्य भारतात अर्धस्वायत्त राज्यकर्ता म्हणून स्वतंत्र उभे राहण्याची संधी देतो.

राजकीय व्यवहारवादाचा तिसरा आयाम म्हणजे धोरणात्मक लवचिकता. शेरवानी आणि जोशी (१९७३) यांनी मांडल्याप्रमाणे मध्ययुगीन दखनी राज्यकर्त्यांनी परिस्थितीनुसार प्रशासनिक संरचना बदलत नेल्या; भोसल्यांनीही हीच प्रणाली अवलंबिली. त्यांनी कधी गोंड प्रशासनाची पद्धत स्वीकारली, तर कधी मोगलाई महसूल पद्धतीचे घटक आत्मसात केले. हे धोरणात्मक संमिश्रण म्हणजेच भोसल्यांचा व्यवहारनिष्ठ राज्यकारभार.

शेवटी, प्रादेशिक सत्ताकेंद्र म्हणून नागपूरकर भोसल्यांनी स्वीकारलेला हा राजकीय व्यवहारवाद आधुनिक प्रशासनासाठीही महत्त्वाचा धडा देतो. बदलत्या सामाजिक-आर्थिक वास्तवात कठोर विचारसरणीपेक्षा लवचिक निर्णयप्रक्रिया हा प्रभावी राज्यकारभाराचा पाया असतो—हे भोसल्यांच्या अनुभवातून स्पष्टपणे दिसते.

१.५. ऐतिहासिक संस्थात्मक दृष्टिकोन

हा दृष्टिकोन भोसले सत्तेतील संस्था (प्रशासनिक यंत्रणा, महसूल संकलन प्रणाली आणि लष्करी संघटना) कालांतराने कशा विकसित झाल्या, त्यांनी राजकीय निर्णयांवर कसा प्रभाव टाकला आणि या संस्थांनी प्रादेशिक शासनाला स्थैर्य कसे प्रदान केले, याचा अभ्यास करेल. हा दृष्टिकोन दर्शवितो की संस्थात्मक रचना एकदा

स्थापित झाल्यानंतर, त्या पुढील राजकीय बदलांना कसे आकार देतात (फूकाजवा, 1991).

नागपूरकर भोसल्यांचा उदय व सत्तासंरचना समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक संस्थात्मक दृष्टिकोन अत्यंत उपयुक्त ठरतो. या दृष्टिकोनानुसार राजकीय सत्ता, प्रशासन आणि सामरिक निर्णय यांची रचना ही ऐतिहासिक संस्थांमधील दीर्घकालीन प्रक्रियांचा परिणाम असते (थेलेण, १९९९). संस्थांचा विकास रेषात्मक न होता, “मार्ग अवलंबता” म्हणजे भूतकाळातील निर्णय व संरचना पुढील राजकीय प्रक्रियांना दिशा देतात—या तत्त्वावर अवलंबून असतो. नागपूरकर भोसल्यांच्या राज्यसंस्थेतील महसूल, लष्करी संघटना, किल्लेबांधणी, वारसा-आधारित सरदारशाही आणि स्थानिक प्रमुखांशी केलेल्या संधी या सर्व गोष्टी हा मार्ग अवलंबतानेच आकार घेतल्या.

मराठा संस्थांची एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे त्यांची मिश्र संस्थात्मक रचना राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक घटक यांचे परस्परसंबंध. सुरेंद्रनाथ सेन (१९२३, १९५८) यांनी दाखवून दिले आहे की मराठा प्रशासन हे एकसंध नौकरशाही नसून, कुटुंब-आधारित सत्ता, सरदारशाही, मुखेदारी पद्धत, आणि मोगल प्रशासनाचे अवशेष यांचे एक संमिश्र संस्थात्मक जाळे होते. नागपूरकर भोसल्यांनीही हीच परंपरा अवलंबिली. गोंड राजांच्या काळातील प्रशासकीय साचे, महसूल संकलनाची पद्धत आणि किल्ल्यांचे जाळे यावर भोसले सत्तेचा पाया उभारला गेला (माल्कम, १९७०), ज्यामुळे स्थानिक संस्थांची ऐतिहासिक सातत्यता कायम राहिली.

जदुनाथ सरकार (१९७८) यांच्या मते मराठ्यांची लष्करी संस्था ही दीर्घकालीन उत्क्रांती प्रक्रियेचा परिणाम होती—पहिल्या शिवकालीन मावळा पद्धतीपासून ते पुढील भोसला आणि शिंदे–

होळकरांच्या संख्यात्मक घोडदळ-सैन्यापर्यंत. नागपूरकर भोसल्यांनी या लष्करी संस्थेतील वारसा टिकवून ठेवला; विशेषतः घोडदळ आणि तोफखान्यासाठी स्थिर महसूल-आधारित संस्था निर्माण केल्या. हे सर्व "संस्थात्मक परत" म्हणजे नव्या घटकांना जुन्या संस्थांवर चिकटवणे—या प्रक्रियेचे स्पष्ट उदाहरण आहे (महोणे व थेलेण, २०१०).

ऐतिहासिक संस्थात्मक दृष्टिकोनानुसार राजकीय स्थैर्य हे संस्थांच्या वितरीत सत्तेच्या संरचनेवर अवलंबून असते. या.मा. काळे (१९७१) यांनी नमूद केले आहे की नागपूरकर भोसल्यांनी पेशवाईच्या केंद्रीकरणाला न जुमानता, आपली स्वतंत्र संस्थात्मक रचना जपली. त्यांनी स्थानिक गोंड प्रमुख, जमींदार, पाटील–कुलकर्णी व्यवस्था यांच्याशी केलेल्या सामाजिक करारांमुळे प्रादेशिक सत्तेचे अनेक केंद्र निर्माण झाले, ज्याला ऐतिहासिक संस्थात्मक तत्त्वज्ञानात "बहुस्तरीय अधिकाररचना" म्हणतात. या विविधस्तरीय सत्तासंरचनेमुळे भोसला सत्ता स्थानिक वास्तवाशी सुसंगत राहिली.

नयीम (१९७७) यांच्या चौथाई आणि सरदेशमुखी व्यवस्थेवरील अभ्यासात दिसून येते की मराठ्यांनी महसूल संस्था राजकीय आवश्यकतांनुसार अनुकूलित केल्या. नागपूरकर भोसल्यांनी मध्य भारतातील व्यापारमार्ग, स्थानिक कृषी अर्थव्यवस्था आणि जंगलसंपत्ती विचारात घेऊन महसूल संस्था लवचिकपणे वापरल्या. यामुळे लष्करी व प्रशासकीय संस्थांची आर्थिक शाश्वतता बळकट झाली, जे ऐतिहासिक संस्थात्मक दृष्टिकोनातील एक मुख्य घटक आहे.

शेवटी, ऐतिहासिक संस्थात्मक दृष्टिकोन स्पष्ट करतो की नागपूरकर भोसले सत्ता ही एखाद्या व्यक्ती किंवा युद्धपराक्रमाचा

क्षणिक परिणाम नव्हे; तर ती दीर्घ सामाजिक-राजकीय संस्थात्मक प्रक्रियांची देण होती. भूतकाळातील संस्थात्मक निवडी, स्थानिक सत्ताकेंद्रांचे जाळे आणि मराठा–दखनी परंपरांचे सांमिश्रण यामुळेच भोसला सत्ता प्रादेशिक स्थैर्य आणि सामरिक महत्त्व प्राप्त करू शकली. आजच्या आधुनिक भारतातील प्रादेशिक प्रशासन, संघराज्यीय संरचना आणि स्थानिक सत्ताव्यवस्थांचे विश्लेषण करताना हा दृष्टिकोन अत्यंत उपयुक्त ठरतो. या तिन्ही सैद्धांतिक चौकटी एकत्रितपणे भोसले सत्तेचे बहुआयामी विश्लेषण करण्यासाठी एक मजबूत आधार प्रदान करतात, ज्यामुळे या अभ्यासाचे निष्कर्ष केवळ ऐतिहासिक तपशीलांपुरते मर्यादित न राहता, भारतीय उपखंडातील सत्ता विकेंद्रीकरणाच्या व्यापक सिद्धांतांना हात घालतात.

या अभ्यासासाठी ऐतिहासिक, विश्लेषणात्मक आणि गुणात्मक संशोधन पद्धत वापरण्यात आली आहे. दस्तऐवजीय विश्लेषण, तुलनात्मक ऐतिहासिक पद्धत आणि विषयाधारित विश्लेषण या तीन प्रमुख तंत्रांचा वापर केला आहे.

१.६. निष्कर्ष

नागपूरकर भोसल्यांचा उदय हा केवळ मराठा साम्राज्याच्या विस्ताराचा उपउत्पादन नव्हता; तो प्रादेशिक ऐतिहासिक संस्थांचा, स्थानिक सत्ताकेंद्रांचा आणि सामरिक गरजांचा परिणाम होता. ऐतिहासिक संस्थात्मक दृष्टिकोनातून पाहता, नागपूर प्रदेशातील गोंड राजवटीची प्रशासकीय परंपरा, महसूल संस्था, किल्ले आणि स्थानिक प्रमुखांचे जाळे या सर्व घटकांनी भोसला सत्तेच्या उभारणीला दिशादर्शन केले. या.मा. काळे (१९३४, १९७१), अंधारे (२००५) आणि माल्कम (१९७०) यांच्या कार्यातून स्पष्ट होते की भोसले सत्तेची रचना ही मिश्र, बहुस्तरीय आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या सातत्यपूर्ण होती.

मराठा राजकारणातील विखुरलेल्या सत्ताकेंद्रांचे स्वरूप— पेशवे, शिंदे, होळकर, भोसले—या सर्वांमधील आंतरसंबंध आणि स्पर्धा (गोखले, १९७४; गॉर्डन, १९९३) यांनी नागपूरकर भोसल्यांच्या राजकीय निर्णयप्रक्रियेवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकला. भोसल्यांनी लष्करी स्वायत्ततेला प्राधान्य दिले आणि महसूल संस्था युद्धपरिस्थितीनुसार रूपांतरित केल्या. यातून त्यांच्या व्यवहारवादी राजकारणाची झलक दिसते. सेन (१९२३, १९५८) आणि नयीम (१९७७) यांच्या अभ्यासांत या प्रक्रियांचे तपशीलवार वर्णन आढळते.

एकूण, नागपूर भोसले सत्ता ही संस्थात्मक वारसा, सामाजिक समन्वय आणि सामरिक गरजांवर आधारित एक सुदृढ प्रादेशिक राज्यसत्ता होती. आधुनिक राज्यव्यवस्थेच्या संदर्भात देखील, तिच्या संस्था, लष्करी–आर्थिक रचनेतील लवचिकता आणि स्थानिक सत्ताकेंद्रांशी केलेले व्यवहार आजही महत्त्वाचे धडे देतात.

१.७. अभ्यासाची मर्यादा

हा अभ्यास प्रामुख्याने १७३० (रघुजी भोसले (पहिला) यांच्या उदयापासून) ते १८५३ (नागपूरचे ब्रिटिशांकडून संपुष्टात येणे) या कालखंडापुरता मर्यादित आहे. मुख्य लक्ष प्रशासन, लष्करी धोरणे, आर्थिक व्यवस्था आणि बाह्य संबंध यांवर केंद्रित आहे. सांस्कृतिक पैलूंचा समावेश केला असला तरी तो पूरक स्वरूपाचा आहे. काही प्राथमिक स्रोत उपलब्ध नसल्याने किंवा अपूर्ण असल्याने विशिष्ट घटनांचे खोलातील विश्लेषण करणे अवघड झाले आहे (महाराष्ट्र राज्य पुरातत्व, नागपूर दफ्तर, रुमाल. नं. ३२).

नागपूरच्या भोसला सत्तेचे अभ्यास करताना उपलब्ध ऐतिहासिक स्रोतांचे स्वरूप, त्यांची विश्वसनीयता आणि शोधपद्धतीतील मर्यादा यांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. या संशोधनाची पहिली प्रमुख मर्यादा म्हणजे ऐतिहासिक दस्तऐवजांची असमान उपलब्धता. गोंड आणि भोसले प्रशासनातील प्रादेशिक

नोंदींच्या मोठ्या प्रमाणात नष्ट झाल्यामुळे माल्कम (१९७०) आणि काळे(१९३४, १९७१) यांनी वर्णन केल्याप्रमाणे अनेक माहिती तुकड्यांत उपलब्ध आहे. यामुळे काही निष्कर्ष हे अनुमानाधिष्ठित ठरतात.

दुसरी मर्यादा म्हणजे ब्रिटिश राजवटीतील स्रोतांमध्ये दिसणारा औपनिवेशिक पक्षपात. डफ (१९७१), माल्कम (१९७०) किंवा ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अहवालांमध्ये मराठा प्रशासनाला "अव्यवस्थित", "दुर्बळ" किंवा "अनियंत्रित" म्हणून मांडण्याची प्रवृत्ती दिसते. या वर्णनांचे पुनर्वाचन करताना संशोधकाला यातील राजकीय हेतूंची जाणीव ठेवावी लागते. त्यामुळे काही निष्कर्षांमध्ये स्त्रोत-समालोचनाची आवश्यकता निर्माण होते.

तिसरी महत्त्वाची मर्यादा म्हणजे मराठा, गोंड आणि स्थानिक समुदायांच्या परस्पर संबंधांच्या अभ्यासातील अंतर. अंधारे (२००५) आणि सेन (१९२३; १९५८) यांनी काही प्रमाणात ही पोकळी भरायचा प्रयत्न केला असला तरी सामाजिक-सांस्कृतिक स्तरावरच्या व्यवहारांचे दप्तरनिहाय स्रोत पुरेसे नसल्याने हा भाग तुलनेने कमी प्रकाशात राहतो. नागपूर प्रांतातील जमींदारी, पाटील-कुलकर्णी संस्था, गोंड राज्याचे अवशेष आणि मराठा सैनिकी वसाहती यांच्या संबंधांवरील तपशीलवार नोंदी मर्यादित आहेत.

चौथी मर्यादा म्हणजे लष्करी संघटना आणि आर्थिक यंत्रणांविषयीची विसंगत माहिती. बारुदशाळा, किल्ले, तोफखाना, वेढा तंत्र, पुरवठा व्यवस्था यासंबंधीचे वर्णन सेन (१९५८), जदुनाथ सरकार (१९६०; १९६४), (१९७८) यांच्याकडे उपलब्ध आहे; परंतु नागपूरकर भोसल्यांच्या संदर्भातील स्थल-काल सुसंगत माहिती अपुरी आहे. त्यामुळे लष्करी निर्णय प्रक्रियेचे पूर्ण चित्र अनेकदा तुकड्यांत बांधावे लागते.

पाचवी मर्यादा म्हणजे अभ्यासाचे भौगोलिक व्यापाचे विस्तृत स्वरूप. या अभ्यासात विदर्भ, मध्यभारत, छत्तीसगड, ओरिसा आणि बंगाल यांचा समावेश असल्याने प्रादेशिक फरक, बदलणारे राजकीय संदर्भ आणि विविध स्थानिक संस्थांचा बारकाईने विचार करणे आव्हानात्मक ठरते. अनेक प्रदेशांमध्ये स्थानिक अभिलेख किंवा बहुखंडी प्राथमिक स्रोत अपूर्ण असल्याने तुलनात्मक विश्लेषण करताना सावध भूमिका घ्यावी लागते.

शेवटची मर्यादा म्हणजे सैद्धांतिक चौकटींची लागूता. आधुनिक राजकीय सिद्धांत प्रादेशिक सत्ताकेंद्र सिद्धांत, ऐतिहासिक संस्थात्मकता किंवा व्यवहारवाद हे चौकटीभूत साधन म्हणून उपयुक्त असले, तरी १८ व्या शतकातील मराठा राज्यसंस्थेची चलनवलनशीलता, वैयक्तिक नातेसंबंधाधारित राजकारण आणि सैनिकी अनिश्चिततेमुळे हे सिद्धांत अनेकदा अपुरे पडतात किंवा अतिसरलीकरणाची शक्यता निर्माण करतात.

एकंदर, या मर्यादांच्या अधीन राहूनही उपलब्ध प्राथमिक–द्वितीयक संदर्भ, अभिलेखीय साहित्य, प्रवासवर्णने आणि संशोधकांच्या विश्लेषणांच्या आधारे नागपूरच्या भोसला सत्तेचे तुलनात्मक, सिद्धांताधिष्ठित आणि ऐतिहासिक संस्थात्मक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात करण्यात आला आहे.

***

प्रकरण २

नागपूरकर भोसले सत्तेचा उदय

२.१. प्रस्तावना

नागपूरकर भोसले सत्तेचा उदय हा केवळ एका प्रादेशिक राजसत्तेचे उदय नव्हता, तर अठराव्या शतकातील भारतीय उपखंडातील राजकीय अस्थैर्य, व्यापारातील बदल आणि मुघल सत्तेच्या विघटनाने निर्माण झालेल्या पोकळीचे परिणाम होते. अलीवर्दी खानाच्या काळातील बंगाल–उडीसा व्यापारी मार्गांवरील संघर्ष, मुघल केंद्रीकरणाचा ऱ्हास आणि प्रादेशिक सरदारांच्या स्वायत्ततेची वाढ या सर्व घटकांनी नव्या शक्ती केंद्रांना संधी दिली (दत्ता, १९३९; सरकार, १९६४; मलिक, १९७७). या बदलत्या काळात रघोजी भोसले यांच्यासारख्या उदयोन्मुख मराठा सेनाधिपतींना उत्तर-मध्य भारतात सत्ता विस्ताराची वास्तविक शक्यता निर्माण झाली.

या काळातील व्यापक अस्थैर्या सोबतच भारतातील व्यापाराच्या दिशांनीही बदल अनुभवले. बंगाल, उडीसा, आणि गोंडवना या प्रदेशांतील जलमार्ग—विशेषतः हुगळी नदी—आंतर-प्रांतिक व्यापाराचे केंद्रबिंदू बनत होते (एवर्मी, २०२०). उडीसाच्या मुस्लिम प्रशासनात बहुधा मराठ्यांच्या चढायांमुळे निर्माण झालेल्या रिकाम्या जागा दिसू लागल्या आणि हाच तो क्षण होता जेव्हा नागपूर भोसल्यांचा प्रभाव उडीसा–गोंडवना–बरार या तीन प्रांतांमध्ये वाढू लागला (हॅकयू, १९८०; रॉय, १९६०). रघोजी भोसल्यांनी या सत्तासूत्रांचा अचूक वेध घेत, पूर्व व मध्य भारतातील असंघटित लष्करी राजकारणावर प्रभुत्व मिळवण्यास सुरुवात केली (शेजवळकर, १९४१; रॉय, १९६०).

अठराव्या शतकातील मुघल–मराठा संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर भोसले सत्तेचे उदय हा “अनार्की” च्या वातावरणात घडलेला होता, ज्याचे जिवंत चित्र विल्यम डालरिम्पल यांनी उभे केले आहे—जिथे स्थानिक सरदारांची ताकद वाढत होती आणि मुघल नियंत्रण प्रभावहीन होत होते. याच काळात ईस्ट इंडिया कंपनीही व्यापारातून राज्यकारभारात प्रवेश करू लागली होती, ज्यामुळे विदर्भ–बंगाल–मध्यभारताचे राजकारण आणखी गुंतागुंतीचे बनले (रहीम, १९७१; हुसैन, १९८८). अशा बदलत्या साम्राज्य-संतुलनात रघुजी भोसले हे नागपूरला मराठा संघराज्यातील एक मजबूत केंद्र म्हणून उभे करण्यास यशस्वी झाले (डफ, १९७१; गॉर्डन १९९३).

मराठा संघराज्याची राजकीय रचना ही केंद्रसत्तेपेक्षा प्रादेशिक स्वायत्ततेकडे झुकणारी होती (गोखले, १९७४; विंक, १९८६), आणि यामुळेच नागपूरकर भोसल्यांना स्वतंत्र कारभार घडवण्याची संधी मिळाली. चोथाई–सरदेशमुखी वसुली ही प्रणाली मुघल दख्खन प्रांतांमध्ये प्रभावीपणे लागू करताना रघूजींनी सैनिकी अर्थकारणाचे मजबूत जाळे उभारले (नयीम, १९७७; रायचौधरी व हबिब, १९८२). माळव्यातील व्यापारी मार्ग, कापसाचा व्यापार, तसेच सूरत–खांदेश–बुरहानपूर–गोंडवना या मार्गांच्या नियंत्रणासाठी भोसल्यांनी चालवलेली लष्करी मोहीम हा नागपूर राज्यनिर्मितीचा महत्वाचा आधार होता (गुहा, १९७२; गॉर्डन, १९७७; रॉय, २००६).

या काळात विदर्भातील कापूस, धान्य, तसेच हस्तकला उत्पादनांचा व्यापार वाढत होता (गुरव व रंगनाथन, २०२३). व्यापारी दलाल, दलाल-महाजन वर्ग, आणि सागरी–स्थलांतरित व्यावसायिक वर्ग यांच्या जाळयांशी भोसल्यांनी संबंध प्रस्थापित केले (गुप्ता, १९७९; व्हाइट, १९८७). यामुळे नागपूर हे उत्तर

भारत–दख्खन–बंगाल यांना जोडणारे व्यापारी केंद्र बनले ज्याचा वापर भोसल्यांनी त्यांच्या लष्करी मोहिमांच्या अर्थसहाय्यासाठी प्रभावीपणे केला.

इतिहासकार जदुनाथ सरकार यांच्या मते, १७३०–१७५० या काळात मुघल साम्राज्याचे विघटन इतक्या पातळीवर पोहोचले होते की प्रादेशिक सत्ता केवळ उभी राहत नव्हती, तर स्वतंत्र 'राजकीय ओळख' निर्माण करत होती (सरकार, १९६४). या घडामोडींमध्येच १७३९-१७४३ दरम्यान रघुजी भोसल्यांनी गोंडवना, चांदा, नागपूर, आणि नंतर उडीसा यांवर नियंत्रण मिळवत नागपूर केंद्रित स्वतंत्र राजकीय सत्तेची पायाभरणी केली (रॉय, १९६०; टेंपल, १९०८).

अशा प्रकारे, नागपूरकर भोसले सत्तेचा उदय हा "एखाद्या एका व्यक्तीच्या पराक्रमाचा परिणाम" नसून अस्थिर साम्राज्यव्यवस्था, ढासळती मुघल सत्ता, बदलते व्यापारी मार्ग, मराठा संघराज्याचे प्रादेशिक स्वरूप, आणि रघुजी भोसल्यांची लष्करी–राजकीय कुशाग्रता या सर्व घटकांनी संयुक्तपणे घडवलेली ऐतिहासिक प्रक्रिया होती.अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात, मराठा साम्राज्य एक विकेंद्रित राजकीय व्यवस्थेकडे वाटचाल करत होते. छत्रपती शाहूंच्या राजवटीत (१७०८-१७४९), त्यांनी सरदारांना (उदा. शिंदे, होळकर, गायकवाड आणि भोसले) विशाल भूप्रदेशात चौथाई आणि सरदेशमुखी गोळा करण्याचे अधिकार देऊन स्वायत्तता प्रदान केली, परंतु केंद्रीय अधिकार (पुणे येथील पेशव्यांच्या माध्यमातून) जपण्याचा एक नाजूक राजकीय समतोल साधला. हा 'विकेंद्रित एकात्मता' सिद्धांताचा आधारस्तंभ ठरला (गॉर्डन, १९९३).

याच वेळी, दख्खनच्या पूर्वेकडील आणि मध्य भारतातील गोंडवाना प्रदेश, ज्यामध्ये नागपूरचा अंतर्भाव होता, तो सत्तासंघर्षाचे केंद्र बनला होता. मोगल सत्तेचे ऱ्हास आणि हैदराबादच्या निजामाच्या तुलनेने सैल नियंत्रणामुळे या प्रदेशात एक राजकीय पोकळी निर्माण झाली होती (फुकाजावा, १९९१). नागपूर हे केवळ भौगोलिकदृष्ट्या मध्य भारतातील दळणवळणाचे केंद्र नव्हते, तर ते दक्षिण भारताला उत्तर व पूर्व भारताशी जोडणारे एक सामरिक महत्त्वाचे केंद्र होते. या भागातील देवगढ आणि चांदा सारख्या प्रमुख गोंड राज्यकर्त्यांनी आधीच एक प्राथमिक प्रशासकीय आणि महसूल संकलन ढाचा उभारला होता. या स्थानिक संस्थात्मक आधाराचा उपयोग नंतर भोसले घराण्याने आपली सत्ता भक्कम करण्यासाठी केला. अशा अनुकूल परिस्थितीत, एका महत्त्वाकांक्षी मराठा सरदारासाठी नवीन सत्ताकेंद्र उभारणीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण झाले होते (देशपांडे, २०१९).

२.२. मराठा साम्राज्य आणि नागपूर प्रदेशाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

नागपूरकर भोसल्यांच्या उदयाची पार्श्वभूमी ही केवळ प्रादेशिक राजकारणाचा परिणाम नव्हती, तर संपूर्ण १७वे–१८वे शतक व्यापणाऱ्या मुघल साम्राज्याच्या विघटन प्रक्रियेचे आणि मराठा शक्तीच्या विस्ताराचे एकत्रित फलित होती. मुघल प्रशासन १७३० नंतर दुर्बल होत गेले, केंद्रातील सम्राटांचा अधिकार केवळ नावापुरता उरला आणि प्रांतांतील सुभेदार, जमीनदार आणि मध्यवर्ती दख्खनातील सरदार स्वायत्त होत गेले. या अस्थिरतेने मराठा सत्तेला नवीन संधी दिली. इतिहासकार जदुनाथ सरकार यांनीही स्पष्ट नमूद केले आहे की “मुघल केंद्रशक्ती कमजोर झाल्यावर मराठे हे एकमेव संघटित सैन्यबल होते जे उपखंडात सत्ता निर्माण करू शकत होते” (सरकार, १९६४).

१७३०–४० च्या काळात बंगाल, उडीसा, मध्यप्रदेश आणि कटक–गढ़ह मंडला या भागांत मुघल सत्ता नाममात्र राहिली होती. अलीवर्दी खानच्या काळातल्या बंगालच्या अस्थिरतेचे तपशील दत्ता यांनी नोंदवले आहे; "मराठा चढाया ही त्या काळातील बंगालची सर्वात मोठी राजकीय समस्या होती" (दत्ता, १९३९). ओरिसातील मुस्लिम प्रशासन मुघलांपेक्षा प्रादेशिक सरदारांवर अधिक अवलंबून झाले होते (हॅकयू, १९८०). ही परिस्थिती दाखवते की मध्यभारत ते बंगालपर्यंत एक अखंड राजकीय पोकळी निर्माण झाली होती. याच अस्थिरतेत मराठे दख्खनपासून उत्तरेस आणि पूर्वेकडे जोरात पुढे सरकले. नागपूरचा प्रदेश—विदर्भ, बरार, गोदावरी खोरे—हा या विस्तारासाठी नैसर्गिक प्रवेशद्वार ठरला.

इतिहासकार स्टुअर्ट गॉर्डन लिहितात की मराठा राज्यरचनेत "प्रदेशीय शक्तींचे निर्माण व गठबंधनावर आधारित साम्राज्यपद्धती होती" (गॉर्डन, १९९३). त्यामुळे नवीन महसूल क्षेत्र मिळवणे आणि चौथ–सरदेशमुखी वसूल करण्यासाठी मराठ्यांना पूर्व आणि उत्तर दिशेच्या प्रदेशांची आवश्यकता होती.

कटक, बरार, गोंडवाना या भागांचा सामाजिक–राजकीय विस्कळीतपणा मराठ्यांसाठी अनुकूल ठरला. शेजवळकर, (१९४१) यांनी म्हटले आहे की बंगाल मोहिमांनी मराठ्यांना नागपूर–विदर्भ प्रदेशाचे सामरिक महत्त्व प्रथमच पूर्णपणे जाणवले. तर्क येथे असा मांडता येतो की, मराठ्यांना नवीन कर–प्रदेश हवाच होता (नयीम, १९७७), मध्यभारत मुघल–गोंड सत्तेच्या संघर्षात दुर्बल झाला होता, आणि नागपूर हा दख्खन–मध्यप्रदेश–ओडिसा–बंगाल यांना जोडणारा नैसर्गिक केंद्रबिंदू होता.

मराठा येण्यापूर्वी नागपूर प्रदेशात गोंड राजांचा दीर्घ काळापासून प्रभाव होता. रिचर्ड टेम्पल (१८६३) यांनी नोंदवले आहे की या प्रदेशात लहान–मोठे पाळे, जमींदारी घटक आणि गोंड

सरदारांचा प्रभाव अत्यंत बळकट होता, ज्यामुळे प्रशासनिक एकसंघता नव्हती. ही परिस्थिती मराठ्यांना राजकीय मध्यस्थ म्हणून प्रवेश मिळवून देणारी होती. गोंड सरदार आणि मराठे यांच्यातील संघर्ष आणि तडजोडीतूनच नागपूरकर भोसल्यांची सत्ता उदयास आली.

रघुजी भोसले यांचा उदय हा कोणत्याही एकल घटनेचा परिणाम नव्हता—

तो होता; मराठा साम्राज्यातील स्वायत्त सरदारांचे वाढते महत्त्व, दख्खनातल्या सत्तासंघर्षात भोसल्यांची स्वतःची राजकीय महत्त्वाकांक्षा, आणि मध्यभारताच्या सत्ताविहीन प्रदेशात मजबूत लष्करी संघटना उभारण्याची संधी. डफ (१९७१) यांनी रघुजींच्या मोहिमांचे वर्णन करताना सांगितले आहे की “विदर्भ–गोंडवाना हे रघुजींसाठी एक नैसर्गिक सामरिक बेस बनले”. गॉर्डन (१९७७) यांच्या मते नागपूर–माळवा–बुरहानपूर या दरम्यानचा व्यापारमार्ग हा मराठ्यांच्या आर्थिक वाढीचा मुख्य स्त्रोत बनत होता. त्यामुळे रघुजींनी नागपूरला राजधानी ठरवणे पूर्णतः तर्कसंगत दिसते.

१८ व्या शतकात इंग्रज, फ्रेंच आणि बंगालमधील विविध शाही गट भारतीय अंतर्गत प्रदेशात आर्थिक–राजकीय प्रभाव वाढवत होते. दलरींपले, (२०२०) लिहितात, “ईस्ट इंडिया कंपनी बंगालमधील राजकारणात अडकत चालली होती आणि मराठा दबावामुळे पूर्व भारतातील सामंतांना नवी गणिते करावी लागत होती.” यामुळे नागपूर हा; मराठा–मुघल संघर्ष, मराठा–निजाम राजकारण आणि बंगाल–उडीसा–मध्यप्रदेश यांच्या आर्थिक संबंधांच्या केंद्रस्थानी आला.

एवर्मी, २०२० यांनी हुगळी नदीकाठचा जागतिक व्यापार सांगताना मराठ्यांच्या पूर्वेकडील प्रभावाचा उल्लेख केला आहे. त्यांनी दाखवले आहे की दख्खनच्या राजकारणातील बदलांचा

बंगालच्या व्यापारावर थेट परिणाम होत होता. ही सर्व साखळी दाखवते की नागपूर प्रदेश हा फक्त स्थानिक भूभाग नव्हता, तर एक उपखंडीय राजकीय प्रदेश नोड (node) बनत होता.

वरील सर्व ऐतिहासिक–राजकीय आकडेवारी स्पष्ट करते की, नागपूर भोसल्यांचा उदय हा केवळ मराठा साम्राज्याचा विस्तार नव्हता, तर उपखंडातील १७व्या–१८ व्या शतकातील राजकीय अस्थिरतेचा प्रत्युत्तर होता. मुघल सत्ताविघटन, प्रादेशिक स्वायत्ततेची वाढ, विदर्भ–गोंडवाना प्रदेशाचे अंतर्गत असंतुलन, मराठा करप्रणालीच्या गरजा, आणि बंगाल–ओडिशाशी वाढता संपर्क—या सर्व घटकांनी एकत्र येऊन नागपूरला मराठा सत्तेचे पूर्वेकडील सामरिक–प्रशासनिक केंद्र बनवले.

२.३. रघुजी भोसले यांच्या उदयाची पार्श्वभूमी आणि राज्यव्यवस्थेची पायाभरणी

रघुजी भोसले (पहिला) (इ.स. १७३८–१७५५) हे नागपूरच्या भोसले सत्तेचे खरे संस्थापक मानले जातात. त्यांच्या उदयानंतर मराठा साम्राज्याच्या पूर्वेकडील सीमांना नवे रूप प्राप्त झाले आणि नागपूर हे राजकीय, लष्करी व आर्थिकदृष्ट्या स्वायत्त केंद्र म्हणून उभे राहिले.

रघुजी भोसले यांचा राजकीय उदय हा केवळ व्यक्तिगत शौर्याचा परिणाम नव्हता; तो १८ व्या शतकातील मराठा सत्तेतील संघराज्यात्मक बदल, शाही घराण्यांतील अंतर्गत स्पर्धा, आणि दख्खनमधील सत्ताशून्यता यांचा संयुक्त परिणाम होता. गॉर्डन (१९९३) यांनी स्पष्ट केले आहे की मराठा साम्राज्य हे १७२० नंतर अधिकाधिक “सुभेदार–सरदार केंद्रित” झाले होते, ज्यात स्वतंत्र सैन्याप्रमाणेच स्वतंत्र आर्थिक व्यवस्थाही उदयास येत होती. रघुजींच्या उदयाचा हा व्यापक राजकीय संदर्भ त्यांच्या स्थानिक कृतींना ऐतिहासिक महत्त्व देतो.

रघुजी भोसले हे वऱ्हाडी–दक्षिणी मराठा सरदारवर्गातून उदयास आले. डफ (१८६३) व टेंपल, (१८६३) यांच्या मते भोसले कुटुंबाचे मूळ दख्खनातील सैनिकी परंपरेशी घट्ट जोडलेले होते. भोसल्यांची आधीपासूनच बरार आणि गोंडवाना सीमेवरील प्रशासकीय–लष्करी भूमिका होती, त्यामुळे या प्रदेशातील शासनसंरचना, प्रथागत करप्रणाली आणि स्थानिक शक्तिसंतुलन यांची रघुजींना बालपणापासूनच जाण होती. ही स्थानिक ओळख त्यांना पुढे गोंड सरदारांशी राजकीय संधान किंवा संघर्ष करण्यासाठी लाभदायक ठरली. टेंपल, (१८६३) यांनी उल्लेख केला आहे की गोंडवाना प्रदेशात मराठा घोडदळाचा संपर्क फार पूर्वीपासून होता, ज्यामुळे भोसल्यांचे राजकीय नेटवर्क आधीच तयार झाले होते.

रघुजींचे मूळ कुटुंब बेरार प्रांतातील देवुलगाव येथील एक सामान्य देशमुख घराणे होते. त्यांच्या पूर्वजांनी भोसले वंशात सेवा केली होती, परंतु रघुजींनी आपल्या पराक्रम, संघटनकौशल्य आणि मुत्सद्दीपणाच्या जोरावर उच्च स्थान मिळवले. शाहू महाराजांच्या काळात त्यांनी मराठा साम्राज्याच्या लष्करी आणि प्रशासकीय संघटनेत आपले स्थान निर्माण केले.

छत्रपती शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीत दक्षिण व उत्तर मोहिमांसाठी जे सरदार कार्यरत होते, त्यामध्ये रघुजी भोसले यांचे नाव ठळकपणे पुढे आले. त्यांनी प्रथम पेशवे बाजीराव आणि नंतर नानासाहेब पेशवे यांच्याशी कार्यसंबंध राखले. शाहू महाराजांनी त्यांच्या पराक्रमामुळे त्यांना नागपूर प्रांताची देखरेख (सुभेदारीसमान जबाबदारी) सोपवली, ज्यामुळे त्यांना स्वतंत्र प्रशासनिक अधिकार लाभले (सरदेसाई, १९५७).

मराठा लष्करी संघटनेमध्ये पुढे येण्यासाठी आवश्यक असलेले चपळ घोडदळ, मोहिमांचे व्यवस्थापन आणि महसूल वसुलीची अंमलबजावणी—ही तीनही वैशिष्ट्ये रघुजींमध्ये लवकर उमटली.

गॉर्डन (१९९३) यांनी नमूद केले आहे की या काळात मराठा सरदार "सैनिकी उद्योजक" बनले होते, ज्यांना शत्रू दाबणे, अतिरिक्त महसूल मिळवणे आणि स्वतंत्र सत्ता प्रस्थापित करणे आवश्यक होते. रघुजींच्या बाबतीत हे सत्य स्पष्टपणे दिसते. त्यांनी प्रथम बेडर–करनूल–गोंडवाना सीमेवरील टोळया आणि दंगेखोरांवर मोहीमा केल्या. पुढे त्यांना चौथ–सरदेशमुखी वसुलीची जबाबदारी देण्यात आली. ही जबाबदारी स्वतःमध्येच एक राजकीय मान्यता होती—कारण राजसत्तेच्या वतीने महसूल वसुली करणारा सरदार हा जवळपास स्वतंत्र प्रादेशिक अधिकार वापरत असे (नयीम, १९७७).

२.३.१ नागपूर राजधानीची स्थापना

१७३० च्या दशकात रघुजींनी नागपूरला आपली राजधानी म्हणून निश्चित केले. नागपूरची निवड केवळ भौगोलिकदृष्ट्या नव्हे, तर सामरिक आणि आर्थिकदृष्ट्याही अत्यंत दूरदर्शी ठरली. नागपूर हे दक्षिण भारत, बंगाल आणि उत्तर भारत या तीनही दिशांना जोडणाऱ्या व्यापारी मार्गांवर स्थित असल्यामुळे ते लष्करी तळ व व्यापारकेंद्र म्हणून उपयुक्त होते.

रघुजींनी नागपूरमध्ये एक सुसंरचित राजवाडा, प्रशासकीय कार्यालये आणि किल्ल्यांची उभारणी केली. नागपूरची नवी राजधानी ही मराठा राजकीय संस्कृती आणि स्थानिक गोंड परंपरांचा संगम दर्शवणारी ठरली. त्यांनी स्थानिक गोंड सरदारांशी समझोता करून त्यांचा पाठिंबा मिळवला आणि प्रादेशिक समाजरचना आपल्या प्रशासनात समाविष्ट केली.

२.४. मोहिमा आणि प्रादेशिक विस्तार

रघुजी भोसल्यांचा उदय हा फक्त नागपूरच्या सिंहासनापर्यंत पोहोचण्याचा प्रवास नव्हता; तो दक्षिण–मध्य आणि पूर्व भारतातील मराठा प्रभावाच्या निर्णायक विस्ताराशी जोडलेला आहे. त्यांच्या मोहिमा केवळ सैनिकी नव्हत्या, तर त्या राजकीय-आर्थिक उद्दिष्टांनी प्रेरित होत्या. गॉर्डन (१९९३) यांनी युक्तिवाद केला आहे की १८

व्या शतकातील मराठा सरदारांची प्रत्येक मोहीम ही “सैनिकी–उद्योजकतेचा” भाग होती. ज्यात श्रीमंती, सत्ता आणि प्रादेशिक स्वायत्तता या तीन उद्देशांचा समावेश होता.

१७४१ ते १७५१ या कालखंडात रघुजींनी पूर्व भारतातील बंगाल, बिहार आणि ओरिसा प्रांतात केलेल्या लष्करी मोहिमांना "बर्गी मोहिमा" असे म्हणतात. "बर्गी" हा शब्द मराठा घोडदळातील त्या गटासाठी वापरला जात असे जो वेगवान आणि हलक्या शस्त्रांनी सुसज्ज होता. हे घोडदळ अतिशय चलाखपणे व प्रखर वेगाने छापामार पद्धतीने हल्ले करीत असे.

रघुजींच्या नेतृत्वाखालील या मोहिमांमुळे बंगालचा नवाब अलीवर्दी खान मोठ्या अडचणीत सापडला. "बर्गी दहशत" म्हणून ओळखले जाणारे हे आक्रमण बंगालच्या राजकारणात आणि अर्थकारणात मोठा बदल घडवून आणणारे ठरले (दिघे, १९४४). मराठ्यांच्या या मोहिमांमुळे बंगाल, बिहार व ओरिसा या भागांतील महसूल गोळा करण्याचे अधिकार (चौथाई आणि सरदेशमुखी हक्क) मराठ्यांना मान्य करण्यात आले.

या मोहिमांमुळे रघुजींना प्रचंड संपत्ती आणि युद्धसामग्री प्राप्त झाली. परंतु केवळ लुटीपुरते त्यांचे उद्दिष्ट मर्यादित नव्हते, त्यांनी या मोहिमांमधून नागपूर राज्यासाठी कायमस्वरूपी आर्थिक आणि राजकीय पाया निर्माण केला. त्यांच्या लष्करी यशामुळे नागपूरची सीमा पूर्वेकडे कटक (ओरिसा) पर्यंत आणि दक्षिणेकडे कृष्णा नदीपर्यंत पसरली. यामुळे नागपूर राज्याचा विस्तार महाराष्ट्र, छत्तीसगढ, ओरिसा आणि मध्य भारतातील विस्तृत प्रदेशावर झाला. रघुजींच्या कर्तृत्वाला निर्णायक दिशा मिळाली ती शहू महाराजांच्या विश्वासाने. शाहू महाराजांच्या दरबारातील अंतर्गत स्पर्धेत भोसले-पेशवे संबंध अनेकदा द्विधावस्थेत असले, तरी शाहूंना रघुजींच्या प्रयत्नांमुळे पूर्व व मध्य भारतात मराठा प्रभाव मिळण्याची आशा वाटत होती. शेजवळकर, (१९४१) लिहितात की “पूर्व भारतातील

मराठा प्रभाव वाढवण्यासाठी शाहूंना रघुजीसारखा आक्रमक आणि स्वायत्त नेता आवश्यक होता”.

२.४.१. गोंडवाना आणि देवगड–चांदा मोहिमा: राजकीय हस्तक्षेपाचे संस्थानीकरण

रघुजींच्या सर्वप्रथम महत्त्वाच्या मोहिमा गोंडवाना, देवगड आणि चांदा प्रदेशात झाल्या. या प्रदेशात गोंड राजघराण्यांतील अंतर्गत संघर्षामुळे सत्तेचे शून्य निर्माण झाला होता. डफ (१८६३) व टेम्पल (१८६३) दोघेही स्पष्टपणे सांगतात की चांदा–देवगड प्रदेशातील अंतर्गत कलहामुळे मराठा हस्तक्षेपाला वैध आधार मिळाला आणि रघुजींनी या राजकीय परिस्थितीचा सर्वाधिक कुशलतेने फायदा घेतला.

या मोहिमांमध्ये रघुजी यांनी: बंडखोर गोंड सरदारांना दडपले, स्थानिक कोळ–गोंड पाईकांवर नियंत्रण मिळवले आणि गोंड राजांना संरक्षकत्वाच्या अटींना बांधून महसूल उत्पन्न जाणत्या पद्धतीने वाढवले. हस्तक्षेपांतून नागपूर–भोकरदन–चांदा–देवगड असा मराठा प्रभावाचा पहिला स्थिर “कमान-क्षेत्र” तयार झाला. हेच पुढे भोसल्यांच्या स्वतंत्र सत्ताकेंद्राचे प्रारूप बनले.

२.४.२. बरार, गोंडवाना आणि प्रादेशिक चौथ–सरदेशमुखीचा विस्तार

रघुजींच्या मोहिमा केवळ प्रदेश मिळवण्यासाठी नव्हत्या; त्यांची प्रमुख प्रेरणा होती चौथ–सरदेशमुखी वसुलीचा अधिकार. नयीम, (१९७७) च्या मते या प्रादेशिक कर अधिकारामुळे रघुजींचे राजकीय स्थान पेशव्यांपासून स्वतंत्र होत गेले, कारण महसूल वसुलीमुळे सैन्य उभारणी व प्रशासनासाठी आवश्यक आर्थिक पाया तयार होत होता.

बरारमधील फारूखी सत्तेचे विघटन आणि हैदराबादच्या निझामासोबतचा सततचा संघर्ष यामुळे हा प्रदेश अत्यंत अस्थिर झाला होता. अशा परिस्थितीत रघुजींच्या मोहिमांनी: वऱ्हाड–

गोंडवाना मार्गाचा नियंत्रण, व्यापारी वाहतुकीचे संरक्षण, आणि स्थानिक महसुली व्यवस्थेचे पुनर्स्थापन. या माध्यमातून प्रादेशिक स्थैर्यही निर्माण केले.

२.४.३. पूर्व भारताकडे विस्तार: बघेलखण्ड, ओडिशा आणि बंगाल सीमेवरील मोहिमा

रघुजींच्या सर्वात महत्त्वाच्या मोहिमा या पूर्व भारतातील होत्या. हाक (१९८०) यांचे मत आहे की १७३० नंतर मराठ्यांनी ओडिशा, बघेलखण्ड आणि बंगाल सीमेवर जे आवर्तनात्मक आक्रमण केले ते "मराठा पूर्व-कौशल्याचे केंद्र" बनले आणि या सर्व मोहिमांमागे प्रमुख नेतृत्व रघुजींनी दिले.

या मोहिमांचे वैशिष्ट्य:

- ओडिशातील कलिंगपट्टम, कटक आणि बालेश्वर येथे प्रभावी दडपशाही मोहीमा,
- बंगालच्या किनारपट्टीपर्यंत वाढणारे लष्करी स्वार,
- आणि गोंडवाना–ओडिशा–बंगाल यांना जोडणारी करसाखळी निर्माण करणे.

सरकार (१९६४) यांनी या मोहिमांना "मराठा करव्यवस्थेचा पूर्व भारतीय पायाचा खांब" असे वर्णन केले आहे. यातून रघुजींनी नागपूर राज्याला एका सीमित प्रांतातून पूर्व भारतातील स्वायत्त सत्ताकेंद्र बनवले.

२.४.४. सैनिकी आणि प्रशासनिक उपस्थितीचा दुहेरी विस्तार

रघुजींच्या मोहिमा केवळ जिंकण्यापुरत्या नव्हत्या; त्या स्थिर प्रशासन उभारण्यासाठी आवश्यक असलेला टप्पा होता. त्यांनी जिथे सैन्य पाठवले तिथे: स्थानिक कर वसुलीकर्ते नेमणे, घोडदळासाठी चराई व तळे निश्चित करणे, आणि गावांशी संरक्षण–कर (खंडणी, गुलामीi) करार करणे, या सर्व प्रक्रिया सुरू केल्या. गॉर्डन (१९९३) यांनी अशा प्रकारच्या सैन्य–प्रशासन मिश्र मॉडेलला "मराठा

सुभेदारांचा वास्तविक शासन” असे संबोधले आहे. रघुजींच्या विस्तारामुळे नागपूर राज्याची प्रशासकीय सीमा आणि आर्थिक क्षमता दोन्ही दुप्पट झाली.

२.४.५. मोहिमांचा तात्त्विक अर्थ: स्वायत्त राज्याची निर्मिती

रघुजींच्या प्रादेशिक विस्ताराचा तात्त्विक अर्थ असा आहे की, मराठा साम्राज्य जरी शाही-छत्रपतीच्या सार्वभौमत्वाखाली असले, तरी प्रत्यक्ष सत्तेचे तुकडीकरण होत होते (शेजवळकर १९४१). या तुकडीकरणात रघुजींसारखे सरदार स्वतःचे “उदयमान सुभेदार राज्य” उभारत होते. नागपूर हे यातील सर्वात स्थिर, सर्वात विस्तृत आणि सर्वात आर्थिकदृष्ट्या सक्षम राज्य बनले. म्हणूनच रघुजींचा प्रादेशिक विस्तार हा केवळ लष्करी विजय नव्हता; तो स्वायत्त भोसले राजसत्तेचे भौगोलिक, आर्थिक आणि राजकीय जग तयार करणारा निर्णायक टप्पा होता.

या आश्रयामुळे रघुजींना: स्वतंत्र सैन्य ठेवणे, स्वतःच्या नावाने कर वसूल करणे, आणि राजकीय तडजोडी करण्याची परवानगी मिळाली. यातूनच पुढे नागपूरमध्ये स्वतंत्र भोसले राज्याची पायाभरणी झाली. १७३०–३५ च्या काळात गोंड राजघराण्यात अंतर्गत कलह प्रचंड वाढला होता. ही परिस्थिती रघुजींसाठी राजकीय संधी होती. हाक (१९८०) यांनी दाखवले आहे की या प्रदेशात स्थिर प्रशासन असूनही शाही घराण्यांची अंतर्गत फूट ही मुख्य दुर्बलता होती, ज्याचा लाभ मराठा सरदार घेत.

रघुजींनी एका बाजूला गोंड सरदारांना मदत केली. तर दुसऱ्या बाजूला प्रादेशिक प्रशासनावर प्रत्यक्ष नियंत्रण वाढवत नेले. डफ (१८६३) च्या मते हीच ती रणनीती होती ज्यामुळे गोंड राजा चांद सुलतान यांच्या राजवटीत रघुजी निर्णायक शक्ती बनले. हा हस्तक्षेप म्हणजेच रघुजींच्या नागपूर प्रवासाची पहिली ठोस राजकीय पायरी. रघुजी भोसल्यांचा उदय याचा एकत्रित अर्थ असा

की, मराठा साम्राज्यातील स्वायत्त–सैनिकी नेतृत्वाला प्रोत्साहन, दख्खन–विदर्भ–गोंडवाना या संक्रमण क्षेत्रातील स्थिर सत्तेचे अभाव, आणि चौथ–सरदेशमुखीच्या आर्थिक कारणांनी मराठा सरदारांना नवी प्रांते शोधण्याची आवश्यकता; या तीनही घटकांनी मिळून रघुजींच्या उदयासाठी एक अनुकूल भूमी तयार केली (गॉर्डन १९९३; सरकार, १९६४). रघुजींचा प्रारंभीचा राजकीय प्रवास हे या सर्व संरचनात्मक बदलांचे प्रकटीकरण होते. त्यांनी स्वतःच्या सामर्थ्यावर राज्य मिळवले नाही, तर त्या काळातील राजकीय–आर्थिक परिस्थितीचा सर्वात प्रभावी वापर करून स्वतंत्र सत्ता उभारली.

२.५. प्रशासन आणि राजकीय संघटन:

रघुजी भोसल्यांनी नागपूरमध्ये उभारलेली प्रारंभीची राज्यव्यवस्था ही मराठा साम्राज्याच्या प्रशासकीय परंपरेवर आधारित होती, परंतु त्यात त्यांनी प्रादेशिक परिस्थितीनुसार अनेक व्यवहार्य बदल केले. १८ व्या शतकातील मध्यभारत, ओडिशा आणि बंगाल या भागांतील राजकीय अस्थिरतेचा त्यांनी जसा लष्करी विस्तारासाठी उपयोग केला, तसाच महसूल आणि प्रशासन उभारणीसाठीही उपयोग केला (दत्ता, १९३९; दलरींपले, २०२०). त्यामुळे रघुजींचे शासन हे फक्त सरदारशाहीचे रूप नव्हते; तर एक स्थिर प्रादेशिक राज्य कसे उभे करता येते याचे व्यावहारिक उदाहरण होते.

रघुजी भोसले यांनी नागपूरमध्ये सत्ता स्थापताना जी प्रारंभीची प्रशासनरचना उभी केली, ती मराठा परंपरेवर आधारलेली असली तरी तिच्यात स्थानिक प्रादेशिक गरजांनुसार अनेक बदल केले गेले. विदर्भ, गोंडवाना आणि छत्तीसगडच्या वेगळ्या सामाजिक–आर्थिक प्रवृत्ती सांभाळून त्यांनी महसूल,

सैनिकी संघटना आणि नागरी प्रशासन यांना एकत्र बांधणारा तुलनेने लवचिक पण परिणामकारक ढाचा उभारला. या रचनेचा अभ्यास केल्यास भोसल्यांची सत्ता केवळ लष्करी मोहिमांवर आधारलेली नव्हती, तर ती सक्षम स्थानिक करव्यवस्था, प्रशासकीय प्रतिनिधिकरण आणि सशक्त सैनिकी कामकाज या सर्वांच्या एकत्रित आधारावर उभी असल्याचे दिसते.

रघुजी भोसले यांनी नागपूर राज्याची प्रशासनिक व महसूल व्यवस्था उभारताना मराठा साम्राज्याच्या केंद्रशासनातील कार्यपद्धती, स्थानिक गोंड परंपरा आणि मोगलकालीन संस्थात्मक तंत्रे यांचा कुशलतेने मेळ साधला. त्यांच्या शासनव्यवस्थेत स्थानिक सहभाग, आर्थिक व्यावहारिकता आणि संघटनात्मक स्थैर्य यांचा सुसंगत संगम दिसून येतो. नागपूर हे त्या काळी एक नवोदित प्रादेशिक सत्ताकेंद्र होते, त्यामुळे रघुजींनी शुद्ध पेशवाई नमुन्यापेक्षा अधिक लवचिक आणि प्रादेशिक स्वरूपाची शासनरचना निर्माण केली. ही रचना पुढे भोसले सत्तेच्या संस्थात्मक ओळखीचा पाया ठरली.

केंद्रीय प्रशासनिक व्यवस्था

रघुजींनी नागपूर राज्याच्या प्रशासनाचा पाया "सर-सुभेदार" या केंद्रीय पदावर आधारित ठेवला. सर-सुभेदार हा संपूर्ण राज्यकारभाराचा प्रमुख होता, जो थेट राजदरबाराला उत्तरदायी असे. त्याच्या अंतर्गत विविध दफ्तरे (कार्यालये) कार्यरत होती. प्रमुख दीवान हा सर्वात वरिष्ठ अधिकारी मानला जाई, जो आर्थिक, महसूल, न्याय आणि अंतर्गत राजकारण यांचा समन्वय राखत असे. दीवानाखाली खजिनादार, फौजदार, मुंशी, कारकून, पोस्टदार आणि इतर लेखनिक पदे निर्माण करण्यात आली होती. प्रत्येक विभागाला स्पष्ट जबाबदाऱ्या आणि लेखी हिशेब ठेवण्याची सक्ती होती.

या दफ्तरांमध्ये "दीवान दफ्तार" हे राज्याच्या महसूल व आर्थिक नियोजनाचे केंद्र होते, तर "फौजदारी दफ्तार" लष्करी

व्यवहार व सैनिकांच्या नियुक्तीचे काम पाहत असे. "न्याय दफ्तार" नागरी व फौजदारी प्रकरणांचे निवारण करत असे, आणि "खजिनादार दफ्तार" राजकोषाच्या उत्पन्न-खर्चाचा लेखाजोखा ठेवत असे. या प्रकारे नागपूर दरबाराने केवळ राजकीय नव्हे, तर प्रशासकीय पातळीवरही एक संघटित राज्ययंत्रणा उभारली होती.

स्थानिक प्रशासन:

रघुजी भोसल्यांच्या प्रशासनाची एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाजू म्हणजे स्थानिक समाजरचनेचा सक्रिय समावेश. नागपूरच्या आणि गोंडवाना प्रदेशाच्या सामाजिक रचनेत गोंड, मराठा, देशमुख, ब्राह्मण, वाणिज्यिक वर्ग आणि इतर अनेक घटक होते. रघुजींनी या सर्व घटकांना शासनात सहभाग देऊन स्थैर्य राखले. स्थानिक पातळीवर महाल-बारा हे जिल्हास्तरीय अधिकारी होते, जे महसूल गोळा करणे, न्यायनिवाडा करणे आणि कायदा-सुव्यवस्था राखणे या कामांसाठी जबाबदार होते. कमाविशदार हे त्या काळचे महसूल निरीक्षक मानले जात; ते महसूल वसुली, करनिर्धारण आणि सरकारी जमीनमोजणी यासाठी जबाबदार होते. त्यांना स्थानिक देशमुख आणि देशपांडे यांना साहाय्य मिळत असे. विशेषतः, रघुजींनी गोंड सरदार आणि स्थानिक प्रमुखांना प्रशासनात समाविष्ट करून राजसत्तेचे स्थानिकिकरण केले. या पद्धतीमुळे नागपूर राज्यातील शासन "लोकविरोधी दडपशाही" न राहता "सहअस्तित्वावर आधारित सहयोगी प्रशासन" ठरले (ब्रिटिश लायब्ररी, १८२२).

महसूल व्यवस्था आणि राजकीय व्यवहारवाद

रघुजी भोसल्यांची महसूल व्यवस्था ही त्यांच्या राजकीय व्यवहारज्ञानाचे उत्तम उदाहरण होती. त्यांनी मोगलकालीन महसूल पद्धतीतील शिस्त आणि नोंदपुस्तकव्यवस्था स्वीकारली, तर मराठा परंपरेतील चौथाई व सरदेशमुखी या कररचनांना टिकवून ठेवले. या

दोन परंपरांचा समन्वय करून त्यांनी 'संमिश्र महसूल पद्धत' विकसित केली.

राज्याची जमीन दोन प्रकारात विभागली गेली, खालसा आणि जहागीर. खालसा जमिनी म्हणजे थेट राज्याच्या नियंत्रणाखालील मालमत्ता, ज्यांचे उत्पन्न थेट राजखजिन्यात जमा होत असे. नागपूर, छत्तीसगढ आणि गोंडवाना प्रदेशातील सुपीक क्षेत्रे या प्रकारात येत. दुसरीकडे, जहागीर स्वरूपात जमीन सरदारांना, सैनिक अधिकाऱ्यांना किंवा सेवकांना त्यांच्या सेवांच्या बदल्यात महसूल हक्क म्हणून देण्यात येत असे. या जहागिरी प्रामुख्याने सशर्त आणि पुनरावलोकनीय स्वरूपाच्या असत; म्हणजेच जर एखादा सरदार राजनिष्ठ राहिला नाही, तर जहागीर रद्द करता येत असे. या महसूल प्रणालीमुळे राज्याच्या खजिन्याला नियमित उत्पन्न मिळाले, तसेच सरदारवर्गाची निष्ठा व प्रेरणा टिकून राहिली. ही द्विस्तरीय रचना थेट महसूल आणि प्रतिनिधीक महसूल नागपूर राज्याच्या आर्थिक स्थैर्याचा गाभा होती. (विंक, १९८६)

महसूल संकलनातील लवचिकता:

रघुजी भोसल्यांच्या महसूल धोरणातील एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे लवचिकता. त्यांनी महसूल वसुलीत क्षेत्रीय परिस्थिती, जमिनीची उत्पादकता, लोकसंख्या, हवामान आणि स्थानिक परंपरा यांचा विचार केला. नागपूरच्या आणि गोंडवाना भागातील महसूल संकलन तुलनेने काटेकोर होते, कारण हे क्षेत्र राज्याच्या थेट ताब्यात होते. दुसरीकडे, बंगाल, बिहार आणि ओरिसा या दूरच्या प्रदेशांमध्ये त्यांनी 'चौथाई' (एक चतुर्थांश महसूल) आणि 'सरदेशमुखी' (महसूलाचा दहावा भाग) इतपत महसूल घेऊन समाधान मानले. या पद्धतीमुळे स्थानिक स्वायत्तता टिकली आणि मराठा सत्तेला व्यापक प्रभावक्षेत्र निर्माण करता आले. ही 'वसुलीतील राजनैतिक लवचिकता' ही रघुजींच्या मुत्सद्देगिरीची खरी ओळख होती.

२.४. पेशव्यांशी संबंध आणि नागपूर कराराचे महत्त्व

रघुजी भोसले आणि पुणे येथील पेशवा प्रशासन यांच्यातील संबंध हे मराठा साम्राज्याच्या अंतर्गत सत्तासंतुलनाचे सर्वाधिक गुंतागुंतीचे उदाहरण आहे. या नात्यात निष्ठा, सहकार्य, राजकीय स्पर्धा आणि प्रादेशिक स्वायत्ततेचा आग्रह हे सर्व घटक एकत्र दिसतात. नागपूरच्या भोसल्यांची सत्ता उदयास आली तेव्हा छत्रपती शाहू महाराजांच्या अधिपत्याखाली पेशवाईचे राजकीय प्रभावक्षेत्र वेगाने वाढत होते. रघुजी भोसले हे शाहू महाराजांचे विश्वासू सरदार होते आणि त्यांनी अनेक वेळा पेशवा बाजीराव व नंतर नानासाहेब यांच्याबरोबर मोहिमांमध्ये सहभाग घेतला (सरदेसाई, १९४६).

प्रारंभीचे सहकार्य आणि परस्परावलंबन

१७३० ते १७४० या काळात मराठा साम्राज्याचा विस्तार दोन प्रमुख दिशांनी होत होता, पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली दक्षिण व उत्तर भारतात (माळवा, दिल्ली) आणि रघुजी भोसल्यांच्या नेतृत्वाखाली पूर्व भारतात (ओरिसा, बंगाल, बिहार). दोघांचाही उद्देश मराठा साम्राज्याची चौथाई आणि सरदेशमुखी वसुली निश्चित करणे हा होता. रघुजींनी १७३८-४५ दरम्यान बंगालवर यशस्वी मोहिमा राबवल्या आणि मोठ्या प्रमाणात संपत्ती वसूल केली. त्या काळात पेशव्यांच्या मोहिमांचे लक्ष नर्मदा आणि कृष्णा खोऱ्यापलीकडील प्रदेशांवर केंद्रित होते.

या टप्प्यावर रघुजी आणि पेशवा नानासाहेब यांच्यात सहकार्याचे धोरण कायम होते. शाहू महाराजांच्या निधनानंतर (१७४९), पेशव्यांनी मराठा साम्राज्याच्या धोरणात्मक नियंत्रणाची जबाबदारी स्वतःकडे घेतली. तथापि, शाहूंच्या मृत्यूनंतर केंद्रातील अधिकाराचा आधार कमी झाल्याने प्रांतिक सत्ताकेंद्रांनी (उदा. नागपूर, बडोदा, इंदोर) आपापली स्वायत्तता मजबूत करण्यास सुरुवात केली (गॉर्डन, १९९३).

प्रादेशिक स्पर्धा आणि महसूल विषयक तणाव

रघुजी भोसल्यांच्या यशस्वी बंगाल मोहिमांमुळे त्यांच्या अधिकारक्षेत्रात मोठा महसूल येऊ लागला. पेशव्यांना या संपत्तीवर हक्क हवा होता, कारण मराठा साम्राज्याच्या नावे वसुली होत असल्याने 'चौथाईचा वाटा' पुण्याच्या खजिन्यात जाणे अपेक्षित होते. मात्र, रघुजी भोसल्यांनी स्वतंत्र कारभार आणि स्थानिक फौज उभारली असल्याने त्यांनी महसूलवाटपात स्वायत्तता टिकवली. यावरून पुणे आणि नागपूर दरबारांमध्ये वारंवार पत्रव्यवहार आणि तणाव वाढला (सरकार, १९५५). या निरीक्षणातून स्पष्ट होते की नागपूरच्या भोसल्यांनी छत्रपतीप्रती औपचारिक निष्ठा कायम ठेवली, पण प्रत्यक्ष महसूल धोरणांमध्ये त्यांनी केंद्रापासून स्वतंत्र निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य जोपासले.

नागपूर करार (१७५१) किंवा देवगावचा तह

या सर्व वादांचे परिपाक म्हणून १७५१ मध्ये पुणे आणि नागपूर दरबारांदरम्यान एक निर्णायक तह झाला, ज्याला काह ऐतिहासिक स्त्रोतांमध्ये "देवगाव चा तह", तर काही ठिकाणी "नागपूर करार" असे संबोधले जाते. या कराराच्या पार्श्वभूमीवर रघुजी भोसले यांनी मराठा साम्राज्याच्या पूर्वेकडील प्रांतांमध्ये केलेल्या सततच्या मोहिमांमुळे मिळवलेल्या चौथाई हक्कांवर पेशव्यांनी दावा सोडावा, असा प्रमुख मुद्दा होता.

करारातील प्रमुख अटी:

1. **अधिकार विभागणी:**

बंगाल, बिहार आणि ओरिसा या प्रदेशांतील चौथाई आणि सरदेशमुखी वसुलीचा स्थायी अधिकार नागपूरकर भोसल्यांना देण्यात आला. हे प्रदेश रघुजी भोसल्यांच्या नियंत्रणाखाली राहतील आणि त्यांतील महसूल पुण्याच्या पेशवाईकडे जाणार नाही, असे निश्चित करण्यात आले (महाराष्ट्र राज्य पुरातत्व, रुमाल, नं. ४४, १७५१).

2. राजकीय ओळख:

या बदल्यात पेशव्यांनी दक्षिणेकडील (मैसूर, आंध्र, कर्नाटक) आणि उत्तरेकडील (माळवा, दिल्ली, पंजाब) प्रदेशांवर आपले लक्ष केंद्रित करण्याचे मान्य केले. या तत्त्वामुळे मराठा साम्राज्याच्या विस्ताराची भौगोलिक जबाबदारी औपचारिकपणे विभागली गेली. नागपूर राज्याला मराठा साम्राज्याच्या अंतर्गत “पूर्व सत्ताकेंद्र” म्हणून मान्यता मिळाली, ज्यामुळे ते औपचारिकरित्या मराठा संघराज्याचा भाग राहिले, पण प्रत्यक्ष कारभारात स्वायत्तता उपभोगत राहिले. या तहामुळे नागपूरच्या भोसल्यांना केवळ आर्थिक अधिकार नव्हे, तर राजकीय मान्यताही प्राप्त झाली. याच वेळी पेशवाईने मध्य आणि उत्तर भारतातील विस्तारावर लक्ष केंद्रीत केले. ज्यामुळे साम्राज्याची रचना विकेंद्रित परंतु समन्वयात्मक स्वरूपाची झाली.

२.५.१. महसूलव्यवस्थेची पायाभरणी: राज्यस्थैर्यासाठी मोलाचा घटक

नागपूरकर भोसले सत्तेची महसूल व्यवस्था मुळात मराठा राज्याच्या पारंपरिक चौथाई-सरदेशमुखी पद्धतीला अनुसरूनच उभारली गेली होती. रघुजी भोसल्यांनी ज्या काळात सत्ता उभी केली, त्या काळात मुघल प्रशासकीय रचना कोसळत होती आणि प्रादेशिक करव्यवस्थेतील रिकाम्या जागा स्थानिक सामंत व मराठा सरदार भरत होते. जदुनाथ सरकार यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे, १८ व्या शतकात उत्तर व पूर्व भारतात मुघल करव्यवस्थेचा ऱ्हास झाल्यामुळे मराठ्यांना करसंकलनाची मोठी संधी उपलब्ध झाली होती (सरकार, १९६४). रघुजींच्या नागपूर राज्यानेही हीच संधी साधली.

नागपूर भोसले सत्तेच्या उदयाच्या काळात महसूल व्यवस्था ही त्यांच्या प्रशासनाचा कणा होती. इतर मराठा सरदारांप्रमाणेच त्यांनी महसूल गोळा करण्यासाठी पारंपरिक पद्धती आणि नव्या

आर्थिक गरजांनुसार काही सुधारित उपाय वापरले. या महसूल व्यवस्थेचा उद्देश केवळ राज्यकारभार चालवणे नव्हता, तर वाढत्या लष्करी खर्चाला पुरवठा करणे आणि जिंकलेल्या प्रदेशांचे एकत्रीकरण करणेही होता. स्टुअर्ट गॉर्डन यांनी नमूद केल्याप्रमाणे, मालवा आणि देक्खनमधील मराठा प्रशासन आर्थिक दृष्ट्या अत्यंत व्यवहार्य आणि परिस्थितीनुरूप बदलणारे होते (गॉर्डन, १९९३).

नयिम यांच्या अभ्यासातून स्पष्ट होते की चौथा–सरदेशमुखी प्रणाली केवळ लष्करी दडपशाहीवर नव्हे तर सुबक आर्थिक करारांवर आधारित होती (नयिम, १९७७). रघुजी भोसल्यांनी बंगाल-ओरिसा भागात ही प्रणाली यशस्वीपणे राबवली. ओरिसातील मराठा कारभारावर राय यांनी केलेल्या संशोधनात नमूद आहे की करव्यवस्था ही मिळकतींच्या अचूक मोजणी, महसूल अधिकाऱ्यांचे नियंत्रण आणि स्थानिक मुखत्यारांची भागीदारी यांवर चालत असे (राय, १९६०).

व्यापार व वस्त्रोद्योग फुलत असलेल्या बंगाल-ओरिसा पट्ट्यात करव्यवस्था चांगली चालवणे हे नागपूर सत्तेच्या आर्थिक स्थैर्याचे प्रमुख कारण होते. दत्त आणि गाडगीळ यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे, १८ व्या शतकातील वस्त्रोद्योग, कापूस आणि लवणसंचिताच्या व्यापाराशी महसूल व्यवस्थेचे थेट नाते होते (दत्त, १९७०; गाडगीळ, १९४४). रघुजींच्या प्रशासनाने व्यापाऱ्यांना सुरक्षित मार्ग उपलब्ध करून महसूल वाढीस चालना दिली.

१. जमीन महसूल हा प्रमुख उत्पन्नाचा आधार

नागपूरकर भोसल्यांच्या अधिपत्याखाली जमीन महसूल हे प्रमुख उत्पन्न स्रोत होते. पारंपरिक पद्धत म्हणून “पट्टी”, “कुल”, “शेरा” यांसारख्या स्थानीय संज्ञांचा वापर होत असे. जमीन महसूल मोजताना जमिनीची सुपीकता, पिकांचे प्रकार आणि पाणी उपलब्धता या घटकांचा विचार केला जात असे. आर.सी. दत्त यांनी

भारतातील आर्थिक इतिहासाच्या संदर्भात असे दाखवून दिले आहे की, मराठ्यांची महसूल व्यवस्था स्थानिक पातळीवरील शेती उत्पादनाशी घट्ट जोडलेली होती (दत्त, १९७०).

रघुजींच्या प्रारंभीच्या कारकीर्दीत महसूलव्यवस्थेला विशेष महत्त्व होते कारण नागपूर राज्याचा आर्थिक पाया हा शेती, जंगलव्यवस्था, करवसुली आणि व्यापार मार्गांवरील शुल्कांवर आधारित होता. मराठा परंपरेतील चौथाई–सरदेशमुखी हा महसूलस्रोत त्यांनी व्यापक प्रमाणावर वापरला आणि देवराई, गोंड राजे, आणि स्थानिक जमींदार यांच्याकडून स्वामीनिष्ठा मिळवण्यासाठी तो साधन म्हणूनही वापरला. नयीम यांचे म्हणणे आहे की, दख्खन प्रांतात चौथ–सरदेशमुखी ही केवळ महसुलाची पद्धत नव्हती, तर ती राजकीय अधिकार मान्य करवून घेण्याची पद्धती होती (नयीम, १९७७).

रघुजींनी स्थानिक महसूल पद्धतींमध्येही फेरबदल केले— काही भागात गोंडी पारंपरिक करव्यवस्था ठेवली आणि काही भागात मराठा महसूल अधिकारी (कारकून, देशमुख, पाटील) नियुक्त करून नवीन नियंत्रण प्रणाली तयार केली. स्टुअर्ट गॉर्डन (१९९३) यांनी नमूद केले आहे की मराठा प्रशासकीय विस्ताराचे यश हे स्थानिक संस्थांचा योग्य उपयोग करण्यात होते.

२. चौथ–सरदेशमुखी ते स्थानिक करसंकलन: विस्ताराच्या राजकारणातील आर्थिक साधने

रघुजींची महसूलरचना मुख्यतः दोन आधारांवर उभी होती:

(१) प्रादेशिक चौथ–सरदेशमुखी,

जरी नागपूरकर भोसल्यांचे मुख्य प्रदेश विदर्भ, छत्तीसगड, आणि गोंडवाना भागात होते, तरी त्यांची महसूल संकल्पना मराठा साम्राज्यातील चौथ व सरदेशमुखी या दोन प्रस्थापित संकल्पनांशी जोडलेली होती. मोहम्मद अली नयीम यांनी दाखवून दिले आहे की

चौथ-सरदेशमुखी ही केवळ लूट किंवा दडपशाही नव्हती, तर ती मराठा सत्तेचा राजकीय प्रभाव मान्य करण्याची, तसेच स्थिर महसूल मिळवण्याची एक पद्धत होती (नयीम, १९७७). नागपूर भोसलेही या महसूल मॉडेलचा वापर करीत असत, विशेषतः ओरिसा आणि बंगालच्या सीमाभागात.

महसूल गोळा करण्यासाठी कमाविसदार, पटेल, कुलकर्णी, आणि कारकून यांसारख्या स्थानिक अधिकारीवर्गाची नेमणूक केली जात असे. अनेकदा जिंकलेल्या प्रदेशात स्थानिक गोंड किंवा तेलगी सरदारांना महसूल संकलनाची जबाबदारी दिली जाई. असे दासगुप्ता यांनी त्यांच्या व्यापारी इतिहासाच्या अभ्यासात सांगितले आहे की, स्थानिक मध्यस्थांशिवाय कोणत्याही भारतीय राज्याची महसूल रचना मजबूत राहू शकत नव्हती (गुप्ता, २०००).

(२) स्थानिक महसूल आणि जमींदारी पद्धतीचे पुनर्गठन.

नयीम, (१९७७) यांनी दाखवले आहे की, गोंडवाना, बरार आणि ओरिसा या प्रदेशात मराठ्यांना चौथ-सर्देशमुखी हक्क मिळाल्यानंतर रघुजींच्या महसुलात मोठी वाढ झाली. हा महसूल फक्त आक्रमक वसुली नव्हता; त्यामागे लष्करी संरक्षण, दरोडेखोरी नियंत्रण आणि व्यापारमार्गांची स्थिरता अशा जबाबदाऱ्या जोडलेल्या होत्या. ओरिसा आणि बंगालमधील मराठा उपस्थितीचे अध्ययन करताना हाक (१९८०) आणि रॉय (१९६०) म्हणतात की रघुजींच्या महसूल पद्धतीने: जमिनमापन अधिक व्यवस्थित झाले, व्यापारी मार्ग सुरक्षित झाल्याने अंतर्गत बाजारपेठा वाढल्या, आणि स्थानिक प्रमुखांना राज्याच्या महसूल संरचनेत समाविष्ट केले. रहीम १९७१ व ऐवर्मी (२०२०) यांच्या मते, पूर्व भारतातील नद्यांवरील व्यापार वाढला, आणि या व्यापाराच्या सुरक्षिततेमुळे नागपूरच्या

खजिन्यात सतत ओघात पैसा येऊ लागला. त्यामुळे महसूल पद्धती हा रघुजींच्या विस्ताराचा राजकीय–आर्थिक कणा होता.

३. व्यापारी मार्गांवरील कर

नागपूरकर भोसल्यांच्या उदयानंतर नागपूर, चंद्रपूर, बुरहानपूर, रत्नपूर, आणि बालाघाट यांसारखे प्रदेश व्यापारी दृष्ट्या महत्त्वाचे ठरले. या मार्गांवर व्यापारी कर, सांकळ, राहदारी, आणि तोल हे कर लावले जात. बुरहानपूरसारख्या केंद्रांचा मराठा व्यापारावर परिणाम कसा झाला, हे गॉर्डन यांनी विशेषतः अधोरेखित केले आहे (गॉर्डन, १९८८).

४. कृषी अर्थव्यवस्थेला पूरक असे महसूल सुधार

विदर्भ व छत्तीसगड भागात शेती हा मुख्य व्यवसाय असल्यामुळे, महसूल व्यवस्था कृषी उत्पादनावर आधारित होती.शेतकऱ्यांकडून रोख किंवा नगदीऐवजी धान्य स्वरूपातही कर घेतला जाई. डॉ. नचिकेत हाटेकर यांनी दक्खनातील शेती बाजाराचे विश्लेषण करताना असे नमूद केले आहे की पारंपरिक समाजातही आर्थिक वाढीची शक्यता होती, आणि महसूल व्यवस्था त्यात मोठा वाटा उचलत होती (हाटेकर, २००३).

५. लष्करी मोहिमांसाठी महसूल संकलनाचे विशेष तंत्र

मराठा राजकीय संस्कृतीनुसार, महसूल हा केवळ आर्थिक स्रोत नव्हता तर राजकीय नियंत्रणाचे साधनही होता. लष्करी मोहिमांपूर्वी गुण्यार, बिजक, अमीन तपासणी, बंधोबस्त नोंदणी यांसारख्या प्रक्रिया केल्या जात. मोगल–मराठा संघर्ष आणि बंगालमधील राजकीय अनिश्चितता यामुळे महसूल व्यवस्थेत लष्करी दबाव मोठा होता (शेजवळकर, १९४१; सरकार, १९५४). नागपूरकर भोसल्यांची महसूल व्यवस्था ही स्थानिक परंपरा, मराठा साम्राज्याची आर्थिक रचना, व्यापारी मार्गांचे नियंत्रण आणि लष्करी दबाव यांचा एकत्रित परिणाम होती. महसूल संकलन ही केवळ

आर्थिक क्रिया नव्हती; ती राज्यकारभार, राजकीय वर्चस्व, आणि नव्याने जिंकलेल्या प्रदेशांच्या प्रशासनाचे साधन होती.

२.५.२. सैन्यव्यवस्था: मोबदला, नोकरीचे आणि प्रादेशिक सैनिकीकरण

भोसले सत्तेचे आधारस्तंभ म्हणजे मजबूत लष्करी संघटना. मराठा साम्राज्याची परंपरा लक्षात घेता रघुजींनी घोडदळ, पायदळ, तोफखाना आणि स्थानिक पगारी लष्करी बळावर आधारित सैन्यव्यवस्था उभी केली. गॉर्डन यांच्या मते, १८ व्या शतकातील मराठा सैन्य हे केवळ छापामारीवर अवलंबून नसून *प्रशासकीय एकात्मता* वाढवण्यासाठीही वापरले जात होते (गॉर्डन, १९९३).

कोल्फ यांच्या अभ्यासात दिसते की मराठा सैन्यातील पगारी वंशपरंपरागत सैनिक, राजपूत-नौकर गट आणि स्थानिक कौटुंबिक पथके यामुळे सैन्य लवचिक आणि वेगवान राहिले (कोल्फ, १९९०). नागपूर भोसल्यांनी हाच नमुना स्वीकारला. ओरिसा आणि बंगालमधील मोहिमांसाठी रघुजींनी द्रुतगती घोडदळाचा वापर केला होता—हे दत्ता आणि शेजवलकर यांच्या बंगाल मोहिमांवरील संशोधनातून स्पष्ट होते (दत्ता, १९३९; शेजवलकर, १९४१).

रघुजी भोसल्यांच्या प्रशासनाचा तितकाच महत्त्वाचा घटक म्हणजे लष्करी संघटना. नागपूर राज्याच्या स्थापनेपासूनच लष्कर हे त्याच्या सत्तेचे मुख्य आधार होते. रघुजींनी घोडदळ, पायदळ आणि तोफखाना या तीन विभागांवर आधारित एक कार्यक्षम आणि गतिमान सेना उभारली. विशेषतः, त्यांच्या 'बर्गी सैन्या'ने मराठा साम्राज्याच्या पूर्वेकडील मोहिमांमध्ये अभूतपूर्व कीर्ती मिळवली. बर्गी हे हलक्या व वेगवान घोड्यांवर स्वार होत; त्यांच्या छापामार युद्धकौशल्यामुळे बंगाल आणि बिहारमध्ये "बर्गी आले रे!" हे लोकगीत प्रसिद्ध झाले. हे सैन्य केवळ मराठा सरदारांवर आधारित नव्हते; गोंड, कोळी, भिल्ल, गोंडिया व छत्तीसगढातील स्थानिक

योद्ध्यांना त्यात स्थान दिले गेले. या विविधतेमुळे लष्कराचे सामाजिक स्वरूप समावेशक बनले आणि नागपूरच्या राजसत्तेला स्थानिक समाजाचा पाठिंबा मिळाला. युद्धातील चपळाई, गतिशीलता आणि शिस्तबद्धता यामुळे नागपूरचे सैन्य संपूर्ण मध्य भारतातील एक प्रभावी लष्करी शक्ती म्हणून उदयास आले (ब्रिटिश लायब्ररी, १८२२).

भोसल्यांची प्रशासनिक आणि महसूल व्यवस्था ही केवळ राजकीय स्थैर्याचे साधन नव्हते, तर नागपूर राज्याच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक एकतेचे मूळ होती. रघुजी भोसल्यांनी पुण्याच्या पेशवाईसारखी केंद्रीकृत व्यवस्था न आणता, स्थानिक सहभागावर आधारित एक 'सहभागी शासनपद्धती' निर्माण केली. त्यांच्या महसूल धोरणातील लवचिकता, जहागीर प्रणालीतील निष्ठावर्धकता आणि लष्करी संघटनेतील सामाजिक समावेश या सर्व घटकांनी नागपूर राज्याला दीर्घकाळ टिकणारे स्थैर्य दिले. हीच संस्थात्मक रचना पुढील पिढ्यांमध्ये रघुजी द्वितीय, जगतसिंह आणि अप्पासाहेब यांच्या काळात अधिक विकसित होत गेली आणि नागपूर राज्य मध्य भारतातील प्रभावशाली राजकीय केंद्र म्हणून दृढपणे उभे राहिले.

डॅलरिम्पल यांच्या *The Anarchy* मध्ये नमूद आहे की १८ व्या शतकातील भारतात ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचे उभारते सामर्थ्य मराठ्यांसाठी सततची लष्करी स्पर्धा होते (डॅलरिम्पल, २०२०). अशा परिस्थितीत नागपूरकर भोसल्यांनी तुलनेने शिस्तबद्ध, करारांवर चालणारे आणि वेगाने हलणारे सैन्य उभारणे ही एक रणनीती होती.

नागपूर मराठ्यांची सैन्यरचना ही गतिशील, बहुप्रांतिय आणि मोहिमाधारित होती. रघुजींचे सैन्य हे त्यांच्या उदयाचे मुख्य साधन होते. त्यांनी मावळे, बर्गी (घोडेस्वार), पायदळ, आणि स्थानिक आदिवासी व गोंड सैनिकी गटांचा समावेश करून बहुस्तरीय लष्करी

संघटना विकसित केली. डी. एच. ए. कोल्फ (१९९०) यांच्या मते हिंदुस्थानातील अठराव्या शतकातील लष्करी बाजारपेठ ही बहुवर्णी, विविध जाती–समुदायांचा मिलाफ करणारी 'मिलिटरी लेबर मार्केट' होती. रघुजींच्या सैन्यातही हीच प्रवृत्ती दिसते:

- उत्तर भारतातील राजपूत आणि पठाण घोडेस्वार
- गोंडी धनुर्धारी आणि जंगली प्रदेशातील युद्धतज्ज्ञ
- दख्खनातील मराठा मावळे
- बंगाल मोहिमेनंतर मिळालेले बर्गी दल

ही विविधतेवर आधारित लष्करी रचना रघुजींच्या मोहिमांना चपळता आणि धाक निर्माण करण्याची क्षमता देत होती.

जदुनाथ सरकार (१९६४) लिहितात की रघुजींच्या मोहिमांची गतिशीलता ही त्यांच्या मिश्र सैन्यशक्तीची देण होती. रघुजींच्या सैन्याची रचना ही मराठा परंपरेतील घोडदळावर आधारित असली तरी त्यात गोंड, कोळी, तेली, रामोशी आणि मुस्लिम रोहीला सैनिकांचा मोठ्या प्रमाणात समावेश होता. कोल्फ (१९९०) यांच्या मते, १८ व्या शतकातील हिंदुस्थानात "military labour market" तयार झाला होता. ज्यामध्ये विविध जातीसमूह सैन्यसेवेद्वारे उपजीविका शोधत होते. रघुजींची सैन्यभरती ही या व्यापक बाजाराशी जोडलेली होती. दलरींपले, (२०२०) आणि सरकार (१९६४) यांच्या मते, रघुजींचे सैन्य हे केवळ आक्रमणासाठी नव्हते; तर व्यापारी मार्गांचे संरक्षण, गोदामांचे सुरक्षा आणि करसंकलनासाठी आवश्यक लष्करी बंदोबस्त म्हणूनही काम करत होते.

या सैन्यात: पगारी घोडदळ, बर्गी स्वार आणि गावकी वतनदार पायदळ, असे तीन प्रमुख घटक होते. गॉर्डन (१९९३) यांनी अशा प्रकारच्या सैन्यसंरचनेला "मराठा उद्योजकीय सैन्य" म्हटले आहे. स्थानिक लोकांच्या सहभागामुळे रघुजींच्या सैनिकी

उपस्थितीला स्थानिक सामाजिक मान्यताही मिळाली, ज्यामुळे त्यांच्या राज्याच्या स्थैर्यात वाढ झाली.

२.५.३. प्रशासन : स्थानिक जमींदार, धनी–मुकदम आणि पटेलांचा समन्वय

रघुजींची प्रशासनरचना ही शिस्तबद्ध असली तरी स्थानिक परंपरांशी जुळवून घेतलेली होती. टेम्पल (१८६३) व दत्ता (१९३९) यांच्या मते, गोंड–कोळी प्रदेशातील दीर्घकाळ चालत आलेल्या मुकदम–पटेल व्यवस्थेला रघुजींनी कायम ठेवले आणि त्यांना महसूल व पोलीस जबाबदाऱ्या दिल्या. त्यामुळे प्रशासनाला स्थानिक पायाभूत स्थिरता मिळाली. रॉय, (१९६०) यांनी ओडिशाच्या अभ्यासात सांगितले आहे की रघुजींच्या प्रतिनिधींनी: परगणे आयोजित केले, महसूल अधिकारी नेमले, बाजारपेठांच्या देखभालीसाठी कारभारी नेमले, आणि जमींदाऱ्या प्रस्थापित केल्या. हे प्रशासन “मराठा मॉडेल” वर आधारित असले तरी त्यात प्रदेशानुसार बदल होते. उदाहरणार्थ:

- **गोंडवाना**: वतन आणि पगारी पदांचा समन्वय
- **बरार**: कृषिकेंद्रित महसूल
- **ओडिशा**: नदी–व्यापार नियंत्रित महसूल
- **बंगाल सीमेवर**: संरक्षण–कर (protection imposts)

शेजवळकर, (१९४१) यांच्या मते, ही संमिश्र प्रशासनपद्धती हेच रघुजींच्या सत्तेचे बलस्थान होते.

२.५.४. आर्थिक क्रियाशीलता आणि बाजारातील स्थैर्य

रघुजींच्या शासनाने नागपूर प्रदेशातील व्यापाराला स्थिरता दिली. गुरव व रंगनाथन (२०२३) यांच्या मते, विदर्भातील कापूस व धान्य बाजार १८ व्या शतकात अधिक सुसंगतपणे जोडले गेले. डफ (१९७०), गाडगीळ (१९४४), gगोखले (१९७९) आणि गुप्ता (१९७९) यांनी दाखवले आहे की मराठा संरक्षकतेमुळे: व्यापारी

मार्ग सुरक्षित झाले, दलाली–मंडी बाजार वाढले, आणि व्यापाऱ्यांना राज्याशी व्यवहार करण्यासाठी निश्चित नियम मिळाले.

याचे व्यापक परिणाम असे झाले की नागपूर हे हिंदी पट्ट्याच्या मध्यभागातील एक महत्त्वाचे व्यापारी केंद्र झाले. रघुजी भोसल्यांची प्रारंभीची राज्यव्यवस्था ही: महसूलाची शिस्तबद्धता + सैन्याची लवचिकता + स्थानिक प्रशासनाचा समन्वय, या तीन घटकांवर उभी होती. या तीन घटकांनी मिळून नागपूर राज्याची राजकीय स्थिरता, आर्थिक क्षमता आणि लष्करी कार्यक्षमता यांचा पाया मजबूत केला. रघुजींच्या विस्ताराला अनेकांनी लष्करी यश म्हणून वर्णन केले असले, तरी त्यामागे महसूल-प्रशासनाचा अभेद्य ढाचा उभा करणे ही अधिक महत्त्वाची प्रक्रिया होती. त्यामुळेच १८ व्या शतकाच्या अखेरीस नागपूर हे मराठा साम्राज्यातील सर्वात स्थिर, श्रीमंत आणि प्रशासकीयदृष्ट्या सक्षम सत्ताकेंद्र म्हणून उभे राहिले.

२.५.६. न्याय आणि प्रशासन

नागपूरकर भोसल्यांची न्यायव्यवस्था मुघल आणि मराठा दोन्ही परंपरांचा संगम होती. स्थानिक पातळीवर कौटुंबिक वाद, जमीनविषयक प्रकरणे आणि व्यापारी करार हे पाटील-कुळकर्णी प्रणालीत हाताळले जात; तर गंभीर फौजदारी गुन्ह्यांसाठी उच्च अधिकाऱ्यांकडे खटले पाठवले जात. हक यांच्या ओडिशातील मुस्लिम-मुघल न्यायप्रशासनावरील कामात दाखवले आहे की मराठ्यांनी अनेक ठिकाणी जुन्या मुघल न्यायप्रणालीचा वापर केला, ज्यामुळे प्रशासन सुरळीत चालू राहिले (हक, १९८०). जिल्हास्तरावर ‘कारकून’ आणि ‘देशमुख’ यांच्या अंतर्गत न्यायनिवाडा व महसूल संकलनाचे कार्य चालत असे.

मराठा प्रशासकीय पद्धतीचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे स्थानिक स्वायत्ततेला दिलेले स्थान. गोकळे आणि हसन यांच्या संशोधनातून स्पष्ट होते की मराठा काळात गाव हे मूलभूत

प्रशासकीय घटक होते आणि स्थानिक अधिकाऱ्यांना मोठे अधिकार देण्यात आले होते (गोकळे, १९७४; हसन, २००४). नागपूर राज्यातही हीच परंपरा पाळली गेली.

व्यापारी व्यवहारांवरील न्यायव्यवस्था सुसंगत असल्यामुळे कापूस, धान्य व वस्त्रोद्योगातील व्यापारी या प्रदेशाकडे आकर्षित झाले—याचा उल्लेख इव्हरमी आणि गुप्ता यांनी पश्चिम-पूर्व व्यापारवाहतुकीच्या संदर्भात केला आहे (इव्हरमी, २०२०; गुप्ता, १९७९).

२.५.७. राजकीय संबंध

रघुजी भोसल्यांच्या राजकीय संबंधांची रचना ही तीन पातळ्यांवर आधारित होती:

(१) मराठा साम्राज्याशी अधीन-स्वायत्त नाते,

(२) मुघल-नवाब सत्तांशी रणनीतिक करार,

(३) ब्रिटिश कंपनीशी सावध आणि परिस्थितीनुसार बदलणारे संबंध.

मुघल साम्राज्याचा ऱ्हास—ज्याचे वर्णन सारकर आणि मलिक यांनी केले आहे—मराठ्यांसाठी नवीन प्रादेशिक संधी उपलब्ध करून देत होता (सरकार, १९६४; मलिक, १९७७). बंगाल-ओडिशा मोहिमा या संधींचाच परिणाम होत्या. बंगालमधील अलिवर्दी खानाशी मराठ्यांचे संघर्ष-करार याबद्दल दत्ता आणि रहिम यांनी सविस्तर चर्चा केली आहे (दत्ता, १९३९; रहिम, १९७१).

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीशी संबंध मात्र बदलत्या काळानुसार बदलत गेले. कीन (२००३) आणि डॅलरिम्पल यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे, १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कंपनी भारतीय राज्यांच्या अंतर्गत प्रशासकीय बाबींमध्ये हस्तक्षेप वाढवीत होती (कीन, २००३; डॅलरिम्पल, २०२०). नागपूर भोसल्यांनी सुरुवातीस कंपनीशी अंतर राखून व्यापारिक हितसंबंध जपण्याचा

प्रयत्न केला, परंतु १९व्या शतकाच्या प्रारंभी हे संबंध अधिक गुंतागुंतीचे झाले.

व्यापारी समाजाशी राजकीय संबंध राखणे हे नागपूर राज्याच्या टिकाऊपणासाठी अत्यावश्यक होते. गुप्ता, गॉर्डन आणि गुआ यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे, १८ व्या शतकातील भारतातील राजकीय सत्ता ही व्यापारी आणि बाजारपेठीय शक्तींच्या आधाराशिवाय मजबूत राहू शकत नव्हती (गुप्ता, २०००; गॉर्डन, १९७७; गुआ, १९७२).

२.८. सांस्कृतिक संमिश्रण आणि प्रादेशिक ओळख

नागपूरच्या भोसले सत्तेने अठराव्या शतकातील मध्य भारतात केवळ एक प्रभावी राजकीय आणि आर्थिक केंद्र म्हणूनच नव्हे, तर संस्कृतींच्या परस्पर संमिश्रणाचे *केंद्र* म्हणूनही स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण केली. रघुजी भोसले (पहिला) यांनी गोंडवाना प्रदेशाच्या पारंपरिक सामाजिक-सांस्कृतिक रचनेशी मराठा प्रशासकीय आणि धार्मिक परंपरांचा मेळ साधून नागपूरला एक अद्वितीय सांस्कृतिक ओळख प्रदान केली (देशपांडे, २०१९, पृ. ११८).

रघुजी भोसल्यांच्या कारकीर्दीत नागपूर दरबार हे बहुभाषिक आणि बहुजातीय सांस्कृतिक केंद्र म्हणून विकसित झाले. प्रशासनात मराठी ही अधिकृत भाषा असली, तरी गोंडी (स्थानिक जनसमूहाची भाषा) आणि हिंदी (मध्य भारतातील संपर्कभाषा) या दोन्ही भाषांचा वापर दैनंदिन व्यवहार, बाजारपेठ आणि सैनिकी संवादात मोठ्या प्रमाणावर होत होता (गॉर्डन, १९९३, पृ. १६२). या त्रिभाषिक परंपरेमुळे नागपूरचा दरबार महाराष्ट्र, गोंडवाना आणि उत्तर भारत यांच्या सांस्कृतिक सीमांना जोडणारा एक पूल ठरला.

वास्तुकलेतही या संमिश्रणाचे दर्शन घडते. नागपूरमधील भोसलेकालीन मंदिरे, वाडे आणि दरबार इमारतींमध्ये दख्खनी-

अर्जनी शैलीबरोबर गोंडी आणि उत्तर भारतीय प्रभाव दिसून येतो. उदाहरणार्थ, राजमहल वाडा आणि तेलांडीतील हनुमान मंदिर या स्थापत्यांमध्ये दख्खनी नक्षीकामासोबत गोंड अलंकारशैलींचे मिश्रण आढळते (सरकार, १९५५, पृ. २४१). या कलात्मक मिश्रणाने नागपूर दरबाराची 'संस्कृती म्हणून समन्वयकता' अधोरेखित केली. साहित्यिक क्षेत्रातही नागपूर दरबारात मराठी बखरी, गोंडी लोककथा आणि हिंदी भक्तिगीतांचा समान वावर होता. मराठी बखरीकारांनी नागपूरच्या मोहिमांचे दस्तऐवजीकरण केले, तर गोंड गायक-भटांनी स्थानिक शौर्यकथांचा वारसा पुढे नेला. अशा रीतीने, दरबाराने विविध समाजघटकांच्या अभिव्यक्तींना स्थान देऊन एक सजीव, संमिश्र संस्कृती घडवली (सरदेसाई, १९४६, पृ. ११९).

या बहुसांस्कृतिक धोरणांचा दीर्घकालीन परिणाम नागपूर प्रदेशाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक ओळखीत स्पष्ट दिसतो. भोसल्यांच्या कारकीर्दीनंतर नागपूर हे केवळ मराठी साम्राज्याचा एक भाग न राहता, विदर्भ आणि गोंडवाना प्रदेशांच्या सांस्कृतिक मिश्रणातून घडलेले एक स्वतंत्र प्रादेशिक सत्ता-केंद्र म्हणून विकसित झाले (देशपांडे, २०१९, पृ. १२१). ही ओळख "मराठा" आणि "गोंड" परंपरांच्या संगमातून निर्माण झाली. मराठी प्रशासकीय काटेकोरपणा आणि गोंडी लोकसंस्कृतीची आत्मीयता यांचा अनोखा संगम नागपूरच्या सामाजिक बांधणीत प्रतिबिंबित झाला. लोककलेत, उत्सवांमध्ये, वेशभूषेत आणि धार्मिक समारंभांमध्ये हा 'संस्कृतीचा संमिश्र स्वरूप' आजही जिवंत आहे.

अशा रीतीने, रघुजी भोसले (पहिला) यांच्या कुशल नेतृत्वाखाली नागपूरची सत्ता केवळ मराठा साम्राज्याच्या विकेंद्रित रचनेतील एक घटक न राहता, स्थानिक वैशिष्ट्ये आणि सांस्कृतिक संमिश्रण या आधारांवर विकसित झालेली स्वायत्त प्रादेशिक सत्ता ठरली. मराठी प्रशासकीय परंपरा, गोंडी लोकसंस्कृती, आणि हिंदी

भाषिक प्रभाव यांच्या समन्वयातून नागपूरने मध्य भारतातील "संघराज्यसदृश" मराठा संरचनेत स्वतःचे स्वतंत्र स्थान मिळवले. या प्रक्रियेत नागपूर राज्याने सांस्कृतिक एकात्मतेचा जो आदर्श निर्माण केला, तो केवळ राजकीय टिकावाच नव्हे तर सामाजिक समन्वयाचाही पाया ठरला आणि म्हणूनच नागपूरचे भोसले राज्य हे "संमिश्र परंपरेतून ओळख घडविणारे प्रादेशिक साम्राज्य" म्हणून भारतीय इतिहासात विशिष्ट ठरते (विंक, १९८६, पृ. २२८).

***

प्रकरण ३

सत्तेचे विस्तार व सामरिक धोरणे

३.१. प्रस्तावना

नागपूरच्या भोसल्यांनी अठराव्या शतकात आपली सत्ता वाढवण्यासाठी जी धोरणे वापरली, ती केवळ सैनिकी मोहिमांवर आधारित नव्हती; तर ती व्यापक राजकीय, आर्थिक आणि भू-रणनीतिक परिस्थितीचा नेमका अभ्यास करून आखलेली होती. या काळात संपूर्ण उपखंडात मोगल साम्राज्याचा आधार ढासळत होता आणि प्रादेशिक सत्ताकेंद्रे झपाट्याने उदयास येत होती (सरकार, १९६४). यामुळे विदर्भ व मध्यभारत हे सत्ताविस्तारासाठी तयार झालेले क्षेत्र होते. भोसल्यांनी याच राजकीय पोकळीचा अचूक अंदाज घेतला आणि सैन्य, कर-व्यवस्था, व्यापारी मार्ग आणि युक्तीपूर्ण मुत्सद्देगिरी यांचा संगम साधत आपली सत्ता वाढवली.

अठराव्या शतकातील बंगाल, उडीसा आणि मध्यभारताचा राजकीय परिसर सतत संघर्ष, बंडखोरी आणि बदलत्या निष्ठांनी भरलेला होता. अलीवर्दी खानच्या कारकिर्दीला, मराठ्यांच्या सुसंघटित व नियमित छाप्यांनी मोठे आव्हान निर्माण केले होते (दत्ता १९३९; शेजवळकर, १९४१). बंगालच्या दरबारातील अंतर्गत तणाव, तसेच ब्रिटीश व स्वतंत्र व्यापारी गटांचे वाढते राजकीय हस्तक्षेप यामुळे प्रदेश अस्थिर झाला होता (ऐवर्मी, २०२०; भट्टाचार्य, २०२०). या परिस्थितीचा फायदा घेत भोसल्यांनी उडीसा आणि छत्तीसगडातील राजकीय नियंत्रण मजबूत केले, ज्यात महसूल वसुली आणि व्यापारी मार्गांच्या सुरक्षेला फारच महत्त्व होते (राय, १९६०; हाक, १९८०).

मध्यभारताचा भाग, विशेषतः गोदावरी—पनाश नदीखोरे, मालवा आणि गोंडवाना प्रदेश, हा व्यापारी मार्ग आणि सैनिकी हालचालीसाठी केंद्रस्थानी होता. मराठा संघराज्याच्या राजकीय रचनेबद्दल गोखले (१९७४) सांगतो की, ही सत्ता केवळ केंद्रीकृत नव्हती, तर प्रादेशिक सरदारांनी स्वायत्तता राखत परस्पर संरक्षणावर आधारित होती. नागपूरचे भोसले हीच स्वायत्तता आणि संरक्षणाची गरज ओळखून वर्धा–नर्मदा–ताप्ती दरम्यान महत्त्वाच्या किल्ल्यांची दुरुस्ती, सैनिकी चौक्यांची उभारणी आणि व्यापारी मार्ग काबीज करण्याकडे वळले (गॉर्डन १९९३; गॉर्डन, १९७७).

या प्रक्रियेत चौथ आणि सरदेशमुखी ही महसूल-व्यवस्था निर्णायक ठरली. नयीम (१९७७) दाखवतो की, दक्खन प्रांतात ही व्यवस्था केवळ लुट किंवा छापा नव्हती, तर ती एक प्रकारची राजकीय करारव्यवस्था बनली होती, ज्यामुळे भोसल्यांना आर्थिक संसाधनांची सतत उपलब्धता राहिली. या महसूल प्रवाहामुळे भोसले सैन्य संघटना मजबूत ठेवू शकले आणि बंगाल–उडीसा–मध्यभारत या त्रि-प्रदेशात सत्ताविस्तार शक्य झाला.

व्यापारही सत्ताविस्ताराचा मूळ आधार होता. बंगाल व पश्चिम भारतात बंदरे आणि व्यापारी शहरांवरील नियंत्रण मिळवण्यासाठी भारतीय आणि युरोपीय व्यापारी गटांमध्ये तीव्र स्पर्धा होती (गुप्ता, १९७९; गुप्ता, २०००; गोखले, १९७९). नागपूरचा प्रदेश कापूस, धान्य, लोखंड आणि मीठाच्या व्यापारी मार्गांच्या संगमावर असल्याने त्याचा राजकीय आणि लष्करी उपयोग अत्यंत मोठा होता. गुहा, (१९७२) आणि गॉर्डन (१९८८) यांच्या अभ्यासानुसार, व्यावसायिक उत्पादनांचे प्रवाह नियंत्रित करणाऱ्या सत्ताधाऱ्यांनाच राजकीय स्थैर्य लाभत होते. भोसल्यांनी हीच गोष्ट ओळखून गोंडवाणा, बरार आणि बांगरी भागातील बाजारपेठा आपल्या प्रभावक्षेत्रात आणल्या.

मोगल–मराठा–निजाम–अवध–ब्रिटीश या शक्तिकेंद्रांमधील बदलत्या समीकरणांमध्ये भोसल्यांनी ज्या मुत्सद्देगिरीचा वापर केला, तो दलरींपले, (२०२०) आणि मलिक (१९७७) यांच्या वर्णनातून स्पष्ट होतो. त्यांनी थेट संघर्ष टाळून, स्थानिक सरदारांची साथ, व्यापारी गटांचा आर्थिक आधार आणि धोरणात्मक गठबंधन यांना प्राधान्य दिले. त्यामुळे नागपूर राज्याने केवळ विदर्भातच नव्हे, तर उडीसा, छत्तीसगड, गोंडवाणा आणि बंगालच्या काठावर सशक्त प्रभाव निर्माण केला.

एकंदरीत, नागपूरच्या भोसल्यांचा सत्ताविस्तार हा सैनिकी मोहिमांचा सरळ परिणाम नसून, तो अठराव्या शतकातील उपखंडातील अस्थिर राजकारण, ढासळत चाललेली मोगल सत्ता, व्यापाऱ्यांचे बदलते हितसंबंध, वसुली प्रणालीतील सुधारणा आणि भू-रणनीतिक संधी यांचा एकत्रित परिणाम होता. या बहुआयामी प्रक्रियेनेच भोसले मध्यभारतामध्ये दीर्घकालीन सत्ता प्रस्थापित करू शकले.

३.२. लष्करी मोहिमा, भूभागीय विस्तार आणि सीमाव्यवस्था

नागपूरच्या भोसले सत्तेचा विस्तार हा केवळ योगायोग किंवा अनियोजित जिंकण्याचा परिणाम नव्हता, तर तो सुविचारित, चरणबद्ध आणि भू-राजकीय दृष्टिकोनावर आधारित लष्करी धोरण होता. रघुजी भोसले (पहिला) यांनी इ.स. १७३८ ते १७५५ या काळात नागपूर या लहान जहागीरी केंद्राचे रूपांतर एका *प्रादेशिक* साम्राज्यात केले (सरदेसाई, १९४६, पृ.१४२). रघुजींच्या कारकीर्दीत नागपूरच्या सीमांचा विस्तार गोंडवाना, छत्तीसगढ, ओरिसा आणि बंगालच्या पश्चिम भागापर्यंत झाला. त्यांच्या यशाचे रहस्य केवळ युद्धकौशल्यात नसून, त्यांनी विकसित केलेल्या संघटित

लष्करी यंत्रणा, संसाधन वापर आणि सीमा सुरक्षा धोरणात दडलेले होते (गॉर्डन, १९९३, पृ.१७३).

नागपूरकर भोसल्यांच्या लष्करी परंपरेने मराठा राज्यव्यवस्थेतील विस्तारवादी धोरण अधिक बळकट केले. रघुजी भोसले आणि त्यांच्यानंतरच्या शासकांनी सततच्या लष्करी मोहिमांद्वारे गोंडवाना, छत्तीसगड, ओडिशा आणि बरार या प्रदेशांवर प्रभावी सत्ता प्रस्थापित केली. या मोहिमा केवळ सामरिक विजयापुरत्या मर्यादित नव्हत्या, तर महसूल, व्यापारमार्ग आणि सामरिक किल्ल्यांचे संरक्षण हेही त्यांचे उद्दिष्ट होते. जदुनाथ सरकार यांनी मराठा लष्करी रचनेचे विश्लेषण करताना भोसल्यांचे मोहिमांचे नियोजन, घोडदळाचा वापर आणि स्थानिक सत्ताकेंद्रांशी केलेले राजकीय करार हे त्यांच्या विजयाचे प्राथमिक घटक असल्याचे स्पष्ट केले आहे (सरकार, १९६०; १९७८). नागपूरच्या विस्तारवादी इतिहासाची मुळे काळयांच्या अभ्यासातही दिसतात, ज्यांनी भोसल्यांची दक्षिण-पूर्व भारतातील लष्करी उभारणी ही दीर्घकालीन राजकीय स्थैर्यासाठी अत्यावश्यक होती असे दाखवून दिले आहे (काले, १९३४; १९७१).

लष्करी मोहिमांमुळे वाढलेल्या भूभागाचे प्रशासन आणि संरक्षण करण्यासाठी सीमाव्यवस्था विकसित करणे आवश्यक होते. माल्कम (१९७०) यांनी मध्य भारतात भोसल्यांनी स्थापन केलेल्या सीमांचे वर्णन करताना, स्थानिक सरदार, गोंड प्रमुख आणि मराठा अधिकारी यांच्यातील सांधेजोड भोसल्यांच्या सत्तेसाठी निर्णायक ठरली असल्याचे दाखविले आहे. सीमाव्यवस्थेचा लष्करी सुसूत्रतेशी असलेला संबंध Surendranath सेन यांनी विशेषतः अधोरेखित केला आहे. त्यांच्या मते, मराठ्यांच्या *थर* पद्धती, तुकडी संचलन आणि सतत हालचालीवर आधारित युद्धतंत्रामुळे दूरवरच्या प्रदेशांवर प्रभावी नियंत्रण ठेवणे शक्य झाले (सेन, १९२३; १९५८).

नागपूरच्या भोसल्यांनीही हीच पद्धत स्वीकारून सीमावर्ती भागात घोडदळाच्या हलक्या पण तीव्र तुकड्या तैनात केल्या, ज्यामुळे बंडखोरी, दरोडे आणि बाह्य आक्रमणांवर नियंत्रण ठेवता आले.

भोसल्यांच्या लष्करी विस्तारामध्ये चौथाई आणि सरदेशमुखी या महसूल-आधारित प्रणालींचाही महत्त्वाचा वाटा होता. नयीम (१९७७) यांच्या मते, या प्रणाली केवळ महसूल वसुलीसाठी नसून मराठा लष्करी उपस्थिती आणि राजकीय दाब कायम ठेवण्याचे साधन होत्या. नागपूरकर भोसले या प्रणालीचा वापर करून बंगाल, उडीसा आणि उत्तर भारतातील अनेक भागात प्रभाव गाजवू शकले. डफ (१९७१) आणि कुलकर्णी व खरे (संपा.) यांच्या मते, भोसल्यांच्या अशा आर्थिक-लष्करी धोरणांनी त्यांची सत्ता स्थिर केली असली तरी, दीर्घकाळात या धोरणांनी अनेक स्थानिक संस्थानांमध्ये असंतोषही वाढवला.

लष्करी विजयांच्या पलीकडे नागपूर राज्याच्या सीमांचे पुनर्गठन आणि सुदृढीकरण हे भोसल्यांचे दीर्घकालीन योगदान होते. शेरवाणी आणि जोशी (१९७३) यांनी मध्यभारत आणि दखखनच्या बदलत्या राजकीय भूगोलाचे विश्लेषण करताना नागपूरच्या भोसल्यांनी केलेल्या सीमानीतीचे महत्व अधोरेखित केले आहे. त्यांच्या मते, भोसल्यांच्या सीमाव्यवस्थेमुळे स्थानिक राजे, आदिवासी प्रमुख आणि प्रांतीय प्रशासक यांच्यातील सत्तासंतुलन नियंत्रित ठेवणे शक्य झाले. इतकेच नव्हे, तर अंधारे (२००५) यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे दुसरे मुधोजी उर्फ आप्पासाहेब भोसले यांच्या काळात लष्करी आधुनिकीकरण, शिस्तबद्ध प्रशासन आणि सीमाव्यवस्थेची काटेकोर पुनर्रचना करण्यात आली.

या सर्व ऐतिहासिक प्रक्रियांमधून एक गोष्ट स्पष्ट होते— नागपूरच्या भोसल्यांनी केवळ भूभाग जिंकला नाही, तर त्या भूभागाचे दीर्घकाळ टिकणारे राजकीय-सामरिक व्यवस्थापनही उभारले. आजही विदर्भ–छत्तीसगड–ओडिशा या विस्तीर्ण पट्ट्यात

आढळणारी सांस्कृतिक देवाणघेवाण, व्यापारमार्गांचा ऐतिहासिक विस्तार आणि प्रादेशिक ओळखींचे सहअस्तित्व हा भोसल्यांच्या विस्तारवादी इतिहासाचा जिवंत वारसा आहे. त्यांच्या लष्करी मोहिमांनी आणि सीमाव्यवस्थेने निर्माण केलेले राजकीय-भौगोलिक ढाचे आधुनिक काळातही प्रादेशिक विकासाच्या आकृतिबंधांमध्ये दिसून येतात.

३.२.१ प्रारंभिक विस्तार आणि गोंडवाना एकत्रीकरण

नागपूरकर भोसल्यांचा प्रारंभिक विस्तार हा केवळ लष्करी विजयांचा इतिहास नव्हता, तर मध्य भारतातील राजकीय-सामाजिक पुनर्रचनेची व्यापक प्रक्रिया होती. गोंडवाना प्रदेशाचे एकत्रीकरण हे भोसल्यांच्या राज्यनिर्मितीतील सर्वात पहिल्या आणि सर्वात निर्णायक टप्प्यांपैकी एक मानले जाते. काले (१९३४; १९७१) यांनी स्पष्ट केले आहे की रघुजी भोसल्यांनी गोंड राज्यातील अंतर्गत कलह, कमकुवत होत चाललेली गोंड राजसत्ता आणि मोगली-केंद्रित दमनकारी व्यवस्थेचा फायदा घेत दख्खन मराठ्यांच्या राजकीय दृष्टिकोनाशी सुसंगत असा विस्तार साधला. हा विस्तार प्रदेश जिंकण्यासाठी नव्हे, तर संसाधनसंपन्न गोंडवाना घाटमाथ्यावर दीर्घकालीन स्थिरता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक होता.

भोसले सत्तेच्या उदयाच्या सुरुवातीच्या काळात रघुजी भोसले यांचा प्रमुख उद्देश होता, विदर्भ आणि गोंडवाना प्रदेशावर मराठा नियंत्रण प्रस्थापित करणे. हे क्षेत्र त्या काळी अनेक लहान गोंड राज्यांमध्ये विभागलेले होते, जसे की गढ़ा-मंडला, देवगढ़, चांदा, आणि केशलगढ. या राज्यांमधील परस्पर संघर्ष आणि राजकीय अस्थिरतेचा फायदा घेत, रघुजींनी एकामागोमाग एक मोहिमा राबवून हा संपूर्ण प्रदेश आपल्या नियंत्रणाखाली आणला (सरकार, १९५५, पृ. २५६).

माल्कम (१९७०) यांनी गोंडवाना मोहिमांचे वर्णन करताना भोसल्यांच्या प्रशासकीय शिस्तीचा आणि प्रदेशाशी जुळवून घेतलेल्या राजनैतिक धोरणांचा विशेष उल्लेख केला आहे. त्यांच्या मते, नागपूरकर भोसले केवळ लढाऊ नव्हते, तर स्थानिक शक्तिकेंद्रांशी व्यवहारकुशलतेने सामंजस्य साधण्यातही पारंगत होते. गोंड पालेघर, सरदार आणि स्थानिक पटेल यांना विश्वासात घेत प्रदेशाचे प्रशासन स्थिर करण्याची पद्धत ही भोसल्यांची राज्यकारभारातील मोठी देणगी होती. शेरवाणी आणि जोशी (१९७३) यांनीही गोंड–मराठा सत्तासंबंधांचे विश्लेषण करताना दाखवून दिले आहे की भोसल्यांनी सैनिकी शक्ती आणि स्थानिक स्वायत्तता यांचा संतुलित वापर करून गोंडवाना एकत्रीकरण साधले.

सरकार (१९६०; १९७८) आणि सेन (१९२३; १९५८) यांनी स्पष्ट केले आहे की मराठ्यांच्या *हलणाऱ्या युद्धतंत्रा*ने आणि घोडदळाच्या प्रभावी वापराने गोंडवाना जिंकण्यास मोठी मदत झाली. भोसल्यांनी गोंड प्रदेशातील दाट जंगले, उंचसखल भूभाग आणि कठीण मार्गांचा अभ्यास करून स्थानिक परिस्थतीला अनुरूप युद्धनीती तयार केली होती. या लष्करी गतिशीलतेमुळेच गोंडवाना सारखा गुंतागुंतीचा प्रदेश वेगाने स्थिर करता आला.

या विस्तारातील आर्थिक-राजकीय घटकही तितकेच महत्त्वाचे होते. नयीम (१९७७) यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे चौथाई आणि सरदेशमुखी प्रणालीने भोसल्यांना गोंडवाना आणि शेजारच्या प्रदेशांमध्ये महसूलाचा मजबूत आधार मिळवून दिला. गोंडवाना प्रदेशातील समृद्ध लोखंडखनिज, जंगलजमिनी आणि व्यापारमार्ग हे भोसल्यांसाठी अत्यंत रणनीतिक होते. डफ (१९७१) यांनी मराठा महासंघातील भोसल्यांची वाढती भूमिका समजावून सांगताना नमूद केले आहे की गोंडवाना मिळाल्याने नागपूर राज्याचे राजकीय वजन दख्खन तसेच पूर्व भारतात मोठ्या प्रमाणावर वाढले.

अंधारे (२००५) यांनी दुसरे मुधोजी उर्फ आप्पासाहेब भोसल्यांच्या काळातील पुनर्रचनेवर भर देत असे म्हटले आहे की प्रारंभिक काळात रघुजींनी उभारलेल्या गोंडवाना प्रादेशिक संरचनेला पुढील भोसल्यांनी अधिक बळकट करून नागपूरला मध्य भारतातील एक सक्षम राजधानी बनवले. कुलकर्णी आणि खरे यांच्या संपादित ग्रंथानुसार, गोंडवाना एकत्रीकरणामुळे नागपूरकर भोसले मराठा महासंघात स्वतंत्र व सामरिक अशी उंची मिळवू शकले. इ.स. १७४० पर्यंत, गढा-मंडला आणि देवगढ़चे गोंड राजे भोसल्यांच्या अधिपत्याखाली आले, ज्यामुळे संपूर्ण गोंडवाना प्रदेश नागपूरच्या राज्यात समाविष्ट झाला (देशपांडे, २०१९, पृ. १३८). या विलिनीकरणामुळे भोसले सत्तेला दुहेरी लाभ झाला:

1. **लष्करी मानवबल:** स्थानिक गोंड योद्ध्यांना भोसले सैन्यात सामावून घेतल्याने त्यांच्या फौजेचा विस्तार झाला. गोंड सैनिक त्यांच्या जंगलभूप्रदेशातील परिचयामुळे सीमावर्ती मोहिमांमध्ये अत्यंत प्रभावी ठरले (विंक, १९८६, पृ. २३१).
2. **नैसर्गिक संसाधने:** गोंडवाना प्रदेशातील लाकूड, लोखंड, आणि धान्य या संसाधनांचा वापर लष्करी साहित्यनिर्मितीत करण्यात आला, ज्यामुळे सैन्याला आर्थिक व भौतिक आधार मिळाला.

इतिहासकार अँड्रे विंक यांच्या मते, “नागपूरकर भोसले सत्तेची शासनव्यवस्था ही एक ‘बहुस्तरीय अधिकाररचना’ होती, जिथे केंद्रातील राजसत्ता, प्रांतिक सरदार, परगण्यातील महसूल अधिकारी आणि गावपातळीवरील पाटील–कुलकर्णी या सर्व स्तरांनी परस्परावलंबी सत्ताव्यवस्था निर्माण केली होती” (विंक, १९८६, पृ. २३२). या मतानुसार, गोंडवाना एकत्रीकरण हे केवळ भूभागीय नव्हे तर सामाजिक-सांस्कृतिक एकात्मतेचेही उदाहरण होते.

सीमा सुरक्षा आणि दुर्ग व्यवस्था

विस्तारित राज्याच्या संरक्षणासाठी रघुजी भोसल्यांनी एक कार्यक्षम आणि बहुपदरी सीमा सुरक्षा प्रणाली विकसित केली. यामध्ये सैनिकी व स्थानिक संरक्षण साधनांचा समन्वय दिसून येतो. ही व्यवस्था तीन प्रमुख स्तरांमध्ये विभागली होती:

१. किल्ले आणि दुर्ग व्यवस्था

रघुजींनी राज्याच्या सीमांवर धोरणात्मक दृष्टिकोनातून त्रिकोणी दुर्ग संरचना उभारली. उत्तरेला रामटेक आणि सिवनी, दक्षिणेला चांदा (चंद्रपूर), पूर्वेस गढ़चिरोली आणि देवगढ़ या किल्ल्यांना प्रादेशिक नियंत्रणाची महत्त्वाची भूमिका होती (सरदेसाई, १९४६, पृ. १४९). हे किल्ले केवळ सैन्याची तैनाती करण्यासाठी नव्हे, तर शस्त्रसाठा, धान्यसाठवण आणि रणनीतिक संप्रेषण केंद्र म्हणूनही वापरले जात. प्रत्येक दुर्गात *किल्लेदार* आणि त्याखाली *फौजदार* नेमलेले असत. तसेच, नियमित देखभाल आणि शस्त्रसामग्रीचा पुरवठा यासाठी स्थानिक महसूलातून निधी राखीव ठेवण्यात येत असे (महाराष्ट्र राज्य पुरातत्व, नागपूर दफ्तर, रुमाल. नं. ६२).

२. सीमा चौकीदारी प्रणाली

सीमा भागातील हालचालींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, रघुजींनी 'चौकीदारी प्रणाली' निर्माण केली. या प्रणालीखाली स्थानिक गावकऱ्यांमधून चौकीदार निवडले जात, जे सीमावर्ती मार्गांवरील हालचालींवर लक्ष ठेवत (देशपांडे, २०१९, पृ. १४१). त्यांचे मुख्य काम होते, शत्रूंच्या हालचालींची पूर्वसूचना देणे, करप्रवाशांचा आणि व्यापाऱ्यांचा मार्गसुरक्षा राखणे आणि तातडीच्या प्रसंगी नागपूर दरबाराशी संपर्क साधणे. या चौकीदारांना दरबाराकडून जमीनहक्क (इनाम) दिले जात, ज्यामुळे

त्यांची निष्ठा आणि जबाबदारी कायम राहिली (विंक, १९८६, पृ. २३४).

३. गस्ती पथक व्यवस्था

सीमाभागात शिस्त आणि नियंत्रण राखण्यासाठी घोडदळ गस्ती पथकांची रचना करण्यात आली. या पथकांना 'फेरीदार फौज' असे म्हटले जाई. त्यांची जबाबदारी होती, सीमाभागातील नियमित गस्त, लहान चकमकींमध्ये तत्काळ प्रत्युत्तर देणे, आणि व्यापारी मार्गांवरील सुरक्षेची खात्री करणे (गॉर्डन, १९९३, पृ.१७६). ही गतिमान गस्ती प्रणाली भोसले सैन्याच्या प्रतिसादक्षमतेचे लक्षण होती. गॉर्डन यांच्या मते, गोंडवाना प्रदेशाचा भोसल्यांच्या राज्यात समावेश हा केवळ भौगोलिक विस्तार नव्हता, तर तो सामाजिक एकीकरणाचाही एक महत्त्वपूर्ण टप्पा होता. या प्रक्रियेमुळे नागपूर राज्याला आदिवासी मानवशक्ती तसेच स्थानिक खंडणी आणि करप्रणालींचा उपयोग करता येऊ लागला (विंक, १९८६, पृ. 232).

धोरणात्मक परिणाम

या सर्व व्यवस्थेमुळे नागपूर राज्याला स्थैर्य आणि लष्करी सामर्थ्याची दुहेरी हमी मिळाली. एकीकडे, गोंडवाना आणि छत्तीसगढच्या नैसर्गिक अडथळयांनी राज्याला भूगोलिक सुरक्षा दिली, तर दुसरीकडे, किल्ले आणि गस्ती यंत्रणेमुळे अंतर्गत बंडखोरी आणि बाह्य आक्रमणांना प्रतिबंध झाला. रघुजींच्या काळात नागपूरची लष्करी क्षमता इतकी विकसित झाली की, ती पुढील काही दशकांत बंगाल आणि ओरिसा मोहिमांसाठी एक *आधारकेंद्र* ठरली (सरकार, १९५५, पृ. २५९).

रघुजी भोसले (पहिला) यांच्या लष्करी धोरणाने नागपूर राज्याला केवळ भूभागीय विस्तारच नव्हे, तर संघटित संरक्षणात्मक संरचना दिली. गोंडवाना एकत्रीकरण, दुर्गसुरक्षा, चौकीदारी आणि

गस्ती पथक यांचा एकात्मिक वापर त्यांच्या सामरिक कौशल्याचे दर्शन घडवतो. या व्यवस्थेमुळे नागपूर राज्य मराठा साम्राज्यातील सर्वाधिक संघटित आणि *सामरिक दृष्ट्या स्वावलंबी प्रदेशांपैकी एक* बनले. त्यामुळे नागपूरचा भोसले दरबार हा १८ व्या शतकातील भारतीय उपखंडातील "पूर्व मराठा सत्तेचे संरक्षणकवच" ठरला (देशपांडे, २०१९, पृ. १४४).

या सर्व ऐतिहासिक प्रक्रिया सिद्ध करतात की भोसल्यांचा गोंडवाना विस्तार हा केवळ युद्धाचा प्रसंग नव्हता; तो एका दीर्घकालीन राज्यनिर्मितीचा पाया होता. आजही विदर्भ–गोंडवाना प्रदेशात दिसणारी सांस्कृतिक एकात्मता, आर्थिक देवाणघेवाण आणि राजकीय ओळखीचे मिश्र स्वरूप हे भोसल्यांनी निर्माण केलेल्या त्या प्रारंभिक एकत्रीकरणाच्या प्रक्रियेतील जिवंत वारशाचे द्योतक आहे.

३.३. मध्यभारत, ओरिसा व बंगालकडे सत्ताविस्ताराचे प्रयत्न

भोसले सत्तेच्या विस्ताराचा सर्वात महत्त्वाचा आणि फलदायी टप्पा म्हणजे मध्यभारत, ओरिसा आणि बंगालकडे झालेला विस्तार होय. हा विस्तार केवळ भूभागाच्या दृष्टीनेच नव्हता, तर आर्थिक, सामरिक आणि राजकीय दृष्ट्याही निर्णायक ठरला. रघुजी भोसले (पहिला) यांनी आपल्या लष्करी कौशल्य, राजनैतिक बुद्धिमत्ता आणि संसाधन व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून मराठा साम्राज्याच्या पूर्वेकडील सीमा प्रचंड प्रमाणात वाढवल्या, ज्यामुळे नागपूर हे मराठा संघराज्यातील एक प्रभावी आणि संपन्न सत्ताकेंद्र म्हणून उदयास आले (देशपांडे, १९७१, पृ. ८४).

नागपूरकर भोसल्यांचा मध्यभारत, ओरिसा आणि बंगालकडे झालेला सत्ताविस्तार हा फक्त भौगोलिक विजयांचा इतिहास नाही; तो मराठा महासंघातील सामर्थ्यसंतुलन, प्रादेशिक राजकारण, व्यापारी स्वार्थ आणि लष्करी कौशल्य यांच्या

गुंतागुंतीच्या प्रक्रियेचे प्रतीक आहे. काले (१९३४; १९७१) यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे, रघुजी भोसल्यांचे प्रमुख ध्येय केवळ भूभाग जिंकणे नसून नागपूरला मध्यभारताचे प्रमुख सामरिक केंद्र बनवणे होते. मध्य भारतातील माळवा, बुऱ्हाणपूर, नर्मदा–तापी दऱ्यांमधील व्यापारमार्गांवर नियंत्रण मिळवणे ही या विस्ताराची आर्थिक कारणे होती, ज्यामुळे नागपूर राज्याचे आर्थिक व लष्करी वजन वाढले (गॉर्डन १९९३; १९७७). गॉर्डन यांच्या अभ्यासातून स्पष्ट होते की दख्खनपासून उत्तर भारतातील व्यापारप्रवाह एकत्रित करणारी ही भूमी भोसल्यांसाठी अपरिहार्य होती. माल्कम (१९७०) यांनी तर भोसल्यांच्या मोहिमांना “मध्य भारता” मध्ये नवीन राजकीय व्यवस्था प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न” असे संबोधले आहे.

ओरिसाकडे झालेला भोसले सत्ताविस्तार हा दीर्घकालीन संघर्षांचा परिणाम होता. राय (१९६०) आणि हाक (१९८०) यांनी नमूद केल्याप्रमाणे, मोगल–नवाब सत्तेच्या अधोगतीनंतर ओरिसातील राजकीय शून्य निर्माण झाला आणि रघुजी भोसल्यांनी याच संधीचा लाभ घेत मध्यभारताच्या किनाऱ्यांपासून उडी मारून कटक–बालेश्वर परिसरावर प्रभुत्व मिळवले. ओरिसामधील महसूलव्यवस्था, समुद्री व्यापाराचे मार्ग आणि उडिया सरदारांची अंतर्गत विभागणी यांचा भोसल्यांनी तर्कशुद्ध वापर केला (सेन १९२३; १९५८). नयीम (१९७७) यांनी दाखवून दिले आहे की चौथाई-सर्देशमुखी हक्क वसूल करण्याची भोसल्यांची क्षमता ओरिसाच्या राजकारणातील त्यांच्या वाढत्या प्रभावाचे द्योतक होती. माल्कम (१९७०) आणि शेरवाणी व जोशी (१९७३) यांनी उल्लेख केलेल्या स्थानिक प्रशासकीय समन्वयामुळे भोसल्यांना ओरिसामध्ये स्थिर सत्तारचना निर्माण करता आली.

बंगालकडे मराठ्यांचा, विशेषतः नागपूरकर भोसल्यांचा धडाका हा भारतीय इतिहासातील अत्यंत वादग्रस्त, परंतु महत्त्वाचा

अध्याय आहे. शेजवळकर (१९४१), दत्ता (१९३९) आणि भट्टाचार्य (२०२०) यांनी 'बंगाल मोहिमा' चे सविस्तर विश्लेषण करताना दाखवून दिले आहे की बंगालवरचा मराठा दबाव हा केवळ लुटमार नव्हता—तो मोगल–नवाबी राजकारणावर प्रभाव टाकण्याचा आणि महसुलात हिस्सा मिळवण्याचा एक सुनियोजित प्रयत्न होता. सरकार (१९६४; १९६०; १९७८) यांच्या मते, बंगालमधील आर्थिक समृद्धी, नदीनिर्मित वाहतूकमार्ग आणि जागतिक वसाहती व्यापाराची वाढ यामुळे हा प्रदेश अत्यंत लोभस बनला होता. इवर्मी (२०२०) आणि दलरींपले (२०२०) यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे, हुगळी नदीवरील बंदरांमुळे बंगाल जागतिक आर्थिक यंत्रणेचा केंद्रबिंदू होता, आणि भोसल्यांच्या मोहिमांनी या प्रदेशातील विद्यमान सत्ता-संतुलन ढवळून काढले.

या सर्व मोहिमांमध्ये भोसल्यांकडे मजबूत घोडदळ, हलक्या तोफखान्याचा प्रभावी वापर आणि गतिशील युद्धनीती होती (सेन १९५८; सरकार १९६०). डफ (१९७१) आणि कुलकर्णी व खरे यांच्या संपादित ग्रंथातून स्पष्ट होते की भोसले हे मराठा महासंघातील स्वायत्त परंतु प्रभावशाली सत्ताकेंद्र होते. त्यांच्या लष्करी मोहिमा केवळ मराठा महासंघाच्या दिशानिर्देशांवर आधारित नव्हत्या—त्या नागपूर राज्याच्या स्वतंत्र भू-राजकीय महत्वाकांक्षांचे द्योतकही होत्या.

अंधारे (२००५) यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे, दुसरे मुधोजी उर्फ आप्पासाहेब यांच्या काळातही या पूर्वेकडील विस्ताराचे प्रतिफळ म्हणून नागपूर राज्याने एक विशिष्ट सामरिक आणि आर्थिक ओळख प्राप्त केली. या विस्तारामुळे नागपूर—मध्यभारत—ओरिसा—बंगाल असा विस्तीर्ण 'पूर्व मराठा क्षेत्रफलक' तयार झाला, ज्यामुळे नागपूर राज्याची आर्थिक आणि व्यापारी साखळी समुद्रकिनाऱ्यापर्यंत पोहोचली (गुहा १९७२; गुप्ता १९७९; हुसैन

१९८८). या प्रक्रियेमुळे विदर्भातील कापूसव्यापार, कृषी उत्पादन, व्यापारी मार्ग आणि बाजारपेठा प्रचंड प्रमाणात विस्तारल्या—ही बाब गुरव व रंगनाथन (२०२३) यांनीही विदर्भातील आर्थिक इतिहासाच्या संदर्भात अधोरेखित केली आहे.

या सर्व विश्लेषणातून एक मुद्दा स्पष्टपणे उघड होतो: नागपूरकर भोसल्यांचा पूर्वेकडील सत्ताविस्तार हा मराठा साम्राज्याच्या विस्तारवादी धोरणाचा एक भाग असला, तरी त्यात नागपूरची स्वतंत्र आर्थिक–लष्करी रणनीती आणि दीर्घकालीन राज्यनिर्मितीची महत्त्वाकांक्षा दडलेली होती. आजही विदर्भ–ओरिसा–बंगाल या प्रदेशांतील सांस्कृतिक देवाणघेवाण, व्यापारी नाती आणि ऐतिहासिक स्मृती या भोसले काळातील त्या व्यापक विस्तारप्रक्रियेच्या जिवंत वारशाचा पुरावा आहेत.

बंगाल आणि ओरिसा मोहिमा

रघुजी भोसले यांच्या बंगाल मोहिमा या त्यांच्या लष्करी जीवनातील अत्यंत यशस्वी आणि प्रभावी मोहिमा मानल्या जातात. इ.स. १७४० ते १७५१ या दरम्यान त्यांनी बंगालवर चार वेळा आक्रमण केले. या मोहिमांचा प्रमुख हेतू होता, मोगल सुभेदार अलीवर्दी खान यांच्या दुर्बल होत चाललेल्या सत्तेचा फायदा घेऊन बंगालच्या समृद्ध प्रदेशातून चौथ आणि सरदेशमुखी वसूल करणे (सरदेसाई, १९५७, पृ. २१३). या मोहिमांमुळे बंगालमधील आर्थिक घडामोडींवर मोठा परिणाम झाला; स्थानिक नवाब आणि ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी या दोघांनाही मोठा आर्थिक तोटा सहन करावा लागला (गुप्ता, १९७९, पृ. ५४).

१७५१ च्या नागपूर करारानुसार, रघुजी भोसले यांना बंगाल, बिहार आणि ओरिसा येथील चौथ आणि सरदेशमुखी वसुलीचा अधिकार कायमस्वरूपी प्राप्त झाला (कुलकर्णी, १९९२, पृ. ११८). या करारामुळे भोसले घराण्याला केवळ स्थिर आर्थिक

उत्पन्नाचा स्रोत मिळाला नाही, तर मराठा साम्राज्यातील त्यांच्या स्वायत्ततेलाही अधिकृत मान्यता मिळाली. इतिहासकार गोविंद सखाराम सरदेसाई यांनी या कराराला "भोसले सत्तेच्या आर्थिक इतिहासातील सुवर्णअध्याय" असे संबोधले आहे.

बंगाल व ओरिसातील मोहिमा मराठा साम्राज्याच्या दीर्घकालीन सामरिक धोरणाचा महत्त्वाचा भाग होत्या. नागपूरकर भोसल्यांनी या मोहिमांकडे केवळ लष्करी विजय किंवा लूट म्हणून पाहिले नाही, तर त्या प्रदेशात स्थिर सत्ता निर्माण करण्याचा, महसूल-नियंत्रण प्रस्थापित करण्याचा आणि वर्चस्व-राजकारण मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला. जदुनाथ सरकार यांनी स्पष्ट केले आहे की मराठ्यांची ही पूर्वेकडेची वाटचाल "राजकीय विस्तारापेक्षा आर्थिक सार्वभौमत्वावर" आधारित होती, विशेषतः चौथाई व सरदेशमुखी हक्कांची अंमलबजावणी हे त्याचे मुख्य साधन होते (सरकार, १९६०). नागपूरकर भोसले सत्तेने या मोहिमांच्या माध्यमातून विदर्भ ते गंगेच्या मैदानांपर्यंत एक भक्कम राजकीय दुवा निर्माण केला, ज्यामुळे त्यांचा मराठा महासंघातील स्वतंत्र व निर्णायक दर्जा सक्षम झाला.

ओरिसा मोहिमांचे नेतृत्व नागपूरच्या रघुजी भोसल्यांनी अत्यंत नियोजनबद्ध पद्धतीने केले. काले यांनी त्यांच्या इतिहासग्रंथात नमूद केले आहे की रघुजी भोसल्यांचा ओरिसातील विजय हा "केवळ आक्रमण नव्हता, तर दीर्घकालीन प्रशासनिक उद्दिष्टांसाठी आखलेला स्थिर कार्यक्रम" होता (काले, १९७१). रघुजींनी कटक, बालासोर, संबलपुर या प्रमुख केंद्रांवर प्रभावी नियंत्रण ठेवून नागपूर घराण्याची पूर्वेकडील सत्ता सातत्याने वाढवली. अंधारे हेही नमूद करतात की या विजयांमुळे नागपूर प्रांताला पूर्वेकडील व्यापारमार्ग, समुद्रकिनारी बंदरे आणि धान्य-वनसंपत्तीची उपलब्धता मोठ्या प्रमाणात लाभली (अंधारे, २००५).

बंगाल मोहिमांचे महत्त्व राजकीय पेक्षा सामरिक व आर्थिकदृष्ट्या अधिक प्रभावी होते. जेम्स ग्रँट डफ यांनी लिहिले आहे की बंगालवरचे आक्रमण हे मराठ्यांनी मोगल व नवाबांच्या आर्थिक संरचनेला दिलेले सर्वात तीव्र आव्हान होते (डफ, १९७१). मध्येच कलकत्ता व मुर्शिदाबादपर्यंत पोहोचलेल्या मराठा घोडदळाने संपूर्ण पठारावर एक प्रकारची भीती व आदराचे वातावरण निर्माण केले. या मोहिमांनी मराठ्यांना प्रचंड संपत्ती मिळवून दिली, परंतु हे फक्त आर्थिक शोषण नव्हते—त्यातून भारतीय उपखंडातील सत्ता-संतुलन बदलले, ज्यामुळे ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीलादेखील त्यांची रणनीती बदलण्यास भाग पाडले. नयीम यांनी दाखवून दिले आहे की बंगाल-ओरिसातील चौथाई यंत्रणेमुळे मराठ्यांची आर्थिक पकड एवढी मजबूत झाली की प्रादेशिक नवाबांना मराठा अंमलबजावणीला मान्यता द्यावी लागली (नयीम, १९७७).

या संपूर्ण प्रक्रियेत नागपूरकर भोसल्यांनी एक महत्त्वाचा वारसा निर्माण केला—पूर्व भारतात मराठ्यांची स्वतंत्र ओळख, स्थिर राजकीय हस्तक्षेप, आणि दख्खनपासून बंगालपर्यंत एकसंध रणनीतिक क्षेत्र तयार करण्याचा प्रयत्न. हा वारसा आजही ऐतिहासिक स्मृतीत जिवंत आहे. माल्कम यांनी नमूद केल्याप्रमाणे, नागपूरकर भोसल्यांची या प्रदेशातील छाप इतकी दृढ होती की स्थानिक समाजाच्या स्मृती आणि लोककथांमध्ये रघुजींचे नाव शतकानुशतके टिकून राहिले (माल्कम, १९७०). म्हणूनच, बंगाल व ओरिसा मोहिमा या केवळ लष्करी विजय कथा नाहीत, तर मराठा राजकीय भूगोलाचा पूर्वेकडील कणा घडविणारी ऐतिहासिक घटना आहेत.

ओरिसा प्रदेशावरील नियंत्रण

ओरिसा प्रदेशाचा ताबा मिळवणे हे रघुजींच्या सामरिक आणि आर्थिक धोरणातील एक महत्त्वपूर्ण घटक होता. ओरिसा हा बंगाल आणि दक्षिण भारत यांना जोडणारा भूभागीय दुवा असल्याने त्यावर

नियंत्रण मिळवणे अत्यावश्यक होते (ओर, १९०८, पृ. ६७). १७४९ पर्यंत, रघुजी भोसले यांनी ओरिसातील मुगलबादशाहीचे उरलेसुरले अवशेष नष्ट करून कटक येथे आपले प्रशासनिक मुख्यालय स्थापन केले. कटकमधून त्यांनी चौथ वसुलीचे नियंत्रण आणि स्थानिक महसूल संकलनाचे केंद्र चालवले (शर्मा, २००२, पृ. १४२).

ओरिसा जिंकल्यामुळे नागपूर सत्तेला बंगालच्या उत्तर किनाऱ्यांशी तसेच मद्रासच्या दक्षिणेकडील व्यापारमार्गांशी थेट संपर्क प्रस्थापित झाला, ज्यामुळे व्यापार आणि लष्करी दळणवळण दोन्ही सुलभ झाले (याझदानी , १९६०, पृ. ९५).

ओरिसा प्रदेशावरील नागपूर भोसल्यांचे नियंत्रण हे मराठा साम्राज्याच्या पूर्वेकडील राजकीय विस्ताराचे सर्वात स्थिर व यशस्वी मॉडेल मानले जाते. रघुजी भोसल्यांनी ओरिसावर केलेल्या कारवायांना केवळ आक्रमण मानता येत नाही; त्या मराठ्यांच्या दीर्घकालीन प्रशासनिक संरचनेची जाण दाखवतात. या. मा. काळे यांनी नमूद केले आहे की ओरिसातील कारवाई ही नियोजनबद्ध आणि टप्प्याटप्प्याने राबविलेली होती, ज्यामुळे नागपूर भोसल्यांनी या प्रदेशात एक स्थिर व प्रभावी सत्ता उभी केली (काले, १९७१). हा दृष्टीकोन केवळ सामरिक नव्हता, तर आर्थिक आणि प्रशासकीय उद्दिष्टांच्या पूर्ततेशी जोडलेला होता.

ओरिसातील नियंत्रणाची सर्वात महत्त्वाची बाजू म्हणजे महसूल प्रणाली व व्यापारमार्गांवर प्रस्थापित केलेले वास्तविक व दीर्घकालीन वर्चस्व. नयीम यांनी दाखविले आहे की मराठ्यांनी ओरिसात चौथाई आणि सरदेशमुखी यंत्रणेची अंमलबजावणी अत्यंत शिस्तबद्ध पद्धतीने केली, ज्यामुळे नवाब आणि स्थानिक राजकीय संरचना यांना मराठा वर्चस्व स्वीकारण्याशिवाय पर्याय उरला नाही (नयीम, १९७७). यामुळे नागपूर भोसल्यांना पूर्वेकडील समुद्री किनाऱ्यावरील व्यापार, धान्याचे प्रवाह आणि जंगलप्रदेशातील

संसाधनांवर नियंत्रण मिळाले—जे त्यांच्या सत्तेच्या आर्थिक स्थैर्यासाठी निर्णायक ठरले.

ओरिसावरील नियंत्रण टिकवण्यासाठी भोसल्यांनी लष्करी दबाव तर वापरला, पण त्याचबरोबर स्थानिक संस्थान, सरदार व समुदायांशी राजनैतिक व्यवहार देखील सावधपणे केले. अंधारे यांच्या मते रघुजी भोसल्यांनी ओरिसातील प्रशासकीय पद्धतीत मराठा-मुगल शैलींचा मिश्रित वापर केला, ज्यामुळे स्थानिक लोकांचा विरोध कमी झाला व प्रशासन स्थिर राहिले (अंधारे, २००५). ही रणनीती दर्शवते की नागपूर भोसल्यांनी केवळ तलवारीच्या जोरावर सत्ता टिकवली नाही, तर स्थानिक सामाजिक-सांस्कृतिक संरचनांचे भान ठेवत शासनाचा पाया घट्ट केला.

इंग्रजांच्या दृष्टीनेही ओरिसातील भोसले सत्ता अत्यंत महत्त्वाची होती. जेम्स माल्कम यांनी म्हटले आहे की ओरिसातील मराठा उपस्थितीने ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची पूर्वेकडील राजकीय समीकरणे बदलली, कारण भोसल्यांचे नियंत्रण हे बंगाल प्रांताच्या नैऋत्य सीमेवरील एक मोठे सामरिक आव्हान होते (माल्कम, १९७०). म्हणूनच, ओरिसावरचे नागपूर भोसल्यांचे नियंत्रण हे केवळ विदर्भ-केन्द्रित राजकारण नव्हते, तर उपखंडातील सत्ता-संतुलन घटवणारे, ब्रिटिशांचा उगवता प्रभाव रोखणारे आणि मराठा महासंघातील भोसले घराण्याचे स्वतंत्र महत्त्व वाढवणारे ठरले.

इतिहासकार जदुनाथ सरकार यांनी नमूद केले आहे की ओरिसातील मराठा सत्ता "मराठ्यांच्या अखिल भारतीय राजकीय दृष्टिकोनाचे सर्वात स्पष्ट उदाहरण" आहे (सरकार, १९६०). ओरिसातील त्यांच्या कारवाईने नागपूर भोसल्यांचा पूर्व भारतातील वारसा टिकवून ठेवला, जो आजही स्थानिक दंतकथा, प्रशासकीय नोंदी आणि प्रादेशिक इतिहासांमध्ये जिवंत आहे.

मध्यभारतातील हस्तक्षेप

मध्यभारत हा भोसले सत्तेच्या दृष्टीने सामरिकदृष्ट्या महत्त्वाचा प्रदेश होता, कारण नागपूर आणि दिल्ली दरम्यानचा व्यापारमार्ग याच प्रदेशातून जात होता. रघुजींनी सागर, जबलपूर आणि दमोह या भागात लष्करी छावण्या उभारल्या (गुप्ता, १९७९, पृ. ६१). या उपस्थितीमुळे नागपूरचा प्रभाव मध्यप्रदेशातील व्यापारी आणि कृषी प्रदेशांवर वाढला. तथापि, निजाम आणि नंतर ब्रिटिश सत्तेच्या हस्तक्षेपामुळे भोसले सत्तेला या भागात पूर्ण नियंत्रण मिळवता आले नाही (सेन, १९५८, पृ. १७७). तरीही, सागर आणि दमोहमधील तळांमुळे नागपूरचा प्रभाव बराच काळ टिकून राहिला, आणि या भागांनी नागपूर सत्तेला आर्थिक तसेच लष्करी पाठबळ दिले.

मध्यभारतामधील नागपूरकर भोसल्यांचा हस्तक्षेप हा केवळ प्रादेशिक विस्ताराची कथा नसून मराठा महासंघाच्या राजकीय धोरणाचे केंद्रस्थान होता. माळवा, गोंडवना, मंडला, होशंगाबाद, बुरहानपूर, खांदेश या प्रदेशांतील हस्तक्षेपातून भोसल्यांनी मध्यभारताच्या आर्थिक, सामरिक आणि व्यापारी मार्गांवर निर्भेळ नियंत्रण मिळवले. या. मा. काळे यांनी स्पष्ट केले की नागपूरकर भोसल्यांचा मध्यभारताकडे झुकाव हा नुसत्या भूभाग विस्ताराचा परिणाम नव्हता, तर संपूर्ण उपखंडातील सत्ता-संतुलनावर प्रभाव टाकण्याचा गणिती निर्णय होता (काळे, १९७१). त्यामुळे हा हस्तक्षेप मराठा साम्राज्यात विदर्भ—मध्यभारत अक्षाला निर्णायक बनवणारा ठरला.

मध्यभारतामध्ये मराठ्यांची पकड मजबूत करण्यासाठी भोसल्यांनी लष्करी सामर्थ्यासह व्यापारी संरचनांवर नियंत्रण मिळवले. जदुनाथ सरकार यांनी नमूद केले आहे की बुरहानपूर, असीरगड, आणि नर्मदेखोरातील मार्गांवर कब्जा केल्याने भोसल्यांना

मालवा–दक्षिण भारत–मध्यप्रदेश यांना जोडणाऱ्या व्यापारी धमन्यांवर अधिकार मिळाला (सरकार, १९६०). या मार्गांवरील अबकारी, व्यापारकर, आणि चौथ-सरदेशमुखीने नागपूर केंद्राची आर्थिक पाठराखण बळकट झाली. त्यामुळे मध्यभारतातील हस्तक्षेप हा फक्त रणांगणाचा विजय नसून उपखंडातील व्यापार-प्रवाहांवरील नियंत्रणाचा दीर्घकालीन प्रयत्न होता.

ब्रिटिश आणि हैदराबाद निजाम यांच्या उदयत्या प्रभावाच्या पार्श्वभूमीवर मध्यभारत हे राजनैतिक तणावाचे केंद्र बनले होते. अशा वेळी भोसल्यांनी केलेल्या हस्तक्षेपाने मराठा महासंघाला रणनीतिक सैलावलेल्या प्रदेशात पुन्हा बल देण्याचे कार्य केले. जेम्स माल्कम लिहितात की मध्यभारतामध्ये नागपूर भोसल्यांची उपस्थिती नसती, तर ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीला या प्रदेशातील मोकळ्या राजकीय अवकाशाचा फायदा घेणे सहज शक्य झाले असते (माल्कम, १९७०). म्हणजेच मध्यभारतावरील भोसल्यांचे हस्तक्षेप मराठ्यांच्या उत्तर-दक्षिण सामरिक रेषेच्या संरक्षणाचा एक अविभाज्य भाग होता.

मध्यभारत हा विविध गोंड, भील, राजपूत आणि स्थानिक सरदारांच्या राजकीय शक्तींचा प्रदेश होता. अशा परिस्थितीत नागपूर भोसल्यांनी केलेले हस्तक्षेप हे केवळ दडपशाही नव्हते. अंधारे यांच्या मते त्यांनी स्थानिक सरदारांशी करार, गठबंधन व वसुलीची पद्धत वापरून एक प्रकारची 'मिश्र प्रशासन व्यवस्था' निर्माण केली (अंधारे, २००५). या धोरणामुळे मोठ्या बंडखोर कारवायांपासून प्रदेश वाचला आणि नागपूर केंद्रास स्थिरता मिळाली. त्यामुळे मध्यभारताचा हस्तक्षेप हा “आक्रमक मराठा धोरण” नसून स्थानिक शक्तींशी ताळमेळ साधणारा “संलग्न शासन” होता.

इतिहासकार स्टुअर्ट गॉर्डन यांनी दाखविल्याप्रमाणे १७२० ते १७६० दरम्यान मध्यभारतामध्ये मराठ्यांनी केलेले विस्तृत

समाकलन हे एक "मंद गतीने झालेला विजय" होते, ज्यात नागपूर भोसल्यांची भूमिका निर्णायक होती (गॉर्डन, १९७७). या प्रक्रियेमुळे मालवा–नर्मदा खोऱ्याची आर्थिक, प्रशासकीय आणि व्यापारी रचना मराठा महासंघाच्या धोरणात्मक चौकटीत गुंतली. त्यामुळे मध्यभारतातील हस्तक्षेपाचा ऐतिहासिक वारसा आजही टिकून आहे—जुन्या महसुली नोंदी, गोंड-भोसले संबंध, व्यापारी मार्गांच्या आठवणी आणि स्थानिक राजकीय परंपरांत तो स्पष्ट दिसतो. अशा रीतीने, रघुजी भोसले यांनी पूर्व आणि मध्य भारतातील आपल्या सत्ताविस्ताराद्वारे नागपूरला केवळ एक प्रादेशिक सत्ताकेंद्र नव्हे, तर मराठा साम्राज्याच्या पूर्वेकडील आर्थिक आणि सामरिक किल्ल्याचे स्वरूप दिले. त्यांच्या या विस्तारवादी धोरणाने पुढील दोन पिढ्यांसाठी भोसले घराण्याचा पाया अधिक दृढ केला.

३.४. लष्करी संघटनात्मक धोरणे आणि सामरिक महत्त्व

भोसले सत्तेच्या यशस्वी विस्तारामागे त्यांच्या कार्यक्षम लष्करी संघटनेबरोबरच त्यांची दूरदर्शी सामरिक नीती हे महत्त्वाचे घटक होते. नागपूरच्या भोसल्यांनी मराठा लष्करी परंपरेचा पाया घेत, स्थानिक गोंड आणि इतर जनजातींच्या युद्धकौशल्याचा प्रभावी संगम साधला. सेन यांच्या मते, "नागपूरचे भोसले अत्यंत अनुकूलनक्षम अशी लष्करी संरचना अवलंबत होते, ज्यात मराठ्यांची गतिशीलता आणि गोंडांचा चिकाटीपूर्ण प्रतिकारशक्ती यांचे प्रभावी संयोजन केले गेले होते" (सेन, १९५८, पृ. १८०). या मिश्रित लष्करी पद्धतीमुळे भोसले सत्ता अधिक लवचिक आणि क्षेत्रानुरूप यशस्वी ठरली.

नागपूरकर भोसल्यांच्या लष्करी संघटनात्मक धोरणांची पायाभरणी मराठा साम्राज्याच्या पारंपरिक "चलनशील युद्धतंत्रा"वर आधारित होती. सुरेंद्रनाथ सेन यांनी दाखविले आहे की मराठ्यांची लष्करी रचना वेगवान घोडदळ, हलके पण प्रभावी शस्त्रसाठा, आणि

तांत्रिक लवचिकता यावर उभी होती (सेन, १९५८). नागपूरकर भोसल्यांनी हेच तंत्र मध्यभारत, गोंडवाना, मालवा आणि ओरिसा मोहिमांमध्ये यशस्वीपणे वापरून विस्तृत भूभागावर नियंत्रण ठेवले. यामुळे त्यांचे लष्कर स्थिर नसून “गतिशील-सामरिक रचना” बनले, जी कठीण भौगोलिक प्रदेशातही प्रभावी सिद्ध झाली.

नागपूर राज्याच्या विस्तारासाठी “मिश्र सैन्यरचना” हा भोसल्यांचा महत्त्वाचा लष्करी नवोन्मेष होता. जदुनाथ सरकार यांनी नमूद केले आहे की भोसल्यांनी घोडदळाबरोबरच पायदळ, तोफखाना आणि स्थानिक आदिवासी योद्ध्यांच्या गटांना (गोंड–भील) लष्करात संघटित केले (सरकार, १९७८). त्यामुळे नागपूरचे लष्कर स्थानिक भूगोलाशी सुसंगत बनले, आणि शत्रूंच्या दिर्घकाळ चालणाऱ्या मोहिमांना तोंड देण्यास सक्षम झाले. हे मिश्र तंत्र मध्यभारताच्या दाट जंगलात, नदीकाठच्या प्रदेशात आणि मालवा–नर्मदा खोऱ्याच्या पठारी भागात अत्यंत प्रभावी ठरले.

सामरिक दृष्टिकोनातून भोसल्यांनी “मार्ग-नियंत्रण धोरण” अत्यंत योजनाबद्ध पद्धतीने राबवले. जेम्स माल्कम यांनी स्पष्ट केले आहे की नर्मदा खोरे, बुरहानपूर, असीरगड, नागपूर–मांडला–सागर अक्षांवरील भौगोलिक मार्गांचा ताबा घेतल्यामुळे भोसल्यांनी उत्तर–दक्षिण व्यापारी धमन्या व सामरिक पुरवठा मार्गांवर पूर्ण नियंत्रण मिळवले (माल्कम, १९७०). त्यामुळे भोसल्यांची सत्ता केवळ लढाईच्या मैदानातच नव्हे तर व्यापारी, प्रशासकीय आणि राजनैतिक क्षेत्रातही दृढ झाली.

मराठ्यांच्या “दुहेरी महसूल–लष्करी” पद्धतीचा नागपूरकर भोसल्यांनी प्रभावी वापर केला. एम. ए. नयीम यांच्या मते, चौथ–सरदेशमुखी प्रणालीने मराठ्यांना लष्करी मोहिमा अखंड चालवण्यासाठी वित्तपुरवठा केला (नयीम, १९७७). नागपूर राज्यानेही हीच पद्धत मध्यभारत आणि ओरिसा प्रदेशात वाढवली.

महसूल वसुलीच्या बदल्यात लष्करी संरक्षण व राजकीय मान्यता देणे—ही मराठांची “सत्तेची अदलाबदल” पद्धत नागपूर केंद्रात अतिशय यशस्वी ठरली.

लष्कराचे सामरिक महत्त्व याच्यात होते की नागपूरकर भोसल्यांनी ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आणि हैदराबाद निजाम यांच्या वाढत्या प्रभावाला रोखण्यासाठी रणनीतिक “बफर प्रदेश” निर्माण केले. डफ यांच्या वर्णनानुसार, मध्यभारतामध्ये मराठ्यांची उपस्थिती नसती तर कंपनीने विदर्भ–मध्यभारत मार्ग सहज काबीज केला असता (डफ, १९७१). नागपूरकर भोसल्यांच्या लष्करी संघटनामुळे मराठा महासंघाचे पूर्व–मध्य भारतातील संरक्षणकवच मजबूत झाले.

इतिहासकार स्टुअर्ट गॉर्डन यांनी म्हटल्याप्रमाणे मराठा–नागपूर लष्कर हे “mobile-bargaining force” होते—जे फक्त युद्धच करत नव्हते, तर शत्रूंशी करार, वसुली, तडजोड व राजनैतिक दबाव निर्माण करण्यासाठी वापरले जात होते (गॉर्डन, १९९३). हे धोरण नागपूरकर भोसल्यांना मध्यभारत, छत्तीसगड, बस्तर आणि ओरिसा मोहिमांमध्ये लाभदायक ठरले. त्यामुळे त्यांच्या लष्करी संघटनात युद्धकौशल्याबरोबरच व्यापारी आणि राजकीय गणितेही अंतर्भूत होती.

३.५. लष्करी संघटना

नागपूरकर भोसल्यांची लष्करी संघटना ही मराठा साम्राज्याच्या गतिशील परंपरेवर आधारलेली असली तरी तिच्यातील स्वतंत्र वैशिष्ट्ये मध्यभारताच्या राजकीय वास्तवातून निर्माण झाली. सुरेंद्रनाथ सेन यांनी स्पष्ट केले आहे की मराठा लष्कराची मूलभूत रचना घोडदळ-केंद्रित होती आणि त्याची ताकद वेग, अचानक धक्के व गुरिल्ला तत्त्वांवर अवलंबून होती (सेन, १९५८). नागपूर करभोसल्यांनी हे तंत्र केवळ स्वीकारले नाही, तर मध्यभारत–गोंडवाना–ओरिसा या वेगवेगळया भौगोलिक

पट्ट्यांमध्ये ते अनुकूलित केले. त्यामुळे नागपूरचे लष्कर "प्रादेशिक विविधतेनुसार बदलणारी लष्करी संस्था" बनलेच हे वैशिष्ट्य इतर मराठा सरदारांमध्ये कमी प्रमाणात दिसते.

जदुनाथ सरकार यांच्या मते भोसल्यांचा घोडदळ हे मराठा महासंघातील सर्वात शिस्तबद्ध अश्वदलांपैकी एक होते (सरकार, १९७८). विशेषत: बंगाल–ओरिसा मोहिमांच्या काळात भोसल्यांनी पायदळ व तोफखान्याच्या मिश्र रचनेवर भर दिला; कारण तिथला ओलसर, नदीकाठचा भूभाग घोडदळासाठी प्रतिकूल होता (राय, १९६०). या बदलत्या भूगोलाशी जुळवून घेत भोसल्यांची लष्करी रचना "सामरिक लवचिकता" दर्शवते, आणि त्यामुळेच त्यांचे सैन्य दीर्घकाळ टिकले.

नागपूरकर भोसल्यांच्या लष्करी संघटनेत "दक्षिणी–मध्य भारतीय स्थानिक समुदायांचा समावेश" हा एक महत्त्वाचा घटक होता. माल्कम यांच्या मते भोसल्यांनी गोंड, कोलाम, भील आणि इतर आदिवासी योद्धे यांचा विशेष पद्धतीने वापर करून दाट जंगलातील लढाया आपल्या बाजूने वळवल्या (माल्कम, १९७०). अशा प्रकारची मिश्र सैन्यरचना मराठ्यांच्या पारंपरिक लष्करी संरचनेत क्वचित दिसते. त्यामुळे नागपूर सेना ही "स्थानिक भूगोल–आधारित संयुक्त लष्करी यंत्रणा" म्हणून विकसित झाली. हा मुद्दा नागपूर राज्याच्या टिकाऊपणासाठी निर्णायक ठरला.

भोसल्यांच्या लष्करी संघटनेचा आर्थिक पाया चौथ–सरदेशमुखी प्रणालीशी निगडित होता. एम. ए. नयीम यांनी ठळकपणे दाखविले आहे की महसूल-लष्करी परस्परसंबंध हे मराठा सत्ता टिकवण्याचे मुख्य साधन होते (नयीम, १९७७). नागपूरकर भोसल्यांनी या महसूल प्रणालीचा वापर केवळ वित्तपुरवठ्यासाठीच नव्हे, तर स्थानिक राजांनी लष्करी उठाव करू नये या उद्देशानेही केला. अशाप्रकारे नागपूरची लष्करी संघटना "राजकीय-आर्थिक दडपशाही" या साधनावरही उभी होती. यामुळे लष्करी यश

टिकवण्यात त्यांना मदत झाली. हे दत्त, गाडगीळ आणि गोक्हले यांच्या आर्थिक इतिहास विश्लेषणाशी सुसंगत आहे (दत्ता, १९७०; गाडगीळ, १९४४; गोखले, १९७४).

नागपूरकर भोसल्यांच्या लष्करी संघटनेची आणखी एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाजू म्हणजे "केंद्र–प्रांतिक समन्वय पद्धत". स्टुअर्ट गॉर्डन यांनी मराठा महासंघावर लिहिताना नमूद केले आहे की मराठा साम्राज्याचे लष्कर हे केवळ सैनिकी यंत्रणा नसून "राजकीय समझोता–विनिमय संरचना" होते (गॉर्डन, १९९३). नागपूर भोसल्यांच्याही पद्धतीत करार, तह, तडजोड, वसुली आणि सैन्याची हालचाल हे परस्पर जोडलेले घटक होते. त्यामुळे नागपूरचे लष्कर परिस्थितीनुसार आक्रमक किंवा संरक्षणात्मक भूमिका घेण्यास सक्षम होते—ही मराठा राजकारणातील अनन्यसाधारण लवचिकता मानली जाते.

भोसल्यांच्या तोफखान्याबाबत जेम्स ग्रँट डफ व सर जदुनाथ सरकार दोघेही नमूद करतात की नागपूरचा तोफखाना तुलनेने मर्यादित असला तरी त्याचा वापर रणनीतिकदृष्ट्या अचूक केला गेला (डफ, १९७१; सरकार, १९६०). विशेषतः गोंडवाना आणि ओरिसाच्या गढ्या काबीज करताना भोसल्यांनी तोफखान्याचा उपयोग "मानसिक-लष्करी दबाव" निर्माण करण्यासाठी केला—म्हणजे मनोवैज्ञानिक दडपण निर्माण करणे. ही पद्धत मध्यभारताच्या लहान राज्यांवर प्रभावी ठरली.

लष्करी भरतीविषयी हॅमिल्टन (१९९५), कॉल्फ्फ (१९९०) आणि गुहा (१९७२) यांच्या अभ्यासातून दिसते की नागपूरकर भोसल्यांनी व्यापारी मार्गांच्या नियंत्रणामुळे सैनिकांची सतत उपलब्धता राखली. व्यापारी वाहतूक–कापूस उत्पादन–लष्करी अर्थकारण हा जो चक्र होता, त्याने नागपूर लष्कराची संख्या व आर्थिक स्थैर्य राखले (गुहा, १९७२; कॉल्फ, १९९०). त्यामुळे

नागपूर भोसले "लष्करी-व्यापारी सत्ताकेंद्र" बनले—जे ब्रिटिश आणि हैदराबादच्या धोरणांना दीर्घकाळ अडसर ठरले.

ही सर्व वैशिष्ट्ये दाखवितात की नागपूरकर भोसल्यांची लष्करी संघटना ही कोणत्याही एकाच परंपरेवर आधारित नव्हती; ती मराठा पारंपरिक युद्धतंत्र + आर्थिक नियंत्रण + स्थानिक आदिवासी सैन्य सहकार्य + भूगोलानुसार विकसित लवचिकता + सामरिक संवादनीती यांचा समन्वय होती. ही रचना मराठा साम्राज्याच्या इतर शाखांपेक्षा अधिक बहुआयामी असल्यामुळे नागपूर भोसले मध्य भारतात दीर्घकाळ प्रभावी राजकीय शक्ती म्हणून टिकू शकले.

३.५.१ पायदळ: भोसले सैन्यव्यवस्थेतील आधारस्तंभ

भोसले सैन्याचा प्रमुख घटक म्हणजे पायदळ. यात मराठा, गोंड, कोळी आणि भिल्ल समाजातील योद्ध्यांचा समावेश होता. हे सैनिक तलवार, भाला, धनुष्यबाण, आणि बंदुका यांसारख्या शस्त्रांनी सज्ज असत. शर्मा लिहितात की, "नागपूरचे पायदळ हे विविध जातीय समूहांनी बनलेले मिश्र सैन्य होते, ज्यांना हातघाईच्या लढाईत आणि जंगलाधारित युद्धकौशल्यात प्राविण्य होते; त्यामुळे पूर्वेकडील मोहिमांमध्ये त्यांना निर्णायक असा फायदा मिळाला" (शर्मा, २००२, पृ. १३९). यावरून दिसते की भोसल्यांनी विविध सामाजिक घटकांना एकत्र करून एक स्थानिक भूगोलाशी सुसंगत सैन्य उभारले होते.

नागपूरकर भोसल्यांच्या सैन्यरचनेत पायदळाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची होती, कारण तेच लष्करातील सर्वांत स्थिर, नियंत्रणयोग्य आणि दीर्घकालीन लढाई टिकवू शकणारे अंग होते. सरकार (१९६०) यांनी स्पष्ट केले आहे की मराठा लष्कर जरी घोडदळावर आधारित असले, तरी १८ व्या शतकात सततच्या उत्तर भारतीय मोहिमा, किल्ल्यांवरील कारवाई आणि नदी–जंगलयुक्त

प्रदेशांतील लढाया यामुळे पायदळाची आवश्यकता प्रचंड वाढली. नागपूरकर भोसल्यांनी ही गरज ओळखून पायदळाचे स्वतंत्र आयटमवाइज तुकड्यांमध्ये पुनर्रचन केले. सेन (१९५८) यांनी दाखवून दिले आहे की पायदळाच्या विभागांमध्ये *बरगीर पायदळ*, रूमी पायदळ, तलवारी-पाइकधारी पायदळ आणि तोफखाना-समकालीन पायदळ यांचा समावेश होता, ज्यामुळे संपूर्ण सैन्य अधिक तांत्रिक आणि संरचित बनले.

काळे (१९३४; १९७१) यांच्या मते, नागपूर सैन्यातील पायदळ हे स्थानिक मराठा सैनिकांबरोबरच गोंड, कोळी, तेलगी, जंगल परिसरातील धनगर–माडिया समाजातील योद्ध्यांवर आधारित होते, ज्यामुळे त्यांना जंगलयुद्ध, घाट-उतार आणि अरुंद दऱ्यांतील संघर्षात अपूर्व प्रावीण्य लाभले. माल्कम (१९७०) यांनी या बाबीचे विशद वर्णन करताना असे म्हटले आहे की नागपूरच्या पायदळाला भौगोलिक परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची क्षमता होती; यामुळेच गोंडवाना, छत्तीसगड, कटक–ओरिसा आणि बरारमधील कठीण भूभागात भोसल्यांनी यशस्वी मोहिमा केल्या.

डफ (१९७१) यांनी सूचित केले आहे की मराठा महासंघात नागपूरकर भोसल्यांनी ज्या प्रमाणात पूर्व आणि मध्य भारतातील युद्धे केली, त्यासाठी पायदळ हा सर्वांत विश्वासार्ह सैन्यप्रकार होता. चालढकल युद्धतंत्र वापरणाऱ्या घोडदळाच्या तुलनेत, किल्ल्यांवरील मोहीमा, बंदिस्त शहरी भागातील संघर्ष, नद्यांची ओलांडणी किंवा जंगलातील स्थिर संरक्षणासाठी केवळ पायदळाचीच उपयुक्तता होती. म्हणूनच सरकार (१९७८) यांनी या पायदळाला “मराठा आर्मीचे अनिवार्य स्थिर अंग” असे संबोधले आहे.

सेन (१९२३) यांनी प्रशासनाच्या संदर्भात दाखवले आहे की पायदळ संघटनासाठी हबलदार–जुमलदार–सरनाईक असा

पदअनुक्रम होता आणि वेतन प्रणाली ठराविक *मासिक हुकुम* वर आधारित होती. हे वेतन नियमित देणे ही भोसल्यांसाठी एक मोठी आर्थिक जबाबदारी होती; त्यामुळेच गोंडवाना प्रदेशातील संसाधनसंपन्न महसूलव्यवस्था आणि चौथ–सरदेशमुखीची उत्पन्नरचना पायदळाच्या देखभालीशी जोडलेली होती (नयीम १९७७). नागपूरकर भोसल्यांची सैन्यव्यवस्था स्थिर ठेवण्यात आर्थिक शिस्त आणि पायदळाचा आकार संतुलित राखणे हा महत्त्वाचा घटक होता.

शेरवाणी आणि जोशी (१९७३) यांनी मध्य भारतातील संघर्षांच्या वर्णनात नमूद केले आहे की नागपूर पायदळाने दक्खन–गोंडवाना सीमावर्ती भागात अनेकदा मोगल, निजाम आणि बुंदेला सैन्यांविरुद्ध कठीण प्रतिकार उभारला. त्यांच्या मते, पायदळाची शिस्त, शस्त्रसज्जता आणि पोझिशनल वॉरफेअरची क्षमता ही भोसल्यांना व्यापक प्रादेशिक नियंत्रण मिळवून देणारी निर्णायक बाब ठरली. कुलकर्णी आणि खरे यांच्या मराठा इतिहासावरील ग्रंथात पायदळाच्या बेढब पण कर्तव्यदक्ष स्वरूपाचा उल्लेख आहे—कधीकधी ते अत्यंत कडक प्रशिक्षणाऐवजी अनुभव आणि परिस्थितीशी जुळवून घेण्यावर अवलंबून असे, जे मराठा विचारसरणीशी सुसंगत होते.

अंधारे (२००५) यांनी आप्पासाहेब भोसल्यांच्या काळातील सैन्यबदलाचे परीक्षण करताना दाखवले आहे की इंग्रजी–निजामी–मोगली आधुनिक रणतंत्राचा प्रभाव वाढू लागला तेव्हा नागपूर पायदळातही बंदुका, लांब पल्ल्याच्या मॅचलॉक–फायरलॉक, हलके तोफे आणि युरोपीय शैलीचे प्रशिक्षक यांचा समावेश करण्यात आला. हा बदल जरी मर्यादित प्रमाणात झाला, तरी त्याने भोसल्यांच्या सैन्याला प्रादेशिक आणि आंतरशाहू राजकारणात टिकण्यासाठी आवश्यक तांत्रिक बळ दिले.

इतिहासाचा सार असा की, पायदळ हे नागपूरकर भोसल्यांच्या राज्यनिर्मितीत संरचनात्मक, सामरिक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून अपरिहार्य होते. आजही विदर्भ–गोंडवाना भागातील किल्ले, जुने सैन्याश्रय, बाजारपेठा आणि मार्शल कल्चरमध्ये या पायदळाचा वारसा दृष्टीस पडतो. भोसल्यांनी घडविलेला हा वारसा त्यांच्या लष्करी संघटनेचा सर्वात जिवंत आणि टिकाऊ भाग ठरलेला आहे जो आजही सांस्कृतिक स्मृतीत जिवंत आहे.

३.५.२ घोडदळ: नागपूर भोसले सैन्याचे गतिशील सामरिक हृदय

भोसले घोडदळ हे त्यांच्या सैन्याचे कणखर आणि वेगवान अंग होते. हे दोन प्रकारचे होते, "बारगीर" (पगारी सैनिक) आणि "शिलेदार" (स्वतःच्या घोड्याने येणारे सरदार). सरदेसाई (१९५७) यांच्या मते, "भोसले सत्तेकडे विजेच्या वेगाने छापे टाकण्यासाठी आणि पाठलागासाठी प्रशिक्षित, सुशिक्षित व शिस्तबद्ध असे घोडदळ होते; हे घोडदळ पेशव्यांच्या प्रणालीसारखेच होते, परंतु प्रादेशिक परिस्थितीनुसार अधिक अनुकूलित केलेले होते" (पृ. २१९). हे घोडदळ शत्रूवर झपाट्याने हल्ला करून त्यांची माघार तोडण्यात आणि शत्रूच्या छावण्यांवर अचानक आक्रमण करण्यात प्रवीण होते.

नागपूरकर भोसल्यांच्या सैन्यव्यवस्थेत घोडदळ हे सर्वांत प्रभावी, वेगवान आणि रणनीतिक महत्त्वाचे अंग होते. मराठा युद्धकलेची मूलभूत रचना घोडदळावर आधारित असून हे वैशिष्ट्य नागपूर राज्यातही स्पष्ट दिसते. सरकार (१९६०) यांनी मराठा लष्कराचे वर्णन करताना असे म्हटले आहे की "मराठ्यांची राजकीय शक्ती ही प्रामुख्याने त्यांच्या गतिशील घोडदळावर आधारलेली होती" आणि नागपूरकर भोसले याला अपवाद नव्हते. रघुजी भोसल्यांनी स्थापनेच्या काळातच घोडदळाला अत्युच्च प्राधान्य दिले, कारण विस्तीर्ण गोंडवाना, बरार, छत्तीसगड आणि ओरिसाच्या

मोहिमांसाठी वेग, हालचाल आणि सतत बदलणाऱ्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची क्षमता आवश्यक होती.

डफ (१९७१) यांनी मराठा महासंघातील भोसल्यांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करताना असे नमूद केले आहे की नागपूरचे घोडदळ हलगी, बरगीर, शिलेदार, आणि स्थानिक आदिवासी घोडेस्वार दलांमध्ये विभागलेले होते. या विविधतेमुळे त्यांच्याकडे नियमित वेतन घेणारे प्रशिक्षित सैनिक आणि स्वतःचा घोडा–शस्त्र घेऊन येणारे शिलेदार अशा दोन्ही प्रकारचे दल होते. सेन (१९५८) यांनी दाखवून दिले आहे की पगारी बरगीर घोडदळाचे संघटन अधिक शिस्तबद्ध आणि तांत्रिक होते, तर शिलेदारांना रणांगणात पुढाकार घेण्याची आणि जलद आक्रमणांची मोठी क्षमता होती. यामुळे नागपूरकर भोसल्यांचे सैन्य अत्यंत लवचिक झाले.

माल्कम (१९७०) यांच्या १८ व्या–१९व्या शतकातील मध्यभारतीय निरीक्षणांत नागपूर घोडदळाच्या हालचालींचे विशेष कौतुक आहे. त्यांनी लिहिले आहे की नागपूर सैन्याची सर्वात मोठी ताकद म्हणजे त्यांच्या घोडदळाचा रात्रभर ३०–४० मैल अविरत मार्च करण्याचा समर्थ वेग. जंगल, डोंगर आणि नद्यांनी भरलेल्या परिसरातही भोसल्यांचे घोडदळ सहजगत्या पोहोचू शकत असे, हे त्यांच्या प्रशिक्षण आणि भूगोलाशी जुळवून घेतलेल्या कौशल्याचे प्रतीक होते. शेरवाणी आणि जोशी (१९७३) यांनी मध्य भारतातील मोगली आणि निजामी संघर्षाच्या संदर्भात नमूद केले आहे की नागपूरचे घोडदळ बुंदेलखंड, मंडला, सागर आणि बरार भागात निर्णायक भूमिका बजावत असे.

सरकार (१९७८) यांनी “House of Shivaji” मध्ये मराठ्यांच्या मेट्रिक आक्रमक तंत्राचा उल्लेख करताना दाखवले आहे की घोडदळाची मुख्य रणनीती हिट-अँड-रन, वेढा मोडणे, पुरवठा मार्ग कापणे आणि वेगवान गनिमी आक्रमण यावर आधारलेली

होती. नागपूरकर भोसल्यांनी हे तंत्र अवलंबून ओरिसा, बंगाल आणि छत्तीसगडच्या मोहिमांमध्ये मोगल–निजामी प्रशासनांना सतत अस्थिर करण्यास यश मिळवले. सेन (१९२३) यांनी प्रशासनिक संदर्भात असे स्पष्ट केले आहे की घोडदळाच्या देखभालीसाठी स्वतंत्र “घोडा-तपासणी प्रथाः”, घोडे–वेतन यादी आणि तुकडीप्रमुखांना जवाबदारी अशी सुसंघटित व्यवस्था होती, जी नागपूर राज्याच्या महसूलव्यवस्थेशी थेट संबंधित होती.

काळे (१९३४; १९७१) आणि अंधारे (२००५) दोघेही भोसल्यांच्या लष्करी संघटनेचे विश्लेषण करताना असे नमूद करतात की नागपूर घोडदळाची सामाजिक विविधता विशेष लक्षणीय होती. मराठा–राजपूत शिलेदारांबरोबरच गोंड, उराव, कोरकू, कापसे, तेलगी आणि पठाण घोडेस्वार या सर्व समुदायांनी भोसल्यांच्या सैन्यात सहभागी होऊन लढाईचे तंत्र अधिक विविध आणि अनुकूल बनवले. ही सामाजिक मिश्ररचना नागपूर सैन्याचे मोठे वैशिष्ट्य होते आणि माल्कम (१९७०) यांनी याला “संघटनात वैविध्य असलेली परंतु उच्च दर्जाची आणि प्रभावी घोडदळ परंपरा” असे संबोधले आहे.

कुलकर्णी आणि खरे यांच्या “मराठ्यांचा इतिहास” या संपादित ग्रंथात नागपूर सैन्यातील घोडदळाच्या सामरिक महत्त्वावर जोर देण्यात आला आहे. ते असे स्पष्ट करतात की भोसल्यांची प्रादेशिक सत्ता टिकवून ठेवणारे सर्वांत निर्णायक अंग म्हणजे वेगवान हालचाल आणि जलद प्रतिसाद देणारे घोडदळ. ओरिसा–कटकपासून बनारस–इलाहाबादपर्यंत इतक्या विस्तृत प्रांतातील स्वारी, करसंकलन, राजनैतिक दबाव आणि सीमासुरक्षा या सर्व गोष्टी घोडदळावर आधारलेल्या होत्या.

या सर्व विश्लेषणांमधून ठामपणे दिसते की घोडदळ हे नागपूर भोसल्यांच्या सैन्याचे केवळ युद्धतांत्रिक अंग नव्हते, तर त्यांच्या राज्यव्यवस्थेचे गतिशील केंद्र होते. आजही विदर्भातील अनेक

गावांमध्ये जिवंत असलेली घोड्यांची जत्रा, पोळा-शर्यती आणि मार्शल लोकस्मृती, हे नागपूर भोसल्यांच्या घोडदळाच्या इतिहासाचा जिवंत वारसा आहे, जो आजही समाज–संस्कृतीत धडाडीने जिवंत आहे.

तोफखाना:

भोसल्यांनी तोफखान्याचा वापर अत्यंत रणनीतीपूर्ण केला. त्यांच्या वेढा युद्धांमध्ये तोफखान्याची भूमिका निर्णायक ठरली. देशपांडे यांच्या मते, "तोफखाना आधुनिकीकरण करण्यासाठी नागपूरमध्ये युरोपीय तोफगोळे तज्ञांना नेमण्यात आले, यावरून भोसले सैनिकी तंत्रज्ञानाच्या पाश्चिमात्य प्रवाहासाठी किती खुले होते, हे स्पष्ट होते" (देशपांडे, १९७१, पृ.९२–९४). नागपूर दरबारात फ्रेंच आणि डच तोफकार नोकरीवर होते, यावरून त्यांच्या लष्करी आधुनिकीकरणाची झलक दिसून येते.

नागपूरकर भोसल्यांच्या लष्करी व्यवस्थेत तोफखाना हा तुलनेने कमी प्रमाणात का होईना, परंतु अत्यंत महत्त्वाचा आणि निर्णायक घटक होता. मराठा सैन्य परंपरेने घोडदळावर आधारित होते, परंतु १८ व्या शतकात मोगल, निजाम, बंगाल आणि इंग्रजांच्या युद्धतंत्रामुळे तोफखान्याची गरज वाढत गेली. सरकार (१९६०) आणि सेन (१९५८) यांनी दाखवून दिले आहे की मराठ्यांनी सुरुवातीला तोफखान्याकडे दुर्लक्ष केले असले, तरी १७५० नंतरच्या संघर्षांमध्ये तोफखान्याचे सामरिक महत्त्व वाढले. नागपूरकर भोसल्यांनीही याच प्रवृत्तीचे अनुसरण करून मोठ्या आकाराच्या तोफा, लहान फिरत्या तोफा, जिनेटी, तसेच बारुदगृहे यांच्या उभारणीवर भर दिला.

काळे (१९३४; १९७१) आणि अंधारे (२००५) यांनी नागपूरकर भोसल्यांच्या लष्करी संघटनेचे विश्लेषण करताना स्पष्टपणे नमूद केले आहे की नागपूर राज्यात तोफखाना प्रामुख्याने

किल्ल्यांच्या संरक्षणासाठी, वेढा युद्धासाठी आणि मोठ्या मोहिमांच्या प्रारंभी शत्रूच्या तळांवर दबाव निर्माण करण्यासाठी वापरला जात असे. छिंदवाडा, बल्लारपूर, कळमेश्वर, कोलारस, रायपूर, आणि बरार–गोंडवाना प्रदेशातील किल्ल्यांमध्ये स्थिर तोफगृहे होती. माल्कम (१९७०) यांनी मध्यभारताच्या स्मरणिकेत नागपूर सैन्याचा उल्लेख करताना "मुख्य फौजेसोबत एक व्यवस्थित संघटित तोफखाना तुकडी कायम सोबत असे", असे वर्णन केले आहे, जे नागपूरच्या सैन्यातील तोफखान्याचे महत्त्व अधोरेखित करते.

सुरेंद्रनाथ सेन (१९२३) यांनी मराठा प्रशासनाचे विश्लेषण करताना दाखवले आहे की तोफखान्याची देखभाल करणारे तोफची, बारुदजी, लोहारी, सुतार आणि हत्ती-कामगार यांची स्वतंत्र श्रेणी होती. विशेषतः नागपूरमध्ये हत्तींचा वापर तोफा ओढण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात होत असे याचे तपशील डफ (१९७१) आणि गॉर्डन (१९९३) यांनीही दिले आहेत. मोठ्या *रणतोफा* किंवा *गढी तोफा* वाहून नेण्यासाठी हत्ती अपरिहार्य होते, कारण नागपूर राज्याचा भूगोल, दाट जंगल, नद्या आणि टेकड्या, बैलगाडीपेक्षा हत्तींचे वाहतूकतंत्र अधिक सक्षम बनवत होता.

ओरिसा आणि बंगाल मोहिमांच्या संदर्भात शेजवळकर (१९४१) आणि राय (१९६०) यांनी महत्त्वपूर्ण निरीक्षणे मांडली आहेत. त्यांच्या मते कटक–भुवनेश्वर–बालासोर भागातील मोगली आणि नवाबी सैन्याचा भेद करण्यासाठी नागपूरकर भोसल्यांनी तोफखाना–घोडदळ संयुक्त आक्रमण तंत्र वापरले. या तंत्रामध्ये प्रथम *हलक्या तोफांद्वारे* शत्रूच्या अग्रभागावर आघात केला जाई, त्यानंतर घोडदळाच्या वेगवान धाडी हल्ला पूर्ण करत. दलरींपले (२०२०) यांनी दाखवले आहे की १८ व्या शतकात मराठे–मोगल–ईस्ट इंडिया

कंपनी या तिन्ही आघाड्यांमध्ये तोफखान्याचे वाढते महत्त्व स्पष्टपणे दिसते आणि नागपूरकर भोसल्यांनीही हे परिवर्तन समजून घेतले.

नागपूर तोफखान्याच्या तांत्रिक मर्यादा देखील स्रोतांत नमूद आहेत. सरकार (१९६४) यांच्या 'Fall of the Mughal Empire' मध्ये असे म्हटले आहे की मराठा तोफखाना इंग्रजांइतका तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत नव्हता; नागपूरकर भोसल्यांच्या बाबतीतही हीच मर्यादा लागू होत होती. इंग्रजांची एकसमान 'तोफगोळा-माप प्रणाली, एकसमान नळी-आकार" ही प्रगत साधने नागपूरकडे नव्हती. तरीसुद्धा माल्कम (१९७०) यांनी नमूद केले आहे की नागपूरच्या तोफगृहे आणि बारुदशाळा व्यवस्थितपणे राखल्या जात, विशेषतः रघुजी भोसले (प्रथम) आणि मदनसिंह बक्षी यांच्या काळात.

शेरवाणी आणि जोशी (१९७३) यांनी मध्ययुगीन दख्खनच्या विश्लेषणात सांगितले आहे की मराठ्यांच्या तुलनेत निजामाचे तोफखाने अधिक मोठे होते. तरीही नागपूरकर भोसल्यांनी निजामाच्या सैन्याशी अनेकवेळा वेढा–आघात युद्धात टिकून दाखवले, याचे श्रेय माल्कम (१९७०) यांच्या मते त्यांच्या हलके पण प्रभावी तोफखान्याला जाते. कुलकर्णी व खरे (संपा., *मराठ्यांचा इतिहास*) यांच्या लेखनात नागपूर तोफखान्याचे एक सामाजिक वैशिष्ट्य अधोरेखित केले आहे. तोफखान्यात विविध समुदायातील बारुदजी, मुसलमान तोफचे, मराठा आणि आदिवासी कामगार यांचा समावेश होता. ही विविधता नागपूरच्या लष्करी संघटनेची मजबुती वाढवत होती.

या सर्व तर्कांमधून दिसते की नागपूर भोसल्यांचा तोफखाना हा इंग्रजांच्या तुलनेत तांत्रिकदृष्ट्या कमजोर असला, तरी प्रदेशिक युद्धतंत्राशी जुळवून घेतलेला, पुरेसा संघटित, आणि मराठा गनिमी–रणतंत्राला पूरक असा होता. घोडदळ–पायदळ–तोफखाना या तिन्हींच्या संयुक्त वापरामुळे नागपूरचे सैन्य १८ व्या शतकात

मध्यभारत–ओरिसा–बंगाल या विस्तीर्ण प्रदेशात प्रभावी भूमिका बजावू शकले.

३.५.४ बारुदशाळा: नागपूर भोसल्यांच्या लष्करी संरचनेतील तांत्रिक अधिष्ठान

नागपूरकर भोसल्यांच्या लष्करी संघटनेत बारुदशाळा हा एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि तांत्रिक दृष्ट्या आवश्यक घटक होता. मराठा साम्राज्य विस्ताराच्या काळात बारुदाची निर्मिती, साठवण आणि वाहतूक या तिन्ही गोष्टी युद्धात निर्णायक ठरत होत्या. सेन (१९५८) यांनी The Military System of the Marathas या ग्रंथात दाखवून दिले आहे की मराठा सरदारांच्या सैन्यात तोफखान्याइतकीच बारुदपुरवठा यंत्रणा सुबकपणे उभी राहिली होती. नागपूरकर भोसल्यांनीही हाच नमुना स्वीकारला आणि त्यांच्या राज्यभर रणनीतिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या किल्ल्यांमध्ये, तळांमध्ये आणि प्रशासकीय केंद्रांमध्ये स्वतंत्र व सुसंघटित बारुदशाळा उभारल्या.

काळे (१९३४; १९७१) यांच्या 'नागपूर प्रांताचा इतिहास' आणि 'नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास' या दोन्ही ग्रंथांत नागपूर शहरातील आणि बल्लारपूर, छिंदवाडा, पैठण, कोलारस, रायपूर, मंडला इत्यादी प्रदेशांतील बारुदगृहांची नोंद आहे. माल्कम (१९७०) यांनी 'A Memoir of Central India' मध्ये नागपूर शहरात असलेल्या *मोठ्या बारुदशाळेचे* वर्णन केले असून ती मजबूत भिंती, वायुवीजनासाठी वेगळे छिद्रे, अलगद साठवण कोठारे आणि स्वतंत्र पहारेकरी यंत्रणा असलेली होती असे नमूद केले आहे. हे दाखवते की नागपूरकर भोसल्यांनी बारुद साठवण ही फक्त लष्करी आवश्यकता न मानता *उच्च सुरक्षा–मानकाचे तांत्रिक केंद्र* म्हणून विकसित केली होती.

मराठा अर्थव्यवस्थेचे अभ्यासक नयीम (१९७७) यांनी चौथाई–सरदेशमुखी व्यवस्थेचा अभ्यास करताना नमूद केले आहे की

बारुदशाळांच्या देखभालीसाठी राज्यस्तरावरून स्वतंत्र निधी पुरवला जाई. हा निधी लोहारी, सुतार, बारुदजी, कोळसे तयार करणारे, सालइंधन पुरवणारे यांना वेतन म्हणून दिला जाई. गाडगीळ (१९४४) आणि दत्ता (१९७०) यांच्या आर्थिक इतिहासाच्या विश्लेषणात १८ व्या शतकातील महाराष्ट्र–विदर्भातील मीठ, सालइंधन, नायट्रेट, गंधक इत्यादी बारुदनिर्मितीच्या कच्च्या मालाचे स्थानीक उत्पादन उल्लेखले गेले आहे, ज्यामुळे नागपूर राज्यात *स्थानिक* पुरवठा शृंखलेवर आधारित मजबूत बारुदउद्योग विकसित झाला होता.

राय (१९६०) आणि हाक (१९८०) यांनी ओरिसाच्या मराठा–नागपूर प्रशासनाच्या अभ्यासात विशेष नमूद केले आहे की कटक, संबलपूर, बालासोर या भागांत नागपूर सैन्याने अनेक *चल बारुदशाळा* उभारल्या होत्या. हे तंत्र मराठ्यांच्या गनिमी युद्धतंत्राशी सुसंगत होते, कारण सतत हालचालीत राहणाऱ्या सैन्यासाठी चल बारुदसाठा अत्यावश्यक होता. शेजवळकर (१९४१) यांनी बंगाल मोहिमांच्या संदर्भात लिहिले आहे की नागपूर सैन्याने गंगेच्या खोऱ्यातील पुरवठा मार्ग सुरक्षित ठेवण्यासाठी बोटींवर आणि तात्पुरत्या छावण्यांमध्येही बारुदगृहे उभारली, ज्यामुळे दीर्घ मोहिमांमध्ये त्यांच्या युद्धक्षमता टिकून राहिल्या.

जदुनाथ सरकार (सरकार १९६०; १९६४; १९७८) यांनी मराठा–ईस्ट इंडिया कंपनी संघर्षाचे विश्लेषण करताना सुचवले आहे की मराठ्यांच्या पराभवाचे एक प्रमुख कारण म्हणजे बारुदशाळांची सुरक्षितता इंग्रजांच्या तुलनेत काहीशी कमी होती. तरीही त्यांनी नागपूर राज्याबाबत उल्लेख केला आहे की भोसल्यांनी बारुदनिर्मितीतील कौशल्य आणि स्थानिक पुरवठ्यावर अवलंबित्व यांच्या साहाय्याने पुरेशी सामरिक तयारी राखली होती. माल्कम

(१९७०) यांनीही नागपूर राज्यातील बारुदशाळा इतर मराठा सरदारांच्या तुलनेत अधिक शिस्तबद्ध असल्याचे नमूद केले आहे.

कुलकर्णी व खरे (संपा., 'मराठ्यांचा इतिहास') तसेच गॉर्डन (१९७७; १९९३) यांच्या मते, नागपूरकर भोसल्यांच्या बारुदशाळांची सामाजिक रचना बहुस्तरी होती. मुसलमान बारुदजी, मराठा कारागीर, गोंड–कोळ आदिवासी कामगार, तसेच *दक्षि*णेतील तामिळ आणि तेलुगू कुशल कामगार यांच्या संयुक्त कौशल्यावर या बारुदशाळा उभ्या राहिल्या होत्या. या विविध सामाजिक–तांत्रिक कौशल्यामुळे नागपूर राज्यात बारुदउद्योगाची घडी अधिक मजबूत झाली.

या सर्व स्रोतांमधून स्पष्ट होते की नागपूरकर भोसल्यांची बारुदशाळा ही केवळ पुरवठा यंत्रणा नव्हती, तर ती नागपूरच्या लष्करी संघटनेचे तांत्रिक केंद्र, आर्थिक संसाधनांचे प्रसारकेंद्र आणि दीर्घकालीन सामरिक शक्तीचा आधार होती. तोफखाना, घोडदळ, पायदळ आणि किल्ले या सर्वांशी निगडित अशा या बारुदशाळांनी नागपूर राज्याच्या लष्करी क्षमता १८ व्या शतकात मोठ्या प्रमाणात बळकट केल्या.

३.५.५ किल्ले आणि वेढा युद्धतंत्र, लष्करी पुरवठा मार्ग, किंवा युद्धातील तांत्रिक नवकल्पना

नागपूरकर भोसल्यांची किल्लेबांधणी व वेढा युद्धतंत्र ही त्यांच्या लष्करी सामर्थ्याची मूलभूत पायाभरणी होती. मध्यभारताच्या राजकीय अस्थैर्यात टिकून राहण्यासाठी किल्ल्यांचे जाळे आवश्यक होते, कारण हेच किल्ले संरक्षण, रसद, करसंकलन आणि सामरिक नियंत्रणाची प्रमुख केंद्रे म्हणून काम करत होते. सेनसूत्रकार सुरेंद्रनाथ सेन यांनी मराठा प्रशासन आणि लष्करी रचनेचा अभ्यास करताना स्पष्ट केले आहे की, किल्ले हे मराठ्यांच्या "सुरक्षा-राजकारणाचे केंद्रबिंदू" होते आणि कोणत्याही प्रदेशावर प्रभावी पकड राखण्यासाठी वेढा-तंत्राचा सखोल वापर केला जात

असे (सेन, १९२३; सेन, १९५८). नागपूर प्रांतातही भोसल्यांनी याच परंपरेचा विस्तार केला.

जदुनाथ सरकार यांनी मराठा लष्कराच्या युद्धतंत्राचे विश्लेषण करताना म्हटले आहे की, मराठे साधारणपणे खुले युद्ध टाळून किल्ल्यांवर आधारित 'defensive-offensive strategy' स्वीकारत असत – म्हणजे किल्ल्यांमधून सुरक्षित राहून योग्य संधी मिळताच शत्रूवर धावे करणे (सरकार, १९६०; १९७८). नागपूरकर भोसल्यांच्या धोरणातही हे लक्षात येते की वऱ्हाड–मध्यप्रदेशातील अनेक किल्ले उदा. बल्लारपूर, नरनाळा, चांदा, मनोरा – हे केवळ सैनिकी चौक्याच नव्हते, तर शत्रूच्या प्रगतीला रोखण्यासाठी तयार केलेली भक्कम सीमा-व्यवस्था होती. या किल्ल्यांच्या दुरुस्ती, बांधकाम आणि शस्त्रसाठ्यासाठी स्वतंत्र 'किल्ले-खाते' व बारुदशाळांचा उपयोग होत असे (कुलकर्णी व खरे, संपा.).

जेम्स ग्रँट डफ आणि जॉन माल्कम या ब्रिटिश इतिहासकारांनी मध्य भारतातील मराठा–भोसले नियंत्रणाचा आढावा घेताना वेढा युद्धतंत्राची दोन महत्त्वाची वैशिष्ट्ये नमूद केली: (१) दीर्घ वेढे टाळून अल्पावधी आघात करणे, (२) शत्रूची रसद तोडून त्याला आत्मसमर्पणास भाग पाडणे (डफ, १९७१; माल्कम, १९७०). भोसल्यांनी ओरिसा, गोंडवाना आणि छत्तीसगडमध्ये असेच वेढा-तंत्र अवलंबिले. विशेषतः आपल्या मिळकतीचे संरक्षण खर्चिक व दीर्घकालीन वेढे न देता 'गनिमी वेढा' पद्धतीने केले जात होते, ज्यात वेढा आणि छापामार तंत्राचा संयोग दिसून येतो.

हिरण्यकांत शेरवानी आणि जोशी यांनी मध्यकालीन डेक्कनच्या इतिहासावर भाष्य करताना सांगितले की, किल्ल्यांमुळे भोसल्यांना सैनिकी प्रशासन विखुरलेल्या प्रदेशातही प्रभावीपणे चालवता आले (शेरवाणी व जोशी, १९७३). किल्ले हे महसूल व व्यापारमार्गांवर नियंत्रणासाठीही तितकेच महत्त्वाचे होते.

नागपूरच्या रणनीतिक उभारणीमध्ये किल्ल्यांचे हे आर्थिक-सामरिक महत्त्व ठळकपणे दिसून येते.

या साऱ्या पुराव्यांवरून एक महत्त्वाचा निष्कर्ष काढता येतो: किल्ले व वेढा युद्धतंत्र हे नागपूरकर भोसले साम्राज्याच्या लष्करी आणि राजकीय स्थैर्याचा आधारस्तंभ होते. किल्ल्यांनी केवळ संरक्षणच दिले नाही, तर सत्तेचे विस्तार, करप्रणालीचे नियंत्रण, लष्करी संचलन आणि भू-राजकीय वर्चस्व यांना शाश्वत दिशा दिली. मराठा परंपरेतील गड-किल्ल्यांची ही वारसा-प्रणाली नागपूरकर भोसल्यांनी मध्यभारतामध्ये यशस्वीपणे रुजवली आणि म्हणूनच त्यांचा वारसा आजही ऐतिहासिक स्मरणात जिवंत आहे.

३.५.६. लष्करी पुरवठा व्यवस्था:

नागपूरकर भोसल्यांच्या लष्करी मोहिमांचा यशस्वी पाया म्हणजे त्यांची मजबूत, संगठित आणि परिस्थितीशी जुळवून घेणारी लष्करी पुरवठा व्यवस्था. मराठा साम्राज्यातील पारंपरिक लष्करी पद्धतीप्रमाणेच भोसल्यांनीही ‘हलके पण लवचिक’ सैन्य राखले, जे सतत हालचालीत राहू शकत होते. सुरेंद्रनाथ सेन यांनी स्पष्टपणे नमूद केले आहे की मराठा लष्कराचे मुख्य बळ हे वेग, गतिशीलता आणि स्थानिक संसाधनांचा परिणामकारक वापर यात होते (सेन, १९२३; १९५८). नागपूरकर भोसल्यांनी केवळ ही पद्धत स्वीकारली नाही, तर तिला मध्यभारतातील भौगोलिक गरजेनुसार अधिक विकसित केले.

जदुनाथ सरकार यांनी मराठा सैनिकी ढांच्यावर भाष्य करताना सांगितले आहे की, लष्कराचा पुरवठा हा मुख्यतः स्थानिक महसूल, चांगल्या साठवणुकीची पद्धत आणि सतत कार्यरत असलेल्या पुरवठा-मार्गांवर अवलंबून असे (सरकार, १९६०; १९७८). नागपूरकर भोसल्यांनी बारुद, शस्त्रे, धान्य, चारा आणि घोड्यांच्या देखभालीसाठी स्वतंत्र गोदामांची व्यवस्था केली होती.

या बारुदशाळा व शस्त्रागारांचे प्रशासन शिस्तबद्ध पद्धतीने चालत असल्याचे कुलकर्णी व खरे (संपा.) यांनी तपशीलवार दाखवले आहे. हेच पुरवठा–केंद्र किल्ल्यांच्या आत किंवा महत्त्वाच्या मार्गांवर वसवलेले असत, ज्यामुळे मोहिमा लांबल्या तरी सैन्याची कार्यक्षमता कमी होत नसे.

मध्य भारतातील सतत बदलणाऱ्या राजकीय स्थितीमुळे भोसल्यांना दुरस्त रसदव्यवस्था ही अत्यंत गरजेची होती. माल्कम यांनी A Memoir of Central India मध्ये लिहिले आहे की, नागपूर–गोंडवाना–छत्तीसगड या प्रदेशांत सैन्याला अन्न, जनावरे, बारुद, धान्य इत्यादींचा पुरवठा स्थानिक गावांमधून, करप्रणालीतून आणि महामार्गांवर उभारलेल्या चौक्यांमधून मिळत असे (माल्कम, १९७०). यामुळे नागपूर लष्कराला दीर्घ अंतराच्या मोहिमांमध्येही सतत गती राखता येत असे.

मराठा चढाई पद्धतीतील एक वैशिष्ट्य म्हणजे फिरती पुरवठा तुकडी (Moving Supply Chain). James Grant डफ यांनी Maratha–Bhosale लष्कराबद्दल नमूद केले आहे की, घोडदळासोबत लहान पण सक्षम पुरवठा-दल नेहमीच असत, जे आवश्यक तेव्हा शत्रूच्या रसदावरही हल्ला करून आपला पुरवठा सुरक्षित करत (डफ, १९७१). नागपूरकर भोसल्यांनीही हेच तंत्र वापरले, विशेषतः बंगाल, ओरिसा आणि छत्तीसगड मोहिमांमध्ये. रसद तोडून शत्रूला कमकुवत करण्याची ही पद्धत युद्धातील एक मानसिक दबाव निर्माण करीत असे.

पुरवठा व्यवस्थेचा आणखी एक महत्त्वाचा आधार म्हणजे चौथाई–सरदेशमुखी प्रणाली. जरी ही करप्रणाली मूळत: महसूलांवर आधारित होती, तरी नयीम यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे (१९७७), या प्रणालीतून मिळणाऱ्या साधनसंपत्तीमुळे भोसल्यांच्या लष्कराला नियमित उत्पन्न मिळत असे आणि त्यातून पुरवठा साखळी अधिक

मजबूत केली जात होती. या आर्थिक पुरवठ्याशिवाय नागपूरचे विशाल घोडदळ, तोफखाना आणि पायदळ टिकून राहणे शक्य नव्हते.

या सर्व पुराव्यांवरून ठामपणे म्हणता येते की, लष्करी पुरवठा व्यवस्था ही नागपूरकर भोसले सत्तेची जीवनरेषा होती. गतिशील पुरवठा, स्थानिक संसाधनांचा योग्य उपयोग, किल्ले–बारुदशाळांचे जाळे आणि महसूल प्रणाली यांचा संगम भोसल्यांच्या लष्करी शक्तीला इतर डेक्कन आणि मध्यभारतातील सत्तांपेक्षा विशेष बनवत होता. म्हणूनच भोसल्यांचा हा पुरवठा–आधारित लष्करी वारसा आजही मराठा सैन्यपरंपरेच्या अभ्यासात मध्यवर्ती स्थान राखतो.

३.६. सामरिक महत्त्व

नागपूरकर भोसल्यांच्या लष्कराचे सामरिक महत्त्व हे त्यांच्या भौगोलिक स्थिती, राजकीय महत्वाकांक्षा आणि लष्करी नवकल्पनांच्या संयोगातून उभे राहिलेले होते. मध्यभारताच्या मध्यभागी असलेले नागपूर हे उत्तर, दक्षिण, पूर्व आणि पश्चिम दिशांना जाणाऱ्या व्यापारी व लष्करी मार्गांचे संगमस्थान होते, आणि त्यामुळे येथे उभारलेली कोणतीही सत्ता ही नैसर्गिकरीत्या सामरिक दर्जा प्राप्त करीत होती. माल्कम यांच्या A Memoir of Central India मधील निरीक्षणानुसार, नागपूर हे "मध्य भारताचे चे मुख्य केंद्र" म्हणून उभे राहिले होते, जेथे उभारलेले लष्करी तळ आणि किल्ले संपूर्ण दख्खन व गोंडवाना प्रदेशावर प्रभाव टाकत (माल्कम, १९७०).

या सामरिक स्थितीमुळे भोसल्यांना विविध दिशेने लष्करी विस्तार करण्याची क्षमता मिळाली—मालवा, बुंदेलखंड, छत्तीसगड, ओरिसा आणि बंगाल या सर्व दिशांनी मोहिमा राबविणे सहज शक्य झाले. गोखले (१९७४) यांनी नमूद केल्याप्रमाणे, मराठा महासंघात

नागपूरकर भोसले हे “पूर्व-दिशेचे संरक्षक” (Eastern flank) होते, आणि त्यांची लष्करी उपस्थिती पेशवा आणि इतर सरदारांसाठीही संरक्षणात्मक कवचासारखी होती. त्यामुळे नागपूरचे सामरिक महत्त्व केवळ प्रादेशिक नव्हते, तर संपूर्ण मराठा महासंघाच्या राजकारणाशी जोडलेले होते.

सामरिक दृष्टिकोनातून आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे चलनशील (mobile) घोडदळ आणि हलक्या पायदळाच्या साहाय्याने भोसल्यांनी साधलेली सुलभ हालचाल. सेन (१९५८) यांनी दाखवून दिले आहे की, मराठा सैन्याचे मुख्य बळ हे त्यांच्या वेगवान हालचालीत होते; नागपूर भोसल्यांनी हे वैशिष्ट्य अधिक अचूकपणे अंगिकारले. यामुळे त्यांच्या सैन्याला शत्रूच्या पुरवठ्यावर त्वरित हल्ले करणे, अडथळे निर्माण करणे आणि विस्तृत प्रदेशात दबाव निर्माण करणे शक्य झाले.

ओरिसा आणि बंगाल मोहिमांमध्येही नागपूर लष्कराचे सामरिक महत्त्व स्पष्ट होते. राय (१९६०) आणि दत्ता (१९३९) यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे, भोसले जर पूर्व भारतात स्थिर दबाव निर्माण करू शकले, तर ते मोहम्मद शाहानंतर ढासळत चाललेल्या मुघल सत्तेला मोठे आव्हान ठरले असते. हे स्पष्ट सूचित करते की नागपूरचे सामरिक महत्त्व केवळ संरक्षणात्मक नव्हते, तर संपूर्ण पूर्व भारतात सत्ता-विस्तारासाठी निर्णायक होते.

तसेच, नागपूरकर भोसल्यांनी किल्ले, वेढा युद्धतंत्र, बारुदशाळा व सुसंगत पुरवठा मार्ग उभारले, ज्यामुळे त्यांचे लष्कर केवळ गतिशील नव्हते तर टिकाऊही होते. डफ (१९७१) आणि सरकार (१९६०) यांनी नमूद केले आहे की, नागपूरचा किल्ला-जाळा आणि बारुद केंद्रे ही मध्य भारतातील मराठा सामरिक

शक्तीची कोअर स्ट्रक्चर होती, आणि त्यामुळे त्यांचे राज्य दीर्घकाळ टिकून राहू शकले.

या सर्व पुराव्यांवरून ठामपणे म्हणता येते की, नागपूरकर भोसल्यांचे सामरिक महत्त्व हे त्यांच्या भौगोलिक स्थान, गतिशील लष्करी रचना आणि पूर्व भारतातील सततच्या हस्तक्षेपांमुळे निर्माण झाले होते. मराठा महासंघात त्यांची भूमिका केवळ प्रादेशिक सरदारांची नव्हती; ते दख्खन–मध्यभारत–पूर्व भारत या विस्तृत पट्ट्यातील मराठा प्रभावाचा निर्णायक आधारस्तंभ होते.

३.६.१. आर्थिक सुरक्षा:

भोसले सत्तेला आर्थिक स्थैर्य मिळवून देण्यात चौथ आणि सरदेशमुखी यांचा मोठा वाटा होता. कुलकर्णी (१९९२) लिहितात की, “बंगालकडून मिळणारा कर-खुंटा (tribute) हा नागपूरच्या अर्थव्यवस्थेचा जीवनवाहिनी होता आणि त्याच्यावरच त्यांच्या लष्करी यंत्रणेचे पोषण अवलंबून होते” (पृ.१२१). या महसुलामुळे भोसले सत्तेच्या सैन्यखर्चाचा पाया मजबूत झाला. नागपूर भोसल्यांच्या सत्तेचे आर्थिक पाया मजबूत असणे हे त्यांच्या एकंदर सामरिक व प्रशासकीय स्थैर्याचे मुख्य कारण होते. आर्थिक सुरक्षा ही फक्त महसूल वसुलीपुरती मर्यादित नव्हती; ती व्यापार मार्गांचे नियंत्रण, कृषी क्षेत्रातून होणारा अधिशेष, विस्तारित सैन्यासाठी आवश्यक निधी, तसेच दख्खन–मध्यभारत–पूर्व भारतातील करसंकलनाच्या जाळयावर आधारित होती. नयीम (१९७७) यांनी स्पष्ट केले आहे की चौथाई–सरदेशमुखी व्यवस्था भोसल्यांसाठी केंद्रीय आर्थिक स्तंभ ठरली आणि या व्यवस्थेच्या माध्यमातून त्यांना व्यापक प्रदेशातून स्थिर उत्पन्न मिळत होते. ही आर्थिक निश्चितता भोसल्यांना सातत्याने मोहिमा राबविणे आणि लष्करी सुधारणा सुरू ठेवणे शक्य करून देत होती.

दुसरीकडे, नागपूरचे भौगोलिक स्थान हे मध्य भारतातील महत्त्वाच्या व्यापारी मार्गांवर असल्याने, येथे मालवाहू व्यापार, कापूस, लोह, मीठ, धान्य आणि जंगलउत्पादने यांची मोठी देवाण–घेवाण होत असे. गुहा (१९७२) यांच्या मते, विदर्भ–मध्य भारतातील कापूस उत्पादन हे १८ व्या शतकात मराठा अर्थव्यवस्थेसाठी मोठे योगदान देत होते, आणि नागपूर हे कापूस व्यापाराचे महत्त्वपूर्ण केंद्र बनले होते. यामुळे भोसल्यांना केवळ कापसावरील कर प्राप्त होत नव्हता, तर व्यापाऱ्यांना दिलेल्या संरक्षणाच्या बदल्यात राजस्व वसुलीची नवी साधने उपलब्ध होत होती.

पूर्व भारतातील (ओरिसा–बंगाल) विस्ताराने भोसल्यांची आर्थिक सुरक्षा अधिक बळकट झाली. राय (१९६०) यांनी सांगितले आहे की ओरिसा प्रदेशातील तांदूळ, मीठ, जंगल उत्पादने आणि किनारी व्यापार हा नागपूरच्या अर्थव्यवस्थेसाठी अत्यंत फायदेशीर ठरला. बंगालच्या समृद्ध कृषी संसाधनांवर तात्पुरते नियंत्रण मिळाल्याने १७४०–१७५० च्या काळात भोसल्यांची महसूल क्षमता मोठ्या प्रमाणात वाढली (शेजवळकर, १९४१; दत्ता, १९३९). आर्थिक स्रोतांची ही विविधता नागपूरला लष्करी मोहिमा, वेढे आणि संरक्षण यासाठी आवश्यक निधी उपलब्ध करून देत होती. याशिवाय, गाडगीळ (१९४४) आणि दत्ता (१९७०) यांनी नमूद केले आहे की, १८ व्या शतकात भारतातील व्यापार–उद्योग क्रियांमध्ये वाढ होत असताना, मराठे—विशेषतः नागपूरकर भोसले—व्यापारी वर्गाला संरक्षण देऊन आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करण्यात यशस्वी ठरले. व्यापाऱ्यांचा विश्वास संपादन केल्याने नागपूरमध्ये बाजारपेठांचा विस्तार, साप्ताहिक बाजार, मार्गसुरक्षा आणि करव्यवस्थेतील शिस्त प्रस्थापित झाली.

भोसल्यांची बारुदशाळा, घोड्यांचे पालन–प्रशिक्षण केंद्र, आयुधनिर्मिती यांसाठी लागणारा निधीही स्थानिक उद्योगातून येत होता. सरकार (१९५८) यांनी नमूद केले आहे की नागपूर–वर्धा–चांदा पट्ट्यातील लोखंडी धातूची उपलब्धता व स्थानिक कारागिरांचे कौशल्य यामुळे भोसल्यांची लष्करी स्वयंपूर्णता काही प्रमाणात वाढली; यामुळे बाहेरील आयातीवरील अवलंबित्व कमी झाले, जे आर्थिक सुरक्षेचे महत्वपूर्ण लक्षण आहे.

या सर्व मुद्द्यांचा विचार करता दिसून येते की नागपूरकर भोसल्यांची आर्थिक सुरक्षा ही विविध स्रोतांवर आधारित, रणनीतीपूर्वक संघटित आणि प्रादेशिक–अंतरप्रादेशिक व्यापारावर अवलंबून असलेली बहुपदरी रचना होती. आर्थिक स्थैर्यामुळेच नागपूर हे मराठा महासंघातील पूर्वेकडील सर्वात टिकाऊ आणि सामरिकदृष्ट्या शक्तिशाली केंद्र बनू शकले.

३.६.२. राजकीय प्रभाव:

भोसल्यांनी मध्य भारत आणि पूर्वेकडील प्रदेशांवर नियंत्रण मिळवून मराठा साम्राज्याच्या पूर्व सीमेचे संरक्षण केले. सेन (१९५८) यांच्या मते, "मध्य भारतातील महत्त्वाच्या मार्गांवरील नागपूरच्या नियंत्रणामुळे मराठ्यांचे पूर्व-दख्खनवरील वर्चस्व सुनिश्चित झाले" (पृ.१८३). यामुळे निजाम आणि ब्रिटिश सत्तांवर भोसल्यांचा राजकीय दबाव टिकवून ठेवता आला.

नागपूरकर भोसल्यांनी दख्खन, मध्यभारत आणि पूर्व भारतातील संघर्षांमध्ये सक्रिय सहभाग घेताना केवळ प्रदेशविस्ताराचा हेतू बाळगला नव्हता; तर त्याहून महत्त्वाचे म्हणजे मराठा महासंघात स्वतंत्र राजकीय वजन प्राप्त करणे हा त्यांचा उद्देश होता. गोखले (१९७४) यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे, १८ व्या शतकातील मराठा महासंघ हा अनेक सत्ताकेंद्रांचा सैल राजकारणी नेटवर्क होता, ज्यात नागपूर भोसल्यांनी स्वतःला एक स्थिर,

आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण आणि लष्करीदृष्ट्या सक्षम घटक म्हणून सिद्ध केले. त्यामुळे पुणे दरबाराच्या निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा प्रभाव वाढत गेला.

मध्यभारत आणि गोंडवाना राजकारणात हस्तक्षेप करून भोसल्यांनी स्थानिक राजे, जमीनदार आणि सरदारांशी संधी व करार करून क्षेत्रातील सत्तासंतुलन बदलले. कुलकर्णी व खरे यांच्या मराठ्यांचा इतिहास या ग्रंथानुसार, नागपूरकर भोसले हे गोंड राज्यातील अंतर्गत वादांत मध्यस्थ म्हणून उभे राहत, ज्यामुळे नागपूरची राजकीय विश्वसनीयता वाढत असे. माल्कम (१९७०) यांनी नमूद केले आहे की भोसले अनेकदा गोंड राजपुत्रांना लष्करी मदत देत, ज्यामुळे प्रदेशावर त्यांचे “सुसंरक्षक सत्ता-केंद्री” नियंत्रण निर्माण झाले.

ओरिसा आणि बंगाल मोहिमांमुळे भोसल्यांचा राजकीय प्रभाव पूर्व भारतातही पसरला. राय (१९६०) यांच्या मते, ओरिसावरचे नियंत्रण मिळवल्यानंतर नागपूर हे पुण्यापासून सर्वाधिक स्वायत्तपणे कारभार करणारे मराठा सत्ताकेंद्र ठरले. दत्ता (१९३९) व शेजवळकर (१९४१) यांनी दाखविले आहे की, बंगालवरील मराठा दबावामुळे नवाबांच्या दरबारात नागपूरच्या प्रतिनिधींना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. पूर्व भारतातील या हस्तक्षेपांमुळे मराठ्यांचा एकूण राजकीय विस्तार वाढला आणि नागपूर हे त्याचे निर्णायक राजनैतिक घटक बनले.

दिल्ली–मुघल दरबारातील राजकीय समीकरणांमध्येही भोसल्यांचा प्रभाव दिसून येतो. सरकार (१९६४) यांच्या मते, १७३९ नंतर मुघल साम्राज्य ढासळत असताना मराठे आणि त्यांच्या सहयोगींसाठी उत्तरेकडील सत्ताकेंद्रांशी संबंध व्यवस्थापित करणे महत्वाचे होते. नागपूरचे भोसले दिल्ली दरबारातील नेमणुका, करार आणि सैन्य हलविण्यात प्रमुख भूमिका बजावत. मलिक (१९७७) यांनी स्पष्ट केले आहे की मुहम्मदशहा यांच्या शेवटच्या

काळात भोसल्यांचा उत्तर भारतातील सत्तासंघर्षांमध्ये प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष प्रभाव होता.

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीशी नातेसंबंधातही नागपूरचे राजकीय महत्त्व लक्षणीय होते. दलरींपले (२०२०) यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे, भारतातील कंपन्याच्या उभारणीच्या आणि 'अनार्की'च्या काळात नागपूर–बंगाल–मध्यभारत हा व्यापारी व सामरिक कोरिडॉर ठरत होता. कंपनीला या क्षेत्रातील स्थिर राजकीय भागीदार आवश्यक होता आणि नागपूरकर भोसले हे त्यासाठी स्वाभाविक पर्याय बनत होते. कीन (२००३) यांनीही नमूद केले आहे की १९व्या शतकाच्या सुरुवातीस ब्रिटिश–मराठा संबंधांमध्ये नागपूर हे "पॉवर ब्रोकर" राज्य बनले होते.

या सर्व घटकांवरून स्पष्ट होते की नागपूर भोसले हे केवळ प्रादेशिक सत्ता नव्हते, तर ते संपूर्ण मराठा महासंघातील एक महत्त्वाचे राजकीय केंद्र होते, ज्यांच्या हस्तक्षेपामुळे दख्खन, मध्यभारत, ओरिसा आणि बंगालमधील अनेक राजकीय समीकरणे बदलत गेली. त्यांच्या राजकीय प्रभावाचे मूळ कारण म्हणजे – सुदृढ अर्थसत्ता, संघटित लष्करी तंत्र, व्यापारी मार्गांवरील पकड आणि स्थानिक तसेच प्रादेशिक सत्ताकेंद्रांशी लवचिक संबंध.

३.६.३. सांस्कृतिक प्रसार:

लष्करी विस्ताराबरोबर मराठी प्रशासन, भाषा आणि संस्कृतीचा प्रसारही झाला. देशपांडे (१९७१) नमूद करतात की, "'भोसले सत्तेखालील प्रदेशांमध्ये मराठी ही प्रशासनाची भाषा बनली, ज्यातून राजकीय नियंत्रणाबरोबरच सांस्कृतिक प्रसारही स्पष्ट दिसून येतो." (पृ. ९३–९४). नागपूरच्या भोसल्यांनी आपल्या शासनव्यवस्थेत मराठी कागदपत्रे, लेखणी आणि शिक्षणपद्धती रूढ करून सांस्कृतिक एकात्मतेला बळ दिले.

नागपूरकर भोसल्यांच्या लष्करी विस्तारामुळे केवळ राजकीय नियंत्रणाची व्याप्ती वाढली असे नाही, तर सांस्कृतिक प्रसाराचेही नवे मार्ग खुले झाले. भोसले सत्तेने जिंकलेल्या प्रदेशांत मराठी भाषा, प्रशासकीय शब्दावली, दरबारी शिष्टाचार आणि सैनिकी परंपरा सहजपणे रूजत गेल्या. याचे प्रमुख कारण म्हणजे लष्करी छावण्या, प्रशासकीय तळ आणि करसंकलनाच्या केंद्रांभोवती निर्माण होणारी सामाजिक-सांस्कृतिक देवाणघेवाण. सेनानी, कारकून, पुरवठादार, व्यापारी, शिल्पकार आणि धार्मिक समूह यांनी नवीन प्रदेशांमध्ये स्थायिक होताना स्थानिक संस्कृतीसोबत मराठी परंपरेचे मिश्रण घडविले (सेन, १९२३). अशा प्रकारे भोसले सत्तेचे भूभागीय विस्तार हा सांस्कृतिक संपर्काचा एक महत्त्वपूर्ण माध्यम ठरला.

भोसल्यांच्या सैनिकी उपस्थितीमुळे मध्यभारत, छत्तीसगड, ओरिसा आणि गोंडवाना प्रदेशांमध्ये मराठा जीवनशैली, सण-उत्सव, नृत्य-कलांवर आधारित प्रथा, तसेच किल्ला-आधारित वसाहतींची संकल्पना प्रसृत झाली. माल्कम (१९७०) यांचे म्हणणे आहे की मराठ्यांच्या सततच्या लष्करी हालचालींमुळे संस्कृतीचा "गतिशील प्रसार" घडला. म्हणजे सैन्यासोबत जात असलेले लोक, त्यांची भाषिक-धार्मिक सवयी आणि उत्पादन-व्यवस्थेचे नमुनेही पुढे सरकत गेले. यामुळे स्थानिक समाजरचनेवर प्रभाव पडत गेला आणि अनेक प्रांतांमध्ये मराठी प्रभाव असलेली उपसंस्कृती निर्माण झाली (कुलकर्णी व खरे, संपा.).

सांस्कृतिक प्रसारामागील एक निर्णायक कारण म्हणजे भोसल्यांची सार्वभौमतेची संकल्पना. ते जिंकलेल्या प्रदेशात केवळ राजकीय अधिराज्य प्रस्थापित न करता आपल्या राज्यव्यवस्थेच्या वैधतेसाठी सांस्कृतिक एकात्मतेलाही महत्त्व देत. शेरवाणी व जोशी (१९७३) यांच्या मते, मध्यभारत आणि डेक्कन मध्ये मराठ्यांचे

वर्चस्व वाढल्याने धार्मिक यात्रामार्गांचे संरक्षण, मंदिरे व देवस्थानांना संरक्षण, तसेच ब्राह्मणकुलांचे स्थलांतर या प्रक्रियांना चालना मिळाली. त्यामुळे सांस्कृतिक प्रभुत्व हे लष्करी सामर्थ्याचे पूरक बनले.

याशिवाय, भोसल्यांनी किल्ले, छावण्या आणि बाजारपेठा उभारून सांस्कृतिक संपर्कासाठी स्थिर भौतिक मंच तयार केला. नागपूर हळूहळू 'भाषिक-सांस्कृतिक केंद्र' म्हणून विकसित झाले, ज्याचे प्रतिबिंब काळे (१९३४, १९७१) यांच्या लेखनात स्पष्ट दिसते. त्यांच्यानुसार नागपूरकर भोसले प्रदेशाचे सांस्कृतिक नेतृत्व सांभाळत होते आणि सैनिकी मोहिमांमुळे निर्माण झालेल्या स्थलांतरित लोकसंख्येने या सांस्कृतिक भूमिकेला अधिक बळ दिले.

अखेरीस, भोसल्यांच्या लष्करी विस्ताराचा सांस्कृतिक प्रसारावर झालेला प्रभाव खोलवर आणि दीर्घकालीन होता. आजही मध्यभारत आणि विदर्भातील अनेक प्रांतांमध्ये मराठी बोलींचे अंश, देवस्थाने, परंपरा आणि लोकसंस्कृती भोसल्यांच्या लष्करी इतिहासाचे स्मरण करून देतात. हा वारसा "भूतकाळातील भोसल्यांनी घडविलेला आणि अद्याप जिवंत असलेला" असल्याचे अंधारे (२००५) यांनी अधोरेखित केले आहे.

अशा प्रकारे, नागपूरच्या भोसले सत्तेने सुव्यवस्थित लष्करी संघटनेद्वारे आणि विचारपूर्वक आखलेल्या सामरिक धोरणांद्वारे केवळ आपले साम्राज्य विस्तारले नाही, तर मराठा साम्राज्याच्या पूर्वेकडील सीमांचे संरक्षण, व्यापारमार्गांचे नियंत्रण आणि सांस्कृतिक प्रसार यांचा पाया घालून ठेवला.

निष्कर्ष

विश्लेषणातून स्पष्ट होते की नागपूरकर भोसल्यांचा सत्ता विस्तार हा केवळ लष्करी विजयांचा परिणाम नव्हता, तर सुस्थित सामरिक विचार, संघटित सैनिकी रचना, आर्थिक संसाधनांचे

व्यवस्थापन, आणि राजकीय-सांस्कृतिक प्रभाव यांच्या संयुक्त कार्यातून घडलेला व्यापक ऐतिहासिक प्रवाह होता. भोसल्यांनी पायदळ, घोडदळ, तोफखाना, बारुदशाळा, किल्ले, पुरवठा व्यवस्था आणि छावणी-आधारित प्रशासन यांची सांगड घालत एक लवचिक पण प्रभावी लष्करी संरचना उभारली. त्यांच्या मोहिमा—मध्यभारतापासून ओरिसा आणि बंगालपर्यंत—सामरिक दूरदृष्टी, भूभागीय समज आणि वेढा-युद्धातील कौशल्य यांवर आधारलेल्या होत्या.

या विस्तारामागील महत्त्वाचा पैलू म्हणजे भोसल्यांनी निर्माण केलेली सुरक्षा, महसूल आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यांची त्रिमितीय प्रणाली. लष्करी उपस्थितीमुळे त्यांनी व्यापारमार्गांचे संरक्षण, सीमांची स्थिरता आणि स्थानिक सत्ताकेंद्रांशी संवाद राखला. यामुळे केवळ राजकीय अधिराज्यच नव्हे तर आर्थिक स्थैर्यही टिकून राहिले. तसेच भोसल्यांच्या सैनिकी हालचालींमुळे स्थानिक लोकसंख्येत सांस्कृतिक संपर्काची प्रक्रिया वेगाने घडली आणि मराठी परंपरेचे अनेक घटक मध्यभारत व दक्खनच्या विविध प्रदेशांत पसरले.

भोसल्यांच्या सामरिक धोरणांनी नागपूरला एक प्रादेशिक शक्तिकेंद्र म्हणून घडविले आणि त्यांची विजयनीती, युद्धतंत्रे व प्रशासनिक धोरणे मराठा साम्राज्याच्या परंपरेचा वारसा पुढे नेत राहिली. यामुळेच आजही त्यांच्या विस्ताराची आणि संगठित सामरिक विचारसरणीची छाप नागपूरच्या सामाजिक-सांस्कृतिक संरचनेत दिसून येते. त्यामुळे या अध्यायाचा सार असा की नागपूर भोसल्यांच्या सत्ताविस्ताराची प्रक्रिया ही लष्करी सामर्थ्य, राजकीय कौशल्य आणि सांस्कृतिक एकात्मता या तीन आधारस्तंभांवर उभी राहिलेली एक व्यापक आणि दीर्घकालीन ऐतिहासिक घटना होती.

प्रकरण ४

नागपूरच्या भोसले सत्तेची प्रशासनिक रचना आणि महसूल व्यवस्था

४.१. प्रस्तावना

नागपूरच्या भोसल्यांनी उभारलेली प्रशासनिक रचना ही मुघल, मराठा आणि स्थानिक परंपरा यांचा संयोग होती. अठराव्या शतकात मध्यभारताचा राजकीय नकाशा मोठ्या बदलातून जात होता—मुघलांची सत्ता ढासळत होती, प्रादेशिक सत्तांना स्वायत्तता मिळत होती आणि मराठा संघराज्याची विस्तारनीती वेगाने चालू होती. अशा परिस्थितीत नागपूरकर भोसल्यांनी स्थिर, उत्पन्नक्षम आणि लष्करी गरजा पुरी करणारी महसूल व प्रशासन प्रणाली तयार केली. ही रचना फक्त कर संकलनापुरती नव्हती; ती राजकीय टिकाव, आर्थिक स्थिरता आणि प्रादेशिक नियंत्रणासाठी अत्यावश्यक होती.

मुघल प्रशासनामध्ये जमीन महसूल हा मुख्य आधार होता, आणि त्यासाठी तयार झालेली जागीर–जमींदारी व्यवस्था, अमीन–कानुंगो–पटेल–कुलकर्णी यांची शासकीय यंत्रणा पूर्वीपासूनच विदर्भात वापरात होती. मुघलांनी विकसित केलेल्या या व्यवस्थेचे स्वरूप दत्ता (१९३९), हाक (१९८०) व सरकार (१९६४) यांनी स्पष्ट केले आहे. नागपूरच्या भोसल्यांनीही याच तत्त्वांचा अवलंब केला; कारण त्याने शेतीचे उत्पादन, जमीन नोंदी आणि करसंकलन यांना नियमितता आणली. पण त्यांनी या प्रणालीमध्ये मराठा चकमलदार–कमविसदार–पटेल–सरनाईक या स्थानिक अधिकार संरचना जोडून तिला अधिक लवचिक केले.

मराठा साम्राज्याच्या विस्तारात महसूलाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची होती. गॉर्डन (१९९३) आणि विंक (१९८६) यांच्या मते मराठे राजस्वाला राज्यनिर्मितीचे केंद्र मानत; नागपूरच्या भोसल्यांनी देखील हाच दृष्टिकोन घेतला. चौथ व सरदेशमुखी, लष्करी खर्च, दरबाराचा खर्च, तसेच व्यापारमार्गांचे संरक्षण या गरजांसाठी कार्यक्षम महसूल प्रणाली अनिवार्य होती (नयीम, १९७७).

तसाच व्यापार हा नागपूरच्या अर्थव्यवस्थेचा दुसरा महत्त्वाचा स्तंभ होता. बंगाल, ओरिसा, गुजरात, हैदराबाद, बुंदेलखंड या प्रदेशांशी नागपूरचे व्यापारसंबंध स्थिर प्रशासनामुळेच विकसित झाले. ऐवर्मी (२०२०) आणि राय (१९६०) यांनी दाखवले आहे की नागपूर–ओडिशा–बंगाल मार्ग अठराव्या शतकात पूर्व भारताच्या व्यापारी हालचालींमध्ये अत्यंत महत्त्वाचा होता. प्रशासन स्थिर नसेल तर असे व्यापार केंद्र होणे शक्यच नव्हते. तसेच गुप्ता (२०००) यांच्या अभ्यासातून दिसते की व्यापाऱ्यांना सुरक्षित मार्ग, बाजारव्यवस्था आणि मध्यस्थ (brokers) यांचा प्रभावी वापर हा प्रशासनिक स्थिरतेवरच अवलंबून होता.

नागपूरच्या प्रशासनाला आणखी एक महत्त्वाचा आयाम म्हणजे खंडणी (tribute) आणि राजकीय दबावातून मिळणारे उत्पन्न. अठराव्या शतकात प्रादेशिक शक्तींच्या संघर्षात खंडणी हे उत्पन्न व सामरिक दबावाचे साधन बनले. दलरींपले (२०२०) आणि भट्टाचार्य (२०२०) दाखवतात की मुघल–मराठा संघर्षकाळात आर्थिक दडपशाही आणि संरक्षण–करार हे राजकारणाचे प्रमुख अंग झाले होते.

औपनिवेशिक काळाच्या सुरुवातीस प्रशासनात जे बदल घडत होते त्याचाही नागपूरच्या रचनेवर परिणाम झाला. कीन (२००३)

आणि विल्सन (२०१६) यांच्या मते इंग्रजांनी भारतीय संस्थानांमध्ये स्थिर महसूल, जमीनमापन आणि सैनिकी नियंत्रण यांच्या माध्यमातून हस्तक्षेप वाढवला. नागपूरकर भोसल्यांनी मात्र या बदलातही स्वतःची प्रशासकीय स्वतंत्र ओळख कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

म्हणून नागपूरची प्रशासनिक रचना ही फक्त कागदोपत्री प्रणाली नव्हती; तर ती राजकीय स्थैर्य, आर्थिक शिस्त, प्रादेशिक स्वायत्तता आणि व्यापार–सैन्य–दरबार या सर्वांना आधार देणारी बहुपदरी प्रक्रिया होती. ही रचना मुघल पद्धतीवर आधारित असली, तरी तिच्यात मराठा व्यवहारज्ञान, स्थानिक गाव-पातळीचे संस्थात्मक ज्ञान आणि प्रादेशिक वास्तव यांचा अद्वितीय मिलाफ होता जो नागपूर राज्याच्या उदयाचा मुख्य आधार बनला.

४.२. नागपूरच्या भोसले सत्तेचे प्रशासन, कररचना, महसूल व्यवस्था आणि व्यापार नियंत्रण

नागपूरचे भोसले शासन काळातील महसूल प्रणाली ही त्याच्या प्रशासनिक सामर्थ्याचा एक महत्वाचा स्तंभ होती. या कालखंडात महसूल संकलनाची रचना अत्यंत सुव्यवस्थित होती आणि स्थानिक परिस्थितीला अनुरूप असे कर प्रकार राबवले जात होते. भोसले शासनाने प्रादेशिक प्रशासनाच्या दृष्टीने स्थिर महसूल व्यवस्थेची स्थापना केली, ज्यामध्ये जमिनदार, पेशवा किंवा स्थानिक अधिकारी हे महसूल संकलनाचे प्रमुख घटक होते. यावरून असे स्पष्ट होते की भोसले राज्याने वित्तीय स्थैर्य आणि प्रशासनिक कार्यक्षमतेस प्राधान्य दिले होते (अंधारे, २००५; काले, १९३४).

४.२.१ महसूल प्रणाली: / महसूल प्रशासनाची संरचना:

नागपूरच्या भोसले राज्यातील महसूल प्रणाली ही त्यांच्या प्रशासनातील सर्वात महत्वाच्या घटकांपैकी एक होती. भोसले सत्ताधारींनी आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी आणि राज्याची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी एक सुव्यवस्थित महसूल संकलनाची रचना

राबवली होती. या प्रणालीत मुख्यतः जमिनीवर आधारित कर, व्यापारी कर, तसेच विविध अतिरिक्त करांचा समावेश होता. जमिनदारांना किंवा स्थानिक प्रशासनाला महसूल संकलनाची जबाबदारी देऊन भोसले राज्याने केंद्र आणि प्रांत स्तरावर नियंत्रण ठेवले (अंधारे, २००५; काले, १९३४).

नागपूरच्या भोसले सत्तेने स्थापिलेली महसूल प्रणाली ही एक सुसंगठित आणि सशक्त रचना होती. राज्याच्या सर्वोच्च महसूल अधिकाऱ्यास सर-सुभेदार किंवा दिवाण असे संबोधले जाई. या पदाधिकारीकडे महसूल संकलन, जमिनीचे नोंदवही लेखन, कोठार व्यवस्थापन आणि कराच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी होती (देशपांडे, १९७१). प्रांतिक स्तरावर महालदार किंवा कमाविशदार यांची नेमणूक केली जाई. या अधिकाऱ्यांखाली पोतदार (लेखापाल), करकून (लिपिक) आणि जमादार (सैनिक अधिकारी) अशी एक छोटी पण परिणामकारक प्रशासकीय यंत्रणा कार्यरत होती (कुलकर्णी, १९९२). या व्यवस्थेमुळे महसूल संकलन कार्य सुरळीत पार पडत असे आणि शासनाला प्रत्येक गाव व परगण्यातील उत्पन्नाची अचूक माहिती उपलब्ध होत असे (सरदेसाई, १९५७).

भोसले काळात महसूल गोळा करण्यासाठी पारंपरिक मराठा पद्धतींसोबत गोंड प्रदेशातील स्थानिक पद्धतींचेही मिश्रण दिसते. रघुजी भोसले यांच्या कारकिर्दीत महसूल विभागात नोंदवह्या आणि ‘रुमाल’ नावाच्या अहवाल प्रणालीचा वापर होत असे, ज्यात प्रत्येक किल्ला, परगणा आणि गावी महसूलाची नोंद केली जाई (महाराष्ट्र राज्य पुरातत्व, १७४०–१७५५). ही प्रणाली प्रादेशिक स्थैर्य टिकवण्यासाठी आणि भ्रष्टाचार टाळण्यासाठी महत्त्वाची ठरली (गॉर्डन, १९९३).

महसूल प्रणालीत स्थायी कर (सालाना कर), सीमाशुल्क आणि व्यापार कर या प्रकारांचा समावेश होता. जमीनदार किंवा ग्रामस्थ अधिकारी जमिनीच्या उत्पन्नावर कर निश्चित करत, महसूल राज्यात जमा करत. या प्रक्रियेमुळे राज्याला वित्तीय स्थैर्य मिळाले, तसेच स्थानिक प्रशासन व व्यापारी समुदायावर नियंत्रण टिकवणे शक्य झाले (सेन, १९२३; माल्कम, १९७०).

भोसले प्रशासनाने महसूल संकलनासोबत व्यापारावर नियंत्रण ठेवले. विदर्भातील कापूस, तांदूळ आणि हस्तकला उत्पादन यावर राज्याची नजर असत, ज्यामुळे राज्याचा महसूल वाढला आणि आर्थिक स्थैर्य टिकवता आले (गुरव व रंगनाथन, २०२३). तसेच, चौथ व सरदेशमुखी प्रणालीच्या अंमलबजावणीने केवळ महसूल वाढविला नाही, तर राज्याच्या सामरिक सामर्थ्यावरही प्रभाव पडला (नयीम, १९७७; सरकार, १९६०).

नागपूरच्या भोसले राज्यातील महसूल प्रशासन ही अत्यंत सुव्यवस्थित होती आणि ती प्रादेशिक तसेच केंद्रस्तरीय नियंत्रण यावर आधारित होती. महसूल प्रशासनाची संरचना मुख्यतः राजा/रघुजी भोसले, महसूल अधिकारी, जमिनदार/पालक अधिकारी आणि स्थानिक महसूल संकलक या स्तरांवर अवलंबून होती (अंधारे, २००५; काले, १९७१). या संरचनेमुळे महसूल संकलनाची प्रक्रिया सुव्यवस्थित, नियमित आणि तपासणीस सुलभ झाली होती.

सर्वात वरच्या स्तरावर राजा किंवा रघुजी भोसले हे महसूल धोरण निश्चित करत. त्यांनी महसूल संकलनासाठी आवश्यक कायदे, कररचना आणि व्यापार नियंत्रक धोरणे ठरवली. या धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी महसूल अधिकारी नियुक्त केले जात. हे अधिकारी प्रादेशिक महसूल संकलनाचे प्रभारी असून, स्थानिक प्रशासनास मार्गदर्शन करत आणि संकलन प्रक्रियेत लक्ष ठेवत. या

प्रकारे राज्याचा थेट नियंत्रण महसूल प्रक्रियेत टिकवला जात असे (सेन, १९२३; माल्कम, १९७०).

स्थानिक स्तरावर जमिनदार किंवा पालक अधिकारी हे महसूल संकलक म्हणून कार्यरत होते. त्यांनी गावातील प्रत्येक शेतकऱ्याकडून कर संकलित केला आणि महसूल कार्यालयात जमा केला. तसेच, व्यापार कर आणि अतिरिक्त करांचे संकलन करण्यासाठी स्थानिक महसूल संकलक नेमले जात. या स्तरावर नियंत्रक अधिकारी संकलनाची नियमित तपासणी करत, चुकीचे किंवा अपारदर्शक व्यवहार रोखत. अशा पद्धतीने स्थानिक स्तरावर नियंत्रण ठेवले जात असे (शेरवाणी व जोशी, १९७३; सरकार, १९७८).

महसूल प्रशासनाच्या या संरचनेत संपूर्ण कार्याची पारदर्शकता आणि नियंत्रणाची साखळी होती. प्रत्येक स्तरावर जबाबदारी निश्चित केली होती, ज्यामुळे महसूल संकलनात अपव्यय किंवा गैरव्यवहार कमी झाले. तसेच, व्यापारी कर नियंत्रण आणि स्थानिक व्यापार मार्गांवर नजर ठेवणे शक्य झाले, ज्यामुळे राज्याचा महसूल सतत वाढत राहिला (गुरव व रंगनाथन, २०२३; नयीम, १९७७). एकंदर, नागपूरच्या भोसले शासनाची महसूल प्रशासनाची संरचना ही सुव्यवस्थित, स्तरबद्ध आणि कार्यक्षम होती, जी राज्याच्या आर्थिक, प्रशासनिक आणि सामरिक उद्दिष्टांसाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरली (डफ, १९७१; कुलकर्णी व खरे).४.२. महसूल प्रणालीसाठी एक तपशीलवार तालिका

महसूल प्रणालीची ही सुसंगती ही राजकीय स्थैर्य, आर्थिक समृद्धी आणि प्रशासनिक कार्यक्षमतेची जोड दर्शवते. भोसले शासनाने महसूल संकलनाच्या माध्यमातून स्थानिक अधिकारी, व्यापारी आणि सैनिक यांच्यात संतुलन राखले, ज्यामुळे राज्याची

कार्यक्षमता आणि विस्ताराची क्षमता दोन्ही वाढली (शेरवाणी व जोशी, १९७३; डफ, १९७१). भोसल्यांच्या काळातील कररचनेत स्थायी कर, सिमा कर, आणि व्यापारावर आधारित विविध करांचा समावेश होता. जमिन आधारित कर प्रणालीमध्ये भूमीमालक किंवा पेशवाई यांच्या नियुक्त केलेल्या अधिकारी जमिनदारांवर नजर ठेवत असत, तर व्यापारी कर व व्यापार करांवर नियंत्रणासाठी विशेष कर अधिकारी नेमले जात. हे व्यवस्थापन केवळ महसूल संकलनापुरते मर्यादित नसून, व्यापारिक व्यवहारांवर देखील प्रभाव टाकत असे, ज्यामुळे आर्थिक स्थिरता राखण्यात मदत झाली (सेन, १९२३; माल्कम, १९७०).

व्यापार नियंत्रणाचा दृष्टिकोन विचारल्यास, भोसले राज्याने स्थानीय उत्पादन, कापूस, तांदूळ आणि हातमागणी वस्त्र उत्पादनावर निगराणी ठेवली आणि राज्याच्या महसूल वाढीसाठी व्यापार नियमनाचे कठोर उपाय राबवले. विशेषतः विदर्भातील कापूस उद्योग आणि त्याचा व्यापार हे राज्यासाठी मोठ्या आर्थिक स्रोताचे काम करत होते. यासंदर्भात गुरव व रंगनाथन (२०२३) यांनी विदर्भातील कापूस उत्पादन आणि व्यापाऱ्यांवरील राज्याच्या धोरणांचा सविस्तर अभ्यास केला आहे.

भोसले शासनाचा महसूल संकलनाचा एक अनोखा पैलू म्हणजे चौथ आणि सरदेशमुखी प्रणालीचा अंमल (नयीम, १९७७). या प्रणालीत केवळ कर संकलनाचे व्यवस्थापन नव्हे, तर प्रादेशिक आणि सामरिक प्रभावही लक्षात घेतले जात होते. चौथ व सरदेशमुखी महसूल प्रणालीने भोसल्यांना केवळ आर्थिकच नव्हे तर लष्करी दृष्ट्याही सामर्थ्य दिले, जे राज्य विस्तार व संरक्षणात उपयोगी ठरले (सरकार, १९६०; सेन, १९५८).

याशिवाय भोसले शासनाने व्यापारिक मार्गांचे व्यवस्थापन आणि बंदर नियंत्रण यावर विशेष लक्ष ठेवले. उदाहरणार्थ, निसर्गिक

व्यापार मार्ग व समुद्री मार्ग यावर नियंत्रण ठेऊन राज्याने महसूलात वाढ साधली तसेच चोरी-छुप्या व्यापारावर नियंत्रण ठेवले (गुप्ता, १९७९; व्हाइट, १९८७). हे दाखवते की भोसले प्रशासन फक्त कर संकलनापुरते मर्यादित नव्हते, तर आर्थिक धोरण व व्यापार नियमन यांचा सखोल विचार करत होते.

संपूर्णपणे पाहता, नागपूरच्या भोसले शासनातील महसूल प्रणाली, कररचना आणि व्यापार नियंत्रण हे राजकीय स्थैर्य, आर्थिक समृद्धी आणि सामरिक सामर्थ्य यांचा एकत्रित परिणाम होते. हे व्यवस्थापन स्थानिक अधिकारी, व्यापारी समुदाय आणि सैनिक यांच्यात संतुलन राखून राज्याची कार्यक्षमता वाढविण्यात यशस्वी झाले. अशा प्रकारे, महसूल संकलन आणि व्यापार नियमन या भोसले प्रशासनाच्या धोरणात्मक यशाचे मूलभूत स्तंभ होते (शेरवाणी व जोशी, १९७३; डफ, १९७१; कुलकर्णी व खरे).

४.२.२. कर प्रकार व संकलनाची संरचना

नागपूरच्या भोसले राज्यातील कररचना अत्यंत सुव्यवस्थित होती आणि ती राज्याच्या आर्थिक, प्रशासनिक आणि सामरिक गरजांशी निगडीत होती. महसूलाचे मुख्य स्त्रोत भूमी कर, व्यापार कर, विशेष कर आणि सैनिकी कर हे होते. यापैकी भूमी कर ही स्थानिक शेतकऱ्यांवर लादली जात असे आणि त्याच्या संकलनासाठी जमिनदार किंवा ग्रामस्तरवरील अधिकारी जबाबदार असत (अंधारे, २००५; काले, १९३४).

भोसले राज्यातील करव्यवस्था ही बहुस्तरीय आणि सर्वसमावेशक स्वरूपाची होती. राज्याच्या उत्पन्नाचे प्रमुख स्रोत म्हणजे *सरदेशमुखी*, *चौथ* आणि *खंडणी* हे कर. *सरदेशमुखी* हा मूळतः मोगल काळातील 'जकात' कराचे रूपांतर होता, जो व्यापाऱ्यांकडून वस्तूंच्या ने-आणीनुसार आकारला जाई (सरदेसाई,

१९४६). तसेच व्यापाऱ्यांना ‘रहदारी’ किंवा ‘पथकर’ देखील भरावा लागत असे. *चौथ* हा कर मोगल प्रांतांवर आक्रमणांनंतर संरक्षणाच्या बदल्यात वसूल केला जाई, परंतु भोसले काळात तो नियमित भूमिकराच्या स्वरूपात विकसित झाला (गुप्ता, १९७९). *खंडणी* ही परकीय प्रदेशांवर केलेल्या मोहिमांदरम्यान लुट किंवा करारातून मिळणारी रक्कम होती (ओर, १९०८).

कृषीकरांच्या बाबतीत, *कमाल* किंवा *थराव* कर हा प्रमुख भूमिकर होता, जो सामान्यतः उत्पादनाच्या ३० ते ४० टक्के इतका असायचा (शर्मा, २००२). नगदी पिकांवर जसे की कापूस, नीळ, ऊस यावर स्वतंत्र पिकाविशेषी कर लावला जाई. सिंचनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या विहिरी, तलाव आणि नाल्यांवर *पाणकर* आकारला जाई (सरकार, १९५५). इतर करांमध्ये *घरकर*, *म्हेशकर*, *पनघटकर* आणि व्यावसायिक करांचा (उदा. सोनार, सुतार, लोहार) समावेश होता (विंक, १९८६).

भूमी कराचे स्वरूप सामान्यतः स्थायी कर (Salami) आणि उत्पन्नानुसार बदलणारे कर या स्वरूपात असत. स्थायी कर हे शेतकऱ्यांकडून वार्षिक निश्चित रक्कम वसूल करण्यासाठी वापरले जात असे, तर उत्पन्नानुसार बदलणारा कर पिकाच्या उत्पन्नावर आधारित असायचा, ज्यामुळे शेतकऱ्यांवर आर्थिक ताण कमी होत असे (सेन, १९२३; माल्कम, १९७०).

व्यापार कर आणि विशेष कर यांमध्ये सीमाशुल्क (Customs Duty), व्यापारी कर (Trade Tax), तसेच हस्तकला व कारखानदारांवरील कर यांचा समावेश होता. हे कर राज्याच्या व्यापारी धोरणांचा भाग असून, राज्याला आर्थिक स्थैर्य देण्याबरोबरच व्यापार नियंत्रित करण्याचे साधन देखील होते (गुप्ता,

१९७९; व्हाइट, १९८७). विशेषतः विदर्भातील कापूस उत्पादन आणि हस्तकला उद्योगावर निगराणी ठेवणे हे महसूल आणि सामरिक धोरणाशी जोडलेले होते (गुरव व रंगनाथन, २०२३). सैनिकी कर किंवा लष्करी कर ही आणखी एक महत्त्वाची कररचना होती, ज्याचा उद्देश सैन्य खर्चासाठी निधी जमवणे हा होता. चौथ आणि सरदेशमुखी यासारख्या प्रणालींमुळे राज्याला केवळ महसूल मिळत नव्हता, तर सामरिक सामर्थ्यही वाढत असे (नयीम, १९७७; सरकार, १९६०).

कर संकलनाची संरचना स्तरबद्ध आणि नियंत्रणक्षम होती. वरच्या स्तरावर राज्य प्रमुख धोरण निश्चित करत, मध्यस्तरावर महसूल अधिकारी संकलन प्रक्रिया नियंत्रणात ठेवत, तर स्थानिक स्तरावर जमिनदार व ग्रामस्थ अधिकारी प्रत्यक्ष संकलन करत. यामुळे प्रत्येक कर प्रकारावर नियंत्रण टिकवता आले आणि अपव्यय किंवा गैरव्यवहार रोखला जाऊ शकला (शेरवाणी व जोशी, १९७३; डफ, १९७१). एकंदरीत, भोसले राज्याची कररचना ही स्थायी, पारदर्शक आणि धोरणानुरूप होती, जी महसूल संकलनास सोपे करीत राज्याच्या आर्थिक, प्रशासनिक आणि सामरिक उद्दिष्टांची पूर्तता करत असे (कुलकर्णी व खरे; सेन, १९२३). सेन (१९५८) यांच्या मते, ही करव्यवस्था केवळ महसूल संकलनाचे साधन नव्हती, तर सामाजिक नियंत्रणाचे साधन म्हणूनही वापरली जात होती. कररचनेद्वारे स्थानिक अर्थव्यवस्था स्थिर ठेवण्याचा आणि ग्रामीण उत्पादनक्षमतेचा ताळमेळ राखण्याचा प्रयत्न भोसले शासनाने केला.

४.२.३. व्यापार नियंत्रण

भोसले शासनाने व्यापारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सुस्पष्ट आणि शिस्तबद्ध व्यवस्था निर्माण केली होती. प्रमुख बाजारपेठांमध्ये *सराफ* (मनी एक्सचेंजर) आणि *दलाल* यांचे कामकाज नियंत्रित केले

जात असे (देशपांडे, २०१९). नागपूर, भंडारा आणि कटक या ठिकाणी प्रमुख व्यापारी केंद्रे विकसित झाली होती (नागपूर जिल्ह्याचे गॅझेटीईर, २०२४). बाजारात वस्तूंच्या किंमती, मोजमापांची शुद्धता आणि कर दर यांचे निर्धारण करण्यासाठी करारनामे तयार केले जात. अशा करारनाम्यांद्वारे राज्य आणि व्यापारी दोघांमध्ये आर्थिक पारदर्शकता टिकवली जात असे.

सीमांवर आणि प्रमुख व्यापारी मार्गांवर *गुमाश्ते* नावाचे अधिकारी नेमले जात, जे पथकर आणि रहदारी कर गोळा करत असत. या नियंत्रणामुळे राज्याला स्थिर महसूल मिळत असे आणि व्यापारातील अनियमितता टाळली जात होती. याझदानी (१९६०) यांच्या मते, भोसले काळातील नागपूर हे केवळ राजकीय राजधानी नव्हते, तर पूर्व आणि दक्षिण भारतातील व्यापार साखळीचे महत्त्वाचे केंद्र बनले होते. नागपूरच्या भोसले राज्यात व्यापार नियंत्रण हे महसूल प्रणालीच्या महत्त्वपूर्ण घटकांपैकी एक होते. भोसले प्रशासनाने राज्याच्या आर्थिक स्थैर्यासाठी आणि प्रादेशिक सामरिक सामर्थ्यासाठी व्यापाराचे नियमन केले. व्यापारावर नियंत्रण केल्यामुळे राज्याला महसूलाचा नियमित प्रवाह मिळाला तसेच स्थानिक उत्पादनांचे रक्षण देखील शक्य झाले (सेन, १९२३; माल्कम, १९७०).

विशेषतः विदर्भातील कापूस, तांदूळ आणि हस्तकला उत्पादन या वस्तूंवर राज्याचे निगराणी ठेवणे हे व्यापारी धोरणाचा मुख्य भाग होते. भोसले प्रशासनाने व्यापारिक मार्गांवर लक्ष ठेवले, राज्याकडून परवाना किंवा शुल्काशिवाय व्यापार करण्यास मनाई केली आणि स्थानिक बाजारपेठांचे नियंत्रण केले (गुरव व रंगनाथन, २०२३). यामुळे राज्याला आर्थिक स्थैर्य राखता आले तसेच स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन मिळाले. भोसले राज्यात सीमाशुल्क आणि व्यापार कर या उपायांचा उपयोग करून राज्याने बाह्य व्यापार

नियंत्रित केला. स्थानिक व्यापाऱ्यांवर व्यापार कर लादल्यामुळे राज्याला महसूल मिळाला आणि परकीय व्यापाऱ्यांच्या हस्तक्षेपावर मर्यादा घालता आली (व्हाइट, १९८७; गुप्ता, १९७९). हे धोरण केवळ आर्थिक नियंत्रणापुरते मर्यादित नसून, प्रादेशिक सुरक्षितता व सामरिक धोरणाशीही जोडलेले होते.

शिवाय, भोसले प्रशासनाने व्यापारिक केंद्रे, बाजारपेठा आणि निसर्गद्रव्ये वाहतुकीचे मार्ग नियंत्रित करून राज्याच्या व्यावसायिक साखळीवर नियंत्रण ठेवले. यामुळे चोरी-छुप्या व्यापारावर आळा घालता आला, राज्याच्या महसूलात वाढ झाली आणि व्यापारी वर्गाचे सहकार्य निर्माण झाले (सरकार, १९६०; शेरवाणी व जोशी, १९७३). एकंदरीत, भोसले राज्यातील व्यापार नियंत्रण धोरणे ही आर्थिक, प्रशासनिक आणि सामरिक उद्दिष्टांची पूर्तता करणारी होती. महसूल वाढविणे, स्थानिक उत्पादनांचे संरक्षण करणे आणि व्यापारिक मार्गांवर नियंत्रण ठेवणे. हे सर्व एकत्रित करून भोसले शासनाने आपल्या राज्याची आर्थिक आणि सामरिक ताकद मजबूत केली (डफ, १९७१; कुलकर्णी व खरे).

भोसले राज्याच्या आर्थिक धोरणांमुळे नागपूर प्रदेशाने १८ व्या शतकात प्रादेशिक व्यापाराच्या दृष्टीने मोठी झेप घेतली. कृषी उत्पादनावर आधारित स्थानिक बाजारपेठांपासून बंगाल आणि मद्रासपर्यंतच्या व्यापारी मार्गांचे जाळे या काळात दृढ झाले. त्यामुळे भोसले सत्तेची महसूल प्रणाली ही केवळ प्रशासनिकच नव्हे, तर आर्थिक आणि सामाजिक स्थैर्याची देखील पाया होती.

४.३. नागरी प्रशासन, न्यायव्यवस्था आणि ग्रामीण नियंत्रण

नागपूरच्या भोसले राज्यातील नागरी प्रशासनाची रचना ही राज्याचे धोरणात्मक आणि कार्यक्षम व्यवस्थापन सुनिश्चित करणारी होती. नागरी प्रशासनामध्ये प्रमुख घटक म्हणून नगरप्रमुख, कर अधिकारी, पोलीस अधिकारी आणि स्थानिक न्याय अधिकारी हे

कार्यरत होते. नगरप्रमुख हा मुख्य प्रशासनिक अधिकारी असून, शहरातील सर्व नागरी व्यवहार, कर संकलन, सुरक्षा व्यवस्था आणि नगरसुविधांचा देखरेख करीत असे (अंधारे, २००५; काले, १९७१).

न्यायव्यवस्थेची रचना नागरी व ग्रामीण भागांसाठी वेगळी होती. नागरी भागात न्यायाधीश व न्याय अधिकारी नागरिकांमधील विवाद, कर वसुली संबंधी तक्रारी आणि व्यापारिक वसुली संबंधी प्रकरणे सोडवत. न्यायव्यवस्था ही स्थानिक न्यायालये, न्यायाधीश व प्रशासनिक अधिकारी यांच्या सहकार्याने कार्यरत होती, ज्यामुळे न्यायव्यवस्था प्रभावी आणि तातडीची राहिली (सेन, १९२३; सरकार, १९७८). ग्रामीण भागातील नियंत्रणासाठी ग्रामस्थ अधिकारी, पोलीस आणि जमिनदार हे एकत्र कार्यरत होते. गावांमध्ये जमिनदार किंवा ग्रामस्थ प्रमुख हे कर संकलन, शेतकऱ्यांवर नियंत्रण आणि स्थानिक सुरक्षा यासाठी जबाबदार असत. त्याचबरोबर गावातील सामाजिक समस्या, जमीनविवाद किंवा लोकसामान्य विवाद यावर लक्ष ठेवून प्रशासनाशी संपर्क ठेवणे हे त्यांचे मुख्य कार्य होते (शेरवाणी व जोशी, १९७३; माल्कम, १९७०).

भोसले प्रशासनाने ग्रामीण भागातील नियंत्रणासाठी स्थानीय स्वयंसेवी व्यवस्था आणि पंचायतींचा सहभाग देखील सुनिश्चित केला. या माध्यमातून स्थानिक प्रशासन आणि राज्य यांच्यात समन्वय साधला जात असे. यामुळे राज्याच्या धोरणांची अंमलबजावणी सुलभ झाली आणि लोकांमध्ये शासनावरील विश्वास निर्माण झाला (कुलकर्णी व खरे; सरकार, १९६०). संपूर्णतः, नागरी प्रशासन, न्यायव्यवस्था आणि ग्रामीण नियंत्रण यांची ही प्रणाली राजकीय स्थैर्य, सामाजिक नियंत्रण आणि प्रशासनिक कार्यक्षमता एकत्र साधण्यास सक्षम होती. प्रत्येक स्तरावर अधिकारांचे स्पष्ट

विभाजन आणि नियंत्रणामुळे राज्याची कार्यक्षमता व लोकांवरील नियंत्रण प्रभावी राहिले (डफ, १९७१; सेन, १९५८).

४.३.१. नागरी प्रशासन:

भोसले सत्तेखाली नागपूरसारख्या शहरांचा प्रशासनिक ढाचा अत्यंत संघटित आणि शिस्तबद्ध होता. राजधानी नागपूरचे प्रशासन 'कोतवाल' या अधिकाऱ्याच्या अखत्यारीत होते. कोतवाल हा शहराचा मुख्य सुरक्षा अधिकारी होता, ज्याच्या जबाबदाऱ्या नागरी सुव्यवस्था राखणे, गुन्ह्यांची चौकशी करणे, बाजारपेठांवर देखरेख ठेवणे आणि नागरिकांच्या दैनंदिन गरजांची पूर्तता करणे अशा होत्या (देशपांडे, १९७१; सरदेसाई, १९५७).

देशपांडे (१९७१) यांच्या मते, कोतवालाची भूमिका केवळ पोलिस प्रमुखापुरती मर्यादित नव्हती, तो "शहराचा सर्वसामान्य प्रशासक" होता, ज्याच्याकडे शहरी नियोजन, करसंकलन आणि न्यायनिवाडा या सर्व क्षेत्रांची जबाबदारी असे. याच काळात नागपूरमध्ये 'शहर दिवाण' हे पद उदयास आले, ज्याचा उद्देश "राजधानीतील व्यापारी व्यवहार आणि कर नियंत्रण सुव्यवस्थित ठेवणे" असा होता (कुलकर्णी, १९९२). नागपूरच्या भोसले राज्यातील नागरी प्रशासन ही राज्याच्या सुव्यवस्थित कार्यक्षमतेची मुख्य कडी होती. नागरी प्रशासनामध्ये प्रमुख अधिकारी म्हणून नगरप्रमुख, कर अधिकारी, पोलीस अधिकारी आणि स्थानिक प्रशासन अधिकारी कार्यरत होते. नगरप्रमुख हे शहराचे मुख्य प्रशासक असून, नागरी व्यवस्थापन, कर संकलन, सुरक्षा आणि नागरिकांसाठी आवश्यक सुविधा यावर थेट नियंत्रण ठेवत असे (अंधारे, २००५; काले, १९७१).

कर वसुली आणि आर्थिक नियंत्रणाची जबाबदारी नगरप्रमुख आणि कर अधिकार्यांवर होती. त्यांनी व्यापारी वर्ग आणि नागरिकांवर कररचना राबवून राज्याच्या महसूलात नियमितता

ठेवली (सेन, १९२३; माल्कम, १९७०). तसेच, नगरप्रमुख प्रशासनाच्या माध्यमातून सडक, जलसंधारण, सार्वजनिक जागा आणि बाजारपेठांचे नियमन याची देखरेख करत असे, ज्यामुळे नागरी जीवन सुकर व सुव्यवस्थित राहिले. नागरी प्रशासनाचे दुसरे महत्त्वाचे अंग म्हणजे सुरक्षा व्यवस्था. पोलीस अधिकारी हे नगरात शिस्त राखणे, गुन्हेगारी रोखणे आणि राज्याच्या आदेशांचे पालन करणे यासाठी कार्यरत होते. या व्यवस्थेमुळे नागरी भागात सामाजिक स्थैर्य आणि नागरिकांमध्ये विश्वास टिकवला जात असे (शेरवाणी व जोशी, १९७३; सरकार, १९७८).

भोसले प्रशासनाने नागरी प्रशासनात विभागीय नियंत्रण आणि स्पष्ट अधिकारसंपन्न रचना सुनिश्चित केली. प्रत्येक अधिकारी किंवा पदाधिकारी निश्चित कार्यक्षेत्रासाठी जबाबदार होता, ज्यामुळे प्रशासन प्रभावी व पारदर्शक राहिले. हे व्यवस्थापन नागरी समाजातील विविध घटकांचा समन्वय साधण्यास आणि राज्याच्या धोरणांची अंमलबजावणी करण्यास सक्षम ठरले (डफ, १९७१; कुलकर्णी व खरे). संपूर्णतः, नागरी प्रशासन हे राज्याची स्थिरता, आर्थिक नियंत्रण आणि सामाजिक व्यवस्था सुनिश्चित करणारे केंद्रबिंदू होते. नगरप्रमुखापासून स्थानिक अधिकारी आणि पोलीस अधिकारी पर्यंतची साखळी प्रभावी असल्यामुळे नागरी प्रशासन कार्यक्षम आणि सुव्यवस्थित राहिले.

४.३.२. न्यायव्यवस्था

नागपूरकर भोसले राज्यकर्त्यांची न्यायव्यवस्था ही परंपरागत मराठा प्रशासकीय तत्त्वांवर आधारित असून, न्यायदानाची जबाबदारी स्पष्ट श्रेणीबद्ध पातळ्यांमध्ये विभाजित होती. न्यायव्यवस्थेचा उद्देश सामाजिक स्थैर्य राखणे, गुन्हेगारीवर नियंत्रण ठेवणे आणि प्रजा-राजा नात्यात विश्वास निर्माण करणे हा होता. नागरी, फौजदारी आणि मालमत्ता विषयक प्रकरणे स्वतंत्र पद्धतीने

हाताळली जात, तसेच प्रादेशिक वास्तव आणि स्थानिक समाजव्यवहार यांचाही विचार केला जाई. भोसले सत्तेची न्यायव्यवस्था त्रिस्तरीय स्वरूपाची होती, ग्राम, प्रांतिक आणि राजस्तर.

नागपूरकर भोसले राज्यातील न्यायव्यवस्था मराठा राजकीय परंपरा, प्रादेशिक प्रथा आणि मध्ययुगीन भारतीय न्यायप्रणाली यांच्या मिश्रणातून विकसित झालेली होती. भोसले शासनाने विद्यमान सामाजिक रचना, जाति-व्यवस्था आणि ग्रामसत्तेचा आधार घेत न्यायदानाची एक सुसंगत श्रेणीबद्ध प्रणाली निर्माण केली. न्यायव्यवस्थेचे दोन मूलभूत उद्देश होते—(१) सामाजिक सुव्यवस्था राखणे, आणि (२) राजसत्तेचा अधिकार टिकवणे.

१. न्यायिक पदे व अधिकारविभाजन

राजा / अधिपती:

सर्वोच्च न्यायिक सत्ता म्हणून गुंतागुंतीच्या आणि महत्त्वाच्या प्रकरणांवर अंतिम निर्णय देत. विशेषतः देशद्रोह, गंभीर फौजदारी गुन्हे आणि उच्चवर्गीयांशी संबंधित प्रकरणांमध्ये राजनिर्णयाला प्राधान्य असे. नागपूरकर भोसले राज्यातील राजा हा सर्वोच्च न्यायिक अधिकारी मानला जाई. देशद्रोह, सरदारांशी संबंधित गुन्हे, उच्चस्तरीय मालमत्ता-विवाद, भ्रष्टाचार आणि गंभीर फौजदारी प्रकरणांमध्ये अंतिम निर्णय राजाकडे असे. राजा अनेकदा दरबारसभा किंवा राजसभेतील न्यायासनमध्ये प्रकरणे ऐकून निकाल देत असे.

भोसले राज्यातील सर्वोच्च न्यायिक अधिकार राजा किंवा अधिपतीकडे केंद्रीत होता. तो राज्यातील अंतिम न्यायनिवाडा करणारा आणि न्यायिक प्रणालीचा सर्वोच्च अपील प्राधिकारी होता (सेन, १९२३). विशेषतः राजदरबारात गंभीर गुन्हे—जसे की देशद्रोह, राजकोषातील गैरव्यवहार, उच्चवर्णिय किंवा सरदारांमधील तंटे—यांचे निराकरण थेट राजाच्या अध्यक्षतेखाली होत असे

(गॉर्डन, १९९३). राजाने दिलेला निर्णय हा अंतिम मानला जात असे, ज्यात फेरविचाराला जागा नव्हती. राजा प्रथापरंपरा, धर्मशास्त्रे आणि राज्याचे विद्यमान कायदे यांचा आधार घेऊन न्यायनिवाडा करत असे. न्यायव्यवस्थेत राजा केवळ सर्वोच्च अधिकारच नव्हे तर "धर्मरक्षक" म्हणून नैतिक जबाबदारीही पार पाडत असे (सरदेसाई, १९५७). त्यामुळे राजाकडे न्यायिक केंद्रीकरणामुळे संपूर्ण राज्यात न्याय व्यवस्थेची सुसंगती व एकरूपता टिकून राहिली.

सरदार व प्रांतिक अधिकारी (सूबेदार, किल्लेदार):

प्रादेशिक न्यायदानाची जबाबदारी सांभाळून प्राथमिक आणि मध्यम स्तरातील गुन्ह्यांवर सुनावणी करत. प्रांतिक पातळीवरील न्यायदानाचा मुख्य भार या अधिकाऱ्यांवर असे. चोरी, हिंसा, जमीनविवाद, बाजारातील फसवणूक यांसारखी मध्यम गटातील प्रकरणे ते हाताळत. काही प्रकरणांमध्ये महसूल प्रकरणे आणि न्यायप्रकरणे एकत्रच हाताळली जात कारण जमीन आणि महसूल हे समाजजीवनाचे केंद्र होते.

प्रांतिक स्तरावर न्यायव्यवस्थेची महत्त्वाची जबाबदारी सूबेदार, किल्लेदार व महत्त्वाच्या सरदारांवर सोपवण्यात आली होती. हे अधिकारी प्रशासकीय व लष्करी अधिकारांसह न्यायिक अधिकारही वापरत असत (गुप्ता, १९८१). सूबेदार प्रांतातील नागरी तक्रारी, भूमिसंबंधित वाद, करसंकलनातील तंटे, व्यापार-मार्गांवरील विवाद, तसेच कायदा-सुव्यवस्थेशी निगडित प्रकरणे पाहत असे (कुलकर्णी, १९६९). किल्लेदार मात्र किल्ल्याच्या हद्दीतील गुन्ह्यांवर व सैन्यांतील अंतर्गत शिस्तीसंबंधी प्रकरणांवर निर्णय देत असे (सरकार, १९७८).

या अधिकाऱ्यांकडे अर्ध-न्यायिक स्वरूपाचे स्वायत्त अधिकार होते; परंतु गंभीर खटले किंवा राजकीयदृष्ट्या संवेदनशील विषय

उच्चस्तरावर—राजा किंवा राजधानीतील वरिष्ठ मंडळींकडे—पाठवले जात (शेरवाणी व जोशी, १९७३). या स्तरावरील न्यायमंडळी प्रशासनिक नियंत्रण व स्थानिक परिस्थितीची जाण ठेवून निर्णय घेत असल्यामुळे ग्रामीण व प्रांतिक भागात न्यायव्यवस्था अधिक जलदगतीने चालत असे.

गावपातळीवरील न्याय पटेल, कोतवाल व गाव अधिकारी:

स्थानिक स्तरावरील किरकोळ गुन्हे, कौटुंबिक वाद, जमिनीवरचे छोटे दावे, चोरी, भांडणे इ. प्रकरणे सोडवतात. गावपातळीवर सामंजस्य हा प्रमुख न्यायनिवाडा प्रकार असे. गावातील प्राथमिक न्यायदानाची जबाबदारी पटेल आणि कोतवाल यांच्याकडे होती. कौटुंबिक वाद, स्थानिक जमीनविवाद, किरकोळ भांडणे, पिकांच्या नुकसानीवरील दावे इ. प्रकरणे गावपातळीवरच सोडवली जात. न्यायापेक्षा समेट आणि स्थैर्य यांना प्राधान्य.

गावस्तरावर न्यायव्यवस्था ही स्थानिक प्रशासकीय पदांसोबत गुंफलेली होती. गावांचा प्रमुख म्हणून पटेल हे प्राथमिक न्यायनिवाडा करणारे अधिकारी होते. त्यांची जबाबदारी गावातील दैनंदिन वाद—शेती-वाटणी, सीमेचे तंटे, विवाहसंबंधी वाद, लहान गुन्हे, चोरीचे किरकोळ प्रकरणे—यावर तत्काळ निर्णय घेणे अशी होती (ओ'हानलोण, १९८५).

कुलकर्णी न्यायनिवाड्याशी संबंधित दस्तऐवजीकरण, पुरावे, जमिनीचे विक्रम व औपचारिक नोंदी ठेवत असे, ज्यामुळे न्यायनिवाडा पद्धत नियमित व लेखी स्वरूपात टिकून राहिली (कुलकर्णी, १९६९).

कोतवाल हा गावातील सुरक्षा व कायदा-सुव्यवस्थेसाठी प्रमुख अधिकारी होता. त्याच्याकडे किरकोळ गुन्ह्यांवरील दंड, संशयितांच्या चौकशीची जबाबदारी आणि गावातील पोलीसगिरीचे अधिकार होते (सरकार, १९७८).

गावातील सामाजिक संघटना—जसे की जात पंचायत, भट-पुरोहित मंडळी, स्थानिक प्रमुख हे अनौपचारिक पण प्रभावशाली न्यायनिवाडा करणारे घटक होते. भोसले राज्याने या पारंपरिक संरचनांना मान्यता देऊन त्यांचा वापर गावातील सामाजिक अनुशासन आणि स्थैर्य राखण्यासाठी केला होता (ऑमवेट, १९९४). यामुळे न्यायव्यवस्था स्थानिक पातळीवर जलद, स्वस्त आणि पारंपरिक मूल्यांशी जुळणारी राहिली.

२. न्यायदानाची प्रक्रिया

पुराव्याधारित निकाल:

साक्षीदार, दस्तऐवज, शपथ आणि समुदायातील विश्वासार्ह व्यक्तींच्या निवेदनांवर निर्णय घेतला जाई. न्यायिक निर्णय साक्षीदारांच्या निवेदनांवर आधारित असत. जमिनीच्या प्रकरणात दस्तऐवजच खतावणी, पट्टी, याद्या इत्यादी अनिवार्य मानले जात. साक्ष आणि शपथ ही भारतीय परंपरागत न्यायपद्धतीची अविभाज्य भाग होती.

भोसले राज्यातील न्यायदान पद्धती प्रथागत परंपरा आणि शास्त्राधारित न्याय नियमांवर आधारित असली, तरी प्रत्यक्ष न्याय निवाड्यात पुराव्याधारित निकालाला विशेष महत्त्व दिले जात असे. न्यायाधिकाऱ्यांकडून साक्षीदारांचे निवेदन, लिखित कागदपत्रे, जमीननोंदी, कर रेकॉर्ड आणि स्थानिक पंचांचे मत यांचा संदर्भ घेऊन निर्णय दिला जात असे (सेन, १९२३; गॉर्डन, १९९३). विशेषतः जमीन, वतन, कर, मालकी हक्क किंवा खुनाचे गंभीर प्रकरणांमध्ये अनेक पुरावे तपासून निर्णय देण्याची पद्धत होती. पटेल–कुलकर्णी व्यवस्था पुराव्याची दस्तऐवजीकरण सुसंगत ठेवत असल्यामुळे न्यायालयीन निर्णय अधिक अचूक होत (कुलकर्णी, १९६९). न्यायनिवाड्यांमध्ये ‘धर्म’ व ‘राजधर्म’ यांच्या मूल्यांचा

आधार घेतला जात असला तरी, प्रत्यक्ष निर्णयांची अंमलबजावणी व्यक्तिपरत्वे नव्हे तर पुरावे व साक्षीदारांवर आधारित राहावी याची खबरदारी घेतली जात असे (सरदेसाई, १९५७). या पुराव्याधारित प्रक्रियेमुळे न्यायालयीन निर्णयांची विश्वसनीयता आणि राज्याच्या न्यायिक व्यवस्थेवरील लोकांचा विश्वास दृढ झाला.

स्थळनिरीक्षण:

मालमत्ता व जमीनविवादाच्या बाबतीत अधिकारी प्रत्यक्ष जागेवर जाऊन परिस्थितीची पाहणी करीत. जमीन-विवादांमध्ये प्रांतिक अधिकारी प्रत्यक्ष स्थळाला भेट देत. गावातील प्रतिष्ठित व्यक्ती (घरभाट, पाटील) हे साक्षीदार म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावत. न्यायिक प्रक्रियेत स्थळनिरीक्षण हा एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जात असे, विशेषतः जमीन, सीमारेषा, पिकांवरील वाद, करमूल्य, चोरी किंवा मारहाणीच्या प्रकरणांमध्ये. भोसले राज्यातील अधिकारी—विशेषतः पटेल, कुलकर्णी, कोतवाल, आणि काहीवेळा प्रांतिक अधिकारी—विवादित स्थळावर भेट देऊन प्रत्यक्ष परिस्थितीची पाहणी करत (गुप्ता, १९८१; ओ'हानलोण, १९८५). जमीन मोजणीदरम्यान मापन पद्धतीची खात्री, साक्षीदारांची उपलब्धता, पिकांच्या स्थितीची तपासणी, नुकसानाचे आकलन यावर आधारित निकाल दिला जाई. न्यायनिर्णयात चुकांची शक्यता कमी होण्यासाठी स्थळनिरीक्षणाला तटस्थ व परिपूर्ण पुरावा मानले जात असे (सरकार, १९७८). ही प्रक्रिया न्यायव्यवस्थेला स्थानिक वास्तवाशी जोडणारी, पारदर्शकता वाढवणारी आणि तंटे त्वरित मिटवणारी म्हणून महत्त्वाची ठरली.

तक्रार नोंदणीची पद्धत:

कोतवाल किंवा पटेल यांच्याकडे प्राथमिक तक्रार नोंदवून, न सोडविल्यास प्रांतिक अधिकाऱ्यांकडे प्रकरण वाढवले जाई. गावपातळीवर कोतवाल तक्रार नोंदवी. तो सुटू न शकल्यास प्रकरण

पेत्याचे अधिकारी किंवा सूबेदारांकडे पाठवण्यात येई. भोसले न्यायव्यवस्थेत तक्रार नोंदणी ही बहुपदरी प्रक्रिया होती जी गाव—प्रांत—राजदरबार अशा तीन स्तरांमध्ये विभागलेली होती. सर्वसाधारण तक्रारी गावातील पटेल किंवा कोतवाल यांच्याकडे तोंडी किंवा लिखित स्वरूपात नोंदवल्या जात, आणि कुलकर्णी त्या तक्रारीची अधिकृत नोंद करत असे (कुलकर्णी, १९६९). गंभीर गुन्हे किंवा वतन-संबंधित महत्त्वाच्या तक्रारी प्रांतातील सूबेदार किंवा किल्लेदार यांच्याकडे थेट नोंदवल्या जाऊ शकत (गुप्ता, १९८१). जेव्हा संबंधित अधिकारी तक्रार सोडवू शकत नसत किंवा तक्रारदाराला अन्याय झाल्याची शंका असेल, तेव्हा अंतिम अर्ज किंवा अपील राजदरबारात दाखल करण्याची मुभा होती (सेन, १९२३).

तक्रार नोंदणीसाठी वेगळी फी बहुधा आकारली जात नव्हती; उलट राज्याने तक्रार नोंदणीला लोकसहभागाचे साधन मानले. काही प्रकरणांमध्ये जात पंचायत किंवा स्थानिक प्रमुख यांच्या माध्यमातून तक्रार राज्य अधिकाऱ्यांपर्यंत पोहोचवली जात असे (ओ'हानलोण, १९८५). या बहुपदरी पण सहजगत्या उपलब्ध प्रणालीमुळे न्यायव्यवस्था लोकाभिमुख बनली आणि सामान्य ग्रामीण लोकांनाही राज्यन्याय मिळण्याचा मार्ग खुला झाला.

३. फौजदारी न्यायव्यवस्था

चोरी, हिंसा, दरोडे, खून यांसारख्या गुन्ह्यांसाठी कठोर शिक्षा दिल्या जात. शिक्षा प्रकारात दंड, मालमत्ता जप्ती, कारावास तसेच काही प्रकरणांत शारीरिक शिक्षा होत. दरोडेखोरी आणि सीमा सुरक्षेला धोका पोहोचविणाऱ्या गुन्ह्यांसाठी विशेष पथके नियुक्त असत.

गुन्ह्यांचे वर्गीकरण

गंभीर गुन्हे: खून, दरोडे, देशद्रोह

भोसलेकालीन फौजदारी न्यायव्यवस्थेत गंभीर गुन्ह्यांना—विशेषतः खून, दरोडे आणि देशद्रोह—राज्यसुरक्षेला थेट धोका मानून कठोर शिक्षा दिली जात असे. खूनासारख्या अपराधांना धार्मिक आणि सामाजिक दोन्ही स्तरांवर घोर पाप समजले जात असल्याने न्यायव्यवस्थेत त्याचे जलद निवारण अपेक्षित होते (सेन, १९२३). दरोडे व दरोडेखोरांच्या टोळयांवर राज्यसत्तेचे नियंत्रण हा राजधर्माचा भाग मानला गेला, कारण व्यापारमार्ग, कोठारे, बाजारपेठा आणि महसूल संकलन सुरक्षित ठेवणे हे राज्याच्या आर्थिक स्थैर्याचे प्रमुख आधार होते (गॉर्डन, १९९३; गुप्ता, १९८१). देशद्रोह हा थेट राजसत्ता आणि सार्वभौमत्वाला आव्हान असल्यामुळे भोसले राज्य त्यावर अत्यंत कठोर भूमिका घेत असे; काही प्रकरणांमध्ये संपत्ती जप्ती, निर्वासन किंवा मृत्यूदंड यांसारख्या शिक्षाही आढळतात (सरकार, १९७८). या कठोर वर्गीकरणातून भोसले सत्तेचा सुरक्षा-केंद्रित दृष्टीकोन स्पष्ट दिसतो, ज्यामध्ये अपराधाच्या तीव्रतेनुसार न्याय आणि शिक्षा यांचा समतोल राखण्याचा प्रयत्न केला जातो.

मध्यम गुन्हे: चोरी, जखमी करणे

चोरी, जखमी करणे, चोरी किंवा जखमी करणे यांसारखे मध्यम गुन्हे सामाजिक अनुशासन बिघडवणारे मानले जात असत, पण त्यांचा प्रभाव राज्यसुरक्षा किंवा सामूहिक स्थैर्यावर गंभीर स्वरूपाचा नसल्यामुळे शिक्षा तुलनेने मध्यम स्वरूपात दिली जाई. चोरीच्या प्रकरणांमध्ये मालमत्तेची परतफेड, दंड, काहीवेळा सार्वजनिक शिक्षा ही सामान्य पद्धती होती (कुलकर्णी, १९६९). जखमी करण्याच्या प्रकरणांमध्ये स्थळनिरीक्षण करून नुकसानाचे आकलन केले जात असे, आणि गुन्हेगाराकडून उपचारखर्च किंवा शारीरिक हानीच्या प्रमाणावर आधारित दंड आकारला जाई (सेन,

१९२३). यामध्ये लक्ष पुनर्बलन (restoration) आणि सामाजिक संतुलन राखण्यावर असे, कारण अशा प्रकारचे तंटे बहुधा गाव-कुटुंबांतर्गत उत्पन्न होत (ओ'ह्ानलोण, १९८५). या स्तरावरच्या गुन्ह्यांवरील भोसले न्यायव्यवस्थेची प्रतिक्रिया केवळ दंडात्मक नव्हे तर समाधानकेंद्रित असल्याने ग्रामीण समाजातील तणाव नियंत्रित राहात व स्थानिक शांतता टिकत असे.

किरकोळ गुन्हे: भांडणे, सार्वजनिक अशांतता

भोसलेकालीन प्रशासकीय चौकटीत किरकोळ गुन्ह्यांचा जसे की भांडणे, दैनंदिन विवाद, सार्वजनिक अशांतता—उपचार स्थानिक पातळीवर पटेल, कोतवाल किंवा जातपरिषदांच्या माध्यमातूनच केला जात असे. अशा गुन्ह्यांना राज्यासाठी धोकादायक मानले जात नसले तरी ते सामाजिक सौहार्द आणि ग्रामीण स्थिरता बिघडवू शकत असल्यामुळे त्यांच्या संदर्भात तत्काळ तडजोड व समझोता साधणे ही न्यायव्यवस्थेची प्राथमिकता होती (गुप्ता, १९८१). अशा प्रकरणांमध्ये दंड, चेतावणी किंवा पंचायतीत दिलेला सामाजिक दबाव हाच प्रमुख उपाय असे (कुलकर्णी, १९६९). किरकोळ गुन्ह्यांचे त्वरित निपटारा करण्याला राज्यासाठी महत्त्वाचे धोरणात्मक मूल्य होते, कारण अशा रोजच्या तक्रारींवर केंद्रीयरित्या विचार केल्यास प्रशासनिक यंत्रणेत अडथळे निर्माण झाले असते (सेन, १९२३). त्यामुळे भोसले सत्तेने किरकोळ गुन्हे हाताळण्यासाठी विकेंद्रित, लोकाभिमुख, आणि पंचायतीयुक्त न्यायव्यवस्था टिकवून ठेवली, ज्यामुळे गावांच्या सामाजिक रचनेत सलोखा कायम राहिला.

४. नागरी व जमीनविषयक न्यायव्यवस्था

जमीन हक्क, कर्ज, मालमत्ता विवाद हे सामान्यतः महसूल अधिकाऱ्यांच्या माध्यमातून सोडविले जात. दस्तऐवजीकरण आणि नोंदी ठेवणे (कागदपत्रे, खतावणी, पट्टी) यामुळे जमीनविषयक

व्यवहार पारदर्शक राहण्यास मदत होत असे. मराठा राज्यपद्धतीत जमीन ही राज्याची आर्थिक पायाभरणी असल्याने मालकीचे वाद महसूल अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली येत. महसूल सचिव, जमाबंदी अधिकारी, कर्णिक इत्यादी जमीनप्रकरणांची प्राथमिक तपासणी करत. दस्तऐवजीकरणामुळे व्यवहारातील भ्रष्टाचार कमी होत असे. नागपूरकर भोसले यांनी भू-अभिलेखांच्या सुधारणाकडे विशेष लक्ष दिले.

(A) नागरी न्यायव्यवस्थेची मूलभूत रचना

भोसलेकालीन नागपुरात नागरी न्यायव्यवस्थेची संरचना मूलत: विवाद निवारण, करारांची अंमलबजावणी, मालमत्ता व कर्ज व्यवहारांच्या संरक्षणावर आधारित होती. नागरी तंटे प्रामुख्याने जमीन वाटप, कर्जफेड, व्यापारी करार, वारसाहक्क आणि घरगुती व्यवहारांवर केंद्रित दिसतात. सेनेने वर्णन केल्याप्रमाणे मराठा राज्यात नागरी प्रकरणे ही स्थानिक अधिकाऱ्यांपुढे—पटेल, देशमुख, चौधरी, कोतवाल—प्राथमिक पातळीवर ऐकून निर्णय दिले जात, आणि आवश्यकतेनुसार सुबेदार किंवा दरबारात अपील करण्याची मुभा होती (सेन, १९२३). नागपूर भोसले प्रशासनातही हीच पद्धत कायम दिसते, ज्यामुळे न्यायप्रक्रिया विकेंद्रित, लोकाभिमुख आणि जलद स्वरूपाची होती (अंधारे, २००५; काळे, १९७१). नागरी न्यायव्यवस्थेतील हा स्थानिक दृष्टिकोन ग्रामीण सामाजिक संरचनेतील तणाव मर्यादित ठेवण्यास साहाय्यभूत ठरला, कारण तंट्यांचे निपटारा स्थानिक रूढी, जातीय-पंचायती आणि प्रचलित पद्धती लक्षात घेऊन केला जाई (गुप्ता, १९८७).

(B) जमीनविषयक न्याय: मालकी, हक्क व महसूल-संबंधित वाद

जमीन ही मराठा अर्थसंस्थेचा पाया असल्याने जमीनन्यायव्यवस्था ही प्रशासनाचा सर्वात महत्त्वाचा घटक होती.

जमीनविषयक विवाद प्रामुख्याने मालकीहक्क, सीमावाद, वतनहक्क, लगानभरणा, देवस्थान जमीन, इनाम जमीन, किंवा शेतकऱ्यांच्या कुड-की जमीन या श्रेणींमध्ये दिसतात. सेने व सर्कर यांच्या विश्लेषणानुसार मराठा राज्यात जमीनविषयक न्याय हा “राज्य व शेतकरी यांच्या परस्पर अधिकार-संबंधांचा मध्यबिंदू” होता (सेन, १९२३; सरकार, १९७८). नागपूरकर भोसल्यांनी महसुली हिशेबांच्या अचूकतेसाठी स्थळनिरीक्षण, जमेनीचे मोजमापन, फेरआकलन यांसारख्या प्रक्रिया काटेकोरपणे राबवल्या असल्याचे पुरावे अंधारे (२००५) आणि काळे (१९३४, १९७१) यांनी दिले आहेत. सीमावादाच्या प्रकरणांत प्रत्यक्ष मोजणी, पंचांची नियुक्ती आणि दोन्ही बाजूंच्या साक्षी या आधारे निर्णय दिला जात असे, जे एक प्रकारचे तथ्याधारित न्यायमूल्य प्रतिबिंबित करते. जमीनन्यायव्यवस्थेचे हे स्वरूप राज्य महसुलाच्या स्थैर्यासाठी तसेच शेतकऱ्यांच्या हक्कसंरक्षणासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरले.

(C) जमीन हक्क व वतनदारी व्यवस्थेतील संघर्षनिवारण

वतनदारी व्यवस्थेमुळे निर्माण होणारे विवाद—उदा. महसूलदार, देशमुख, चौधरी, पाटील, कोतवाल यांच्या वतनझगड्यां—यांची संख्या मोठी होती. वतनांना मिळणारा महसूल, अधिकार व सामाजिक प्रतिष्ठा लक्षात घेता हे वाद गंभीर रूप धारण करीत, आणि त्यांचे निवारण प्रांतिक किंवा राजस्तरीय हस्तक्षेपानेच शक्य होई (कुलकर्णी व खरे). अनेकदा वतनावरील दावे दस्तऐवज, परवाने, फर्माने, पूर्वीचे महसूल हिशेब यावरून तपासले जात, आणि चुकीचे दावे सिद्ध झाल्यास वतन रद्द केले जात किंवा दंडात्मक कारवाई केली जाई (सरकार, १९७८). नागपूरकर भोसल्यांच्या प्रशासनातही अशा प्रकरणांत राज्याचे प्राधान्य सत्ता-समतोल व महसूल सुरक्षेचे रक्षण असायचे. त्यामुळे जमीनहक्कावरील

न्यायव्यवस्था ही केवळ मालकीचा प्रश्न नव्हे तर राजकीय स्थैर्याचा घटक म्हणूनही कार्यरत होती.

(D) व्यापारी हितरक्षण व शहरी नागरी न्याय

व्यापारी वर्ग हा नागपूर अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा मुख्य चालक असल्याने व्यापाराशी संबंधित नागरी तंट्यांचे निवारण प्रशासनिक दृष्ट्या महत्त्वाचे मानले जात असे. माल-विवाद, कर्जव्यवहार, वाहतूकशुल्क, दलाल—शाहित व्यवहार यासाठी विशिष्ट मध्यस्थ वापरले जात, ज्यांचा उल्लेख गुप्ता (२०००) आणि गॉर्डन (१९८८) यांनी केला आहे. नागपूरकर भोसल्यांनी व्यापारी तंटे जलद निकाली काढण्यासाठी बाजार पातळीवरच मध्यस्थ न्यायसंस्था ठेवली, ज्यामुळे वाणिज्यिक स्थैर्य व करसंकलन नियमित राहते (गोखले, १९७४). नागरी न्यायव्यवस्थेची ही रचना भोसले सत्तेला आर्थिकदृष्ट्या लाभदायी ठरली, कारण व्यापाऱ्यांचे हितरक्षण म्हणजे राज्याच्या महसुलाची सातत्यपूर्ण वाढ.

(E) न्याय व्यवस्थेचे विकेंद्रीकरण व अपील यंत्रणा

नागरी व जमीनविषयक न्यायव्यवस्थेची एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे विकेंद्रीकरण. प्राथमिक पातळीवर पटेल, कोतवाल, देशमुख तंटे सोडवीत, आणि त्यावरील असमाधान असल्यास सुबेदार, अमात्य किंवा थेट नागपूर दरबारात अपील करता येत असे (अंधारे, २००५). ही अपीलसाखळी सामाजिक पातळीवरील अन्याय रोखण्यास आणि राजकीय पातळीवरील जवाबदारी टिकवण्यासाठी आवश्यक होती. गॉर्डन (१९९३) यांनी सांगितल्याप्रमाणे मराठा शक्तीचा यशस्वी विस्तार हा त्यांच्या स्थानिक स्वायत्ततेला जागा देणाऱ्या न्याय-प्रशासनिक तत्त्वांवर आधारित होता. नागपूर भोसले प्रशासनानेही ही पद्धत जतन केली, ज्यामुळे ग्रामीण–शहरी तंटे संतुलितपणे मार्गी लागत.

५. गावपातळीवरील सामंजस्य व्यवस्था

समाजातील प्रतिष्ठित व्यक्तींनी मध्यस्थी करून वाद मिटविणे ही सामान्य पद्धत होती. कौटुंबिक व सामाजिक वादांमध्ये न्यायापेक्षा समेट आणि सामाजिक सलोखा राखणे हा मुख्य हेतू असे. गावपातळीवरील सामंजस्य व्यवस्था ही नागपूर भोसले राज्यातील न्यायव्यवस्थेचा सर्वात प्राचीन, प्रभावी आणि सामाजिकदृष्ट्या स्वीकारलेला भाग होती. या व्यवस्थेचा मुख्य उद्देश वाद न्यायालयात न नेता गावातच सोडवणे, सामाजिक सलोखा राखणे आणि ग्रामीण समुदायात शिस्त प्रस्थापित करणे हा होता. पटेल, कोतवाल, भट–कुलकर्णी आणि इतर गाव अधिकारी हे प्राथमिक न्यायनिर्णयन आणि मध्यस्थीचे मुख्य आधार होते. ब्रिटिश अधिकारी एल्फिन्स्टन, माल्कम आणि कूपर यांच्या नोंदी स्पष्ट करतात की मध्य भारतातील मराठा प्रदेशात गावपातळीवरील मध्यस्थी प्रणाली अत्यंत प्रभावी व सामाजिकदृष्ट्या स्थिर होती (माल्कम, १८२३; कूपर, १८५७).

सामंजस्य व्यवस्थेचा मुख्य गुण म्हणजे तिची लवचिक, प्रकरणानुसार बदलणारी आणि सामाजिक प्रथांवर आधारित स्वरूप. वादांमध्ये प्रथागत कायदे, जातनियम, गावसंहिताएँ आणि कुटुंबीय परंपरा यांचा आधार घेतला जात असे. पटेल किंवा भट-कुलकर्णी हे दोन्ही पक्षांच्या बाजू ऐकून सामूहिक चर्चा—पंचायतीच्या बैठकीत निर्णय देत. या प्रक्रियेमुळे न्यायदान वेगवान, खर्चिक नसलेले आणि सामाजिक मान्यतेवर आधारित राहिले (करंदीकर, १९५७; गुणे, १९५३).

या व्यवस्थेचा सर्वात महत्त्वाचा तर्कशास्त्रीय पैलू म्हणजे ती राज्यकारभाराच्या वरून लादलेल्या न्यायव्यवस्थेपेक्षा अधिक प्रभावी ठरली. गावातील लोक स्थानिक पंच व गाव अधिकाऱ्यांना अधिक विश्वासाने स्वीकारत, कारण हे अधिकारी सामाजिक

संरचनेचा अविभाज्य भाग होते. अशा सामंजस्याच्या निर्णयांना गावकऱ्यांमध्ये सामूहिक बांधिलकी असायची आणि निर्णय मोडणाऱ्यांवर सामाजिक दडपण, बहिष्कार किंवा दंड अशी शिक्षा लादली जाई (सरकार, १९८३; शेरवाणी व जोशी, १९७३).

गावपातळीवरील ही न्यायप्रक्रिया ग्रामीण नियंत्रणाचे एक महत्त्वपूर्ण साधन होती. तिच्यामुळे स्थानिक पातळीवर कायद्याचा भार कमी झाला, राज्याच्या उच्च न्यायव्यवस्थेवर दबाव पडला नाही, आणि राज्य प्रशासनाला गावपातळीवर स्थिरता निर्माण करण्यासाठी कमी हस्तक्षेप करावा लागला. ही विकेन्द्रित प्रणाली मराठा प्रशासकीय तत्त्वज्ञानाशी सुसंगत होती, जे "स्थानीय स्वायत्तता" व "सामुदायिक उत्तरदायित्व" यांना महत्त्व देते (कुलकर्णी, १९९२; डफ, १८२६).

एकूणच, गावपातळीवरील सामंजस्य व्यवस्था ही नागपूरकर भोसले राज्याच्या सामाजिक शिस्तीची कोनशिला होती. तिच्या माध्यमातून न्यायदान केवळ कायदेशीरच नव्हे, तर नैतिक, प्रथागत आणि समाजस्वीकार्य स्वरूपाचे बनले, जे ग्रामीण प्रशासनाच्या सुदृढतेसाठी अत्यंत आवश्यक ठरले.

४.३.५. केन्द्रीय नियंत्रण

नागपूरकर भोसले सत्तेतील केन्द्रीय नियंत्रण हे संपूर्ण प्रशासनिक रचनेचे सर्वोच्च संयंत्र होते आणि राज्याच्या स्थैर्याचे निर्णायक स्तंभ होते. केन्द्रीय स्तर हा केवळ राजाच्या व्यक्तिगत निर्णयांचा स्त्रोत नव्हता, तर तो राजनीती, महसूल, सैन्य, न्याय आणि सामाजिक नियमन यांना एका एकात्मिक चौकटीत बांधणारा अधिकारकेंद्र होता. त्यामुळे नागपूर राज्यातील प्रशासन हे मूलतः केंद्राभिमुख होते—असे इतिहासकार काळे (१९७१), अंधारे (२००५) आणि गॉर्डन (१९९३) स्पष्टपणे सुचवतात.

केंद्रीय सत्तेचे पहिले वैशिष्ट्य म्हणजे धोरण-निर्णयनाची पूर्ण एकाधिकार प्रणाली. राज्यकारभारातील सर्व प्रमुख कार्य—प्रांतांची नियुक्ती, महसूल धोरण, व्यापार नियंत्रण, सैनिकी योजना, परराष्ट्र व्यवहार—हे सर्व थेट मध्यवर्ती पातळीवरूनच नियंत्रित केले जात. सेन (१९५४) यांच्या मते मराठा राज्यातील केंद्रीय सत्ता ही "निर्णयांचे केंद्रीकरण करणारी सर्वोच्च संस्था" होती, ज्यामुळे प्रांतिक अधिकाऱ्यांना स्वतंत्र धोरणनिर्मितीची संधी कमीच मिळत असे (सेन, १९५४). नागपूरकर भोसल्यांच्या राज्यात हे केंद्रीकरण अधिक प्रखर होते, कारण गोंडवाना, ओरिस्सा व छत्तीसगड या विस्तृत प्रादेशिक भूभागावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी केंद्राकडे संपूर्ण अधिकार राखणे आवश्यक होते.

केंद्रीय नियंत्रणाचा आर्थिक पैलू सर्वाधिक प्रभावी होता. राज्याच्या अर्थप्रणालीचे मुख्य निर्णय—खजिन्याचे व्यवस्थापन, करांचे प्रमाण, वतनांचे सुधारिकरण, सैन्यखर्चांचे नियमन—हे सर्व राजस्तरीय केंद्रीय कार्यालयातून ठरवले जात. भोसल्यांच्या काळातील खजिन्याचे दस्तऐवज आणि सनदी पत्रे दर्शवितात की महसूल वसुलीला कोणत्या प्रांतात किती लक्ष दिले जावे, कोणत्या कारकूनाला किती अधिकार असावेत याचे अंतिम निर्देश केंद्राकडूनच दिले जात. इर्फान हबीब (२००२) यांनी भारतीय मध्ययुगीन राजसत्तांबाबत मांडलेले मत—"महसूल नियंत्रण हे राजकीय नियंत्रणाचे मूळ साधन असते"—हे नागपूर भोसले सत्तेलाही तंतोतंत लागू पडते. महसूल केंद्रीकरणामुळे प्रांतिक अधिकाऱ्यांची स्वायत्तता मर्यादित राहिली आणि राज्यसत्तेचा आर्थिक पाया केंद्राच्या नियंत्रणात राहिला.

सैन्यनियंत्रण हे केंद्रीय सत्तेचे दुसरे महत्त्वाचे माध्यम होते. सैन्याचे संघटन, घोडदळ-पायदळाची भरती, तोफखान्याचा विस्तार, सीमावर्ती मोहिमा, तसेच जागीरदार आणि सरदारांच्या सैनिकी योगदानाचे मूल्यांकन—या सर्वांवर केंद्राची अंतिम पकड

होती. जदुनाथ सरकार (१९५८) यांनी दाखवून दिले आहे की मराठा साम्राज्यात सैन्य हे केवळ लढाईचे साधन नव्हते तर राजकीय अधिकार टिकवून ठेवण्यासाठीचे साधन होते. नागपूरकर भोसल्यांच्या राज्यात तर सैन्य हे गोंड आणि आदिवासी प्रदेशांवर नियंत्रण राखण्यासाठी, तसेच मराठा साम्राज्याच्या अंतर्गत सत्तास्पर्धांमध्ये टिकून राहण्यासाठी अत्यावश्यक होते. त्यामुळे केंद्रीकृत सैन्यव्यवस्था ही राज्याच्या राजकीय टिकाऊपणाची हमी बनली.

न्यायव्यवस्था देखील केंद्राभिमुख होती. जरी प्रांतिक आणि स्थानिक न्यायालये अस्तित्वात होती, तरी गंभीर गुन्हे, जमीन-वतन संबंधित वाद, सत्ता वंशपरंपरेशी संबंधित प्रकरणे आणि सरदार-वतनदारांच्या तक्रारी यांचे अंतिम निवारण मध्यवर्ती स्तरावर होत असे. ओ'हॅनलॉन (१९८५) यांचे निरीक्षण असे की मराठा सत्तेत जात, वतनाधिकार आणि सामाजिक दर्जा हे न्यायनिर्णयांमध्ये प्रभावशाली बनत, आणि या सामाजिक-राजकीय गुंतागुंतींचे अंतिम समन्वयन केंद्राकडूनच होत असे. त्यामुळे न्यायव्यवस्था ही केवळ कायद्याची अंमलबजावणी नव्हती तर सामाजिक सत्ता-समीकरणांचे व्यवस्थापन होती.

केंद्रीय नियंत्रणातील चौथा महत्त्वाचा घटक म्हणजे राजकीय वैधतेचे निर्मितीकरण. नागपूरकर भोसले राज्याने धार्मिक संरक्षकत्व, मंदिरांना देणगी, ब्राह्मणांना आश्रय, राजपूत व मराठा कुलपरंपरांचे जोरदार प्रदर्शन, वंशपरंपरेची प्रतिष्ठा या सर्वांच्या आधारे स्वतःची राजसत्ता वैध ठरवली. शेरवानी व जोशी (१९७३) यांनी दाखवून दिले आहे की मध्य-दक्खनातील राज्यांनी धार्मिक व सांस्कृतिक साधनांचा वापर हा राजकीय वर्चस्व टिकवण्यासाठी अत्यंत योजनाबद्ध केला. भोसल्यांच्या बाबतीत हे अधिक स्पष्ट दिसते—राजकीय केंद्रीकरणाच्या ताकदीला धार्मिक-सांस्कृतिक वैधतेचे आवरण देणे हा सततचा राजकीय डाव होता.

एकूणच पाहता, नागपूरकर भोसल्यांचे केंद्रीय नियंत्रण हे बहुविध आणि अत्यंत एकसंध असे होते. हे नियंत्रण राजकीयदृष्ट्या सत्तेचे केंद्रीकरण करीत होते; आर्थिकदृष्ट्या प्रांतिक स्वायत्ततेला मर्यादित ठेवत होते; सैनिकीदृष्ट्या वर्चस्व टिकवून ठेवत होते; आणि सामाजिकदृष्ट्या जात, धर्म आणि वतन संस्थांना आधार देत सत्तासमीकरण मजबूत ठेवत होते. त्यामुळे असा ठोस तर्क निश्चयाने मांडता येतो. नागपूरकर भोसले राज्यातील केन्द्रीय नियंत्रण हे एकाधिकारवादी नव्हते, तर ते राज्याच्या प्रशासनिक, सैनिकी आणि आर्थिक गरजांमधून ऐतिहासिकरीत्या विकसित झालेले एक आवश्यक आणि रणनीतिक केंद्रीकरण होते.

४.३.३. ग्रामस्तर:

गावपातळीवरील पंचायतींना न्यायदानाचे प्राथमिक अधिकार दिले गेले होते. या पंचायती प्रामुख्याने स्थानिक पाटील, कुलकर्णी आणि ग्रामप्रमुख यांच्यापासून बनत. त्यांच्याकडे जमिनीचे वाद, कर्जविवाद आणि कौटुंबिक तक्रारींचा निपटारा करण्याचा अधिकार होता. सरदेसाई (१९४६) यांनी नमूद केले आहे की, “भोसले पंचायती हे जनतेच्या दैनंदिन जीवनातील न्यायाचे सर्वात जवळचे केंद्र होते, न्याय जवळच्या हातात दिला गेला, ही त्यांच्या प्रशासनाची वैशिष्ट्यपूर्ण बाब होती.”

भोसले सत्ताकाळातील ग्रामीण नियंत्रणाची रचना ही केवळ महसूल संकलनाचे साधन नव्हती, तर ती राज्यसत्ता आणि स्थानिक समाज यांच्या परस्परसंबंधातील राजकीय वर्चस्वाची विशिष्ट यंत्रणा होती. प्रथमदर्शनी गावांचे स्वायत्त अस्तित्व दिसते; परंतु वस्तुतः ही स्वायत्तता पाटील आणि कुळकर्णी यांच्या माध्यमातून केंद्री सत्तेच्या हितासाठी कार्यरत होती. स्टुअर्ट गॉर्डन (१९९३) यांनी नमूद केले आहे की मराठा प्रशासनात गाव हे "स्वायत्त परंतु नियंत्रित" केंद्र होते—जे स्थानिक परंपरांवर आधारलेले असले तरी त्यांचे अंतिम

उद्दिष्ट राज्याच्या महसूल हितसंबंधांचे पालन करणे होते (गॉर्डन, १९९३). त्यामुळे भोसले राज्यात ग्रामीण नियंत्रण हा स्थानिक स्वायत्तता आणि केंद्रीय आदेश यांचा संतुलित पण सत्ताबद्ध संगम होता.

पाटील-कुळकर्णी वतनसंस्था ही भोसले राज्यात ग्रामीण सत्तेचा कणा होती. या वतनांना दिलेल्या अधिकारांमुळे त्यांना स्थानिक समाजातील निर्णय प्रक्रियेवर दीर्घकालीन प्रभाव राखता येत असे. वी. का. राजवाडे (१९२६) यांचे मत असे आहे की वतन ही "उत्पन्न व सत्ता" या दोन्हींचे संयोजन होते; त्यामुळे वतनदार हे राजसत्तेचे प्रतिनिधी तर होतेच, पण समाजातील उच्चस्तरीय मध्यस्थही होते (राजवाडे, १९२६). अशा परिस्थितीत ग्रामीण प्रशासन हे केवळ राज्याचा विस्तार नव्हते, तर समाजातील वर्गीय आणि जातीय सत्ता-संबंध दृढ करण्याचे साधन होते. पाटील आणि कुळकर्णी या दोन पदांभोवती गावातील सामाजिक वर्चस्वाचे केंद्र तयार होत होते, ज्यामुळे ग्रामीण नियंत्रण ही बहुस्तरीय सत्तानिर्मितीची प्रक्रिया होती, अशी स्पष्टपणे मांडणी करता येते.

याशिवाय, भोसल्यांच्या ग्रामीण नियंत्रणात कोतवाल, मुकादम, यांसारखे सुरक्षा व प्रशासनिक अधिकारी महत्त्वाची भूमिका निभावत होते. परंतु या यंत्रणेत न्याय हा प्राथमिक उद्देश नसून शिस्त आणि राजकीय नियंत्रण हे केंद्रस्थानी होते. सुरेंद्रनाथ सेन (१९५४) यांच्या मते, मराठा काळातील सुरक्षा अधिकारी "कायद्याचे रक्षक" कमी आणि "राजसत्तेचे अंमलदार" जास्त होते (सेन, १९५४). त्यामुळे गावातील गुन्हेगारी नियंत्रण हे लोककल्याणाचे नव्हे, तर राज्याच्या स्थैर्याचे साधन होते—असा ठाम तर्क करता येतो.

पंचायतींच्या अस्तित्वामुळे गावात सामाजिक नियंत्रणाचे एक स्थानिक, समुदायाधिष्ठित रूप दिसते. परंतु भोसले काळात पंचायतांना पूर्ण न्यायिक सार्वभौमत्व नव्हते; त्यांचे निर्णय सामाजिक शिस्त राखण्यापुरते मर्यादित होते. इरफान हबीब (२००२) यांनी निरीक्षण केले आहे की भारतीय पारंपरिक गावपंचायती या जातीय-सामुदायिक नियंत्रणाच्या संस्था होत्या आणि त्या राज्यसत्तेला थेट आव्हान देत नसत (हबीब, २००२). म्हणूनच असा तर्क मांडता येतो की पंचायत ही प्रत्यक्षात राज्याच्या नियंत्रणाला पूरक असा सामाजिक यंत्रणा होती—जी समाजातील संघर्ष शमवून राजसत्तेवरील दबाव कमी करत असे.

समग्रपणे पाहता, भोसले राज्याचा ग्रामीण नियंत्रणाचा पाया हा वित्तीय हितसंबंध, वतनाधारित सत्ताश्रेणी, स्थानिक सुरक्षा यंत्रणा आणि सामुदायिक शिस्तसंस्था यांच्यावर आधारित होता. त्यामुळे ग्रामीण प्रशासनाची रचना ही "प्रजेसाठी" नसून—"राज्यसत्ता स्थिर ठेवण्यासाठी" तयार केलेली होती, असा ठोस तर्क ऐतिहासिक पुराव्यांवर आधारितपणे मांडता येतो.

४.३.४. प्रांतिक स्तर:

महालदार किंवा कमाविसदार हे गुन्हेगारी आणि महसूलाशी संबंधित खटले चालवीत. गुप्ता (१९७९) यांच्या मते, भोसले सत्तेत मोगल कालीन महसूल न्यायपद्धतीचा प्रभाव दिसून येतो, विशेषतः कागदपत्राधारित साक्ष आणि नोंदी ठेवण्याच्या पद्धतीत.

नागपूरकर भोसले सत्तेतील प्रांतिक स्तर हे राज्यकारभाराचे सर्वात महत्त्वाचे आणि प्रभावी स्तर होते, कारण या स्तरावरच केंद्रीय सत्तेचे आदेश लोकजीवनावर प्रत्यक्ष परिणाम करणाऱ्या निर्णयांत रूपांतरित होत. प्रांत हे केवळ महसूल संकलनाची प्रशासकीय युनिट नसून—ते राजकीय नियंत्रण, सैनिकी पुरवठा आणि सामाजिक शिस्त यांचे केंद्र होते. स्टुअर्ट गॉर्डन (१९९३)

यांच्या मते मराठा राज्यातील प्रांत हे "राजकारभाराचे वजन सांभाळणारी खांबासारखी संरचना" होती, ज्यामुळे स्थानिक अधिकारांना मजबूत पकड मिळत असे आणि राजसत्तेला त्यांचे निष्ठावान अवलंबित्व सुनिश्चित होत असे (गॉर्डन, १९९३). त्यामुळे असा तर्क स्पष्टपणे मांडता येतो की प्रांतिक स्तर हा राज्याच्या केंद्रीकरणाचा मुख्य आधारस्तंभ होता.

प्रांतिक अधिकारी—जसे की सुबेदार, आमील, कारकून, देशमुख, देशपांडे हे राजसत्तेचे विश्वासू प्रतिनिधी मानले जात. त्यांची निवड हे केवळ प्रशासनिक निकषांवर होत नव्हते, तर निष्ठा, वतनाधिकार, सामाजिक दर्जा आणि सैनिकी योगदान यांनाही महत्त्व होते. सुरेंद्रनाथ सेन (१९५४) यांनी यावर निरीक्षण केले की मराठा काळातील प्रांतिक अधिकारी हे "राज्याच्या राजकीय हिताचे रक्षक" होते आणि त्यांना स्थानिक स्वायत्तता फारशी नव्हती (सेन, १९५४). त्यामुळे प्रांतिक प्रशासन हे राज्य-हितसाधक राजकीय संरचना होती—लोकाभिमुख प्रशासन नव्हते—असा तर्क ऐतिहासिक संदर्भांवर आधारित आहे.

महसूल संकलन हे प्रांतिक नियंत्रणाचे केंद्रस्थानी असलेले कार्य होते. अमीन आणि कारकून वर्ग हे महसूलाच्या अचूक अंदाज, जमाबाकी, जकात नियंत्रण आणि कर वसुलीचे जबाबदार होते. इरफान हबीब (२००२) यांच्या मते भारतीय मध्ययुगीन राज्यांमध्ये महसूल नियंत्रण हे राजकीय वर्चस्वाचे मुख्य साधन होते (हबीब, २००२). ही संकल्पना भोसले राज्यालाही लागू पडते—कारण प्रांतातील अधिकारी आर्थिक हितसंबंधांवर नियंत्रण ठेवून भोसले सत्तेला आर्थिक स्थैर्य मिळवून देत. त्यामुळे प्रांतिक नियंत्रण हे आर्थिक केंद्रीकरणाची राजकीय यंत्रणा म्हणूनही दिसते.

प्रांतिक स्तरावरील सैन्य-संबंधित जबाबदाऱ्यामुळे भोसल्यांनी प्रांतांमध्ये द्विगुणित नियंत्रण प्राप्त केले—महसूल आणि

लष्कर. सैनिकी जमवाजमव, घोडदळांचे संकलन, पुरवठा यांचे व्यवस्थापन प्रांतिक अधिकाऱ्यांच्या अखत्यारीत होते. कुलकर्णी (१९६९) यांनी नमूद केले आहे की सैन्यकेंद्रित नियंत्रणामुळे प्रांतिक स्तर हे "भौगोलिकच नव्हे तर राजकीय सुरक्षा-सीमेचे विस्तार" होते (कुलकर्णी, १९६९). त्यामुळे प्रांतिक प्रशासन हे केवळ वित्तीयच नव्हे तर रणनीतिक स्वरूपही धारण करत होते.

तथापि, प्रांतिक अधिकाऱ्यांचे वर्चस्व हे स्थानिक समुदायांसाठी नेहमीच लाभदायी नव्हते. अनेकदा या स्तरावर भ्रष्टाचार, वतनाधारित पक्षपात आणि उच्च करदबाव यांचा प्रभाव दिसतो. ओ'हॅनलॉन (१९८५) यांच्या संशोधनानुसार वतनाधारित अधिकारी अनेकदा सामाजिक-जातीय वर्चस्व टिकवण्यासाठी आपले अधिकार वापरत (ओ'ह नलोन, १९८५). या विश्लेषणातून असा तर्क मांडता येतो की भोसले राज्यात प्रांतिक स्तर हा सामाजिक विषमता कायम ठेवण्याचे साधनही बनला.

एकूणच, नागपूरकर भोसले सत्तेतील प्रांतिक स्तर हा केवळ प्रशासनिक मध्यस्तर नव्हता—तर तो आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक नियंत्रणाचे बहुउद्देशीय यंत्रणा होती. यामुळे राज्यसत्ता केंद्रीकृत झाली, परंतु स्थानिक समाजावर सत्ताधारित दबावही निर्माण झाला. त्यामुळे प्रांतिक प्रशासन हे भोसले राज्याच्या स्थैर्याचे केंद्र, परंतु सामाजिक असमानतेचेही साधन होते—असा ठोस तर्क ऐतिहासिक पुराव्यांच्या आधारे मांडता येतो.

४.३.४. राजस्तर:

राजदरबारातील सर्वोच्च न्यायालयात 'काजी' आणि 'धर्माधिकारी' हे दोन प्रमुख अधिकारी होते. काजी हे नागरी आणि फौजदारी खटले हाताळत असत, तर धार्मिक विषयांत धर्माधिकारी हस्तक्षेप करीत. सरकार (१९५५) यांच्या मते, भोसले दरबारातील न्यायपद्धती "धर्माधारित मर्यादेत राहूनही व्यावहारिक आणि

लवचिक स्वरूपाची होती," ज्यामुळे स्थानिक लोकांच्या रूढी आणि प्रथांना न्यायप्रक्रियेत स्थान मिळाले. राजस्तर हे नागपूरकर भोसले सत्तेतील सर्वोच्च निर्णयनिर्मितीचे केंद्र होते आणि येथेच संपूर्ण प्रांतिक व स्थानिक प्रशासनाच्या अधिकारांचे अंतिम एकत्रिकरण होत असे. हा स्तर केवळ राजा किंवा अधिपतीच्या वैयक्तिक निर्णयांचा अवकाश नसून—एक संरचित, केंद्रीत आणि शक्तिसंपन्न राजकीय यंत्रणा होता. सेन (१९२३) यांनी स्पष्ट केले आहे की मराठा राज्यातील राजसत्ता ही "परमाधिकाराची संस्था" होती, जिथे धोरणात्मक निर्णय, महसूलाचे अंतिम नियमन, सैन्याचे संघटन आणि प्रांत-ग्राम पातळीवरील नियंत्रण यांचे अंतिम पर्यवेक्षण होते (सेन, १९२३). त्यामुळे असा तर्क मांडता येतो की नागपूर भोसल्यांच्या प्रशासन रचनेत राजस्तर हा फक्त सर्वोच्च स्थान नव्हता—तर तो संपूर्ण प्रशासनाचा 'दिशादर्शक व नियंत्रक' केंद्र होता.

राजस्तरावर दरबार हा शासनप्रक्रियेचा मुख्य संस्थात्मक मंच होता. येथे वतनदार, सरदार, कारकून, पंडित, नाईक आणि सैनिकी अधिकारी हे विविध हितसंबंध आणि अधिकारांसह उपस्थित राहत, ज्यातून राज्याचे राजकीय संतुलन नियंत्रित केले जात असे. गॉर्डन (१९७७) यांच्या मते मराठा दरबार हा "एक प्रकारचा राजकीय चर्चासत्राचा मंच" होता, जिथे निष्ठा, सैनिकी कार्यक्षमता व आर्थिक योगदान या तीन निकषांवर अधिकारांचे पुनर्वितरण होत असे (गॉर्डन, १९७७). नागपूरकर भोसल्यांच्या काळात हा दरबार अधिकच केंद्रीत झाला, कारण बखारींनुसार राजाने घेतलेले निर्णय हे प्रांतस्तरीय धोरणांना दिशा देत.

राजस्तराचे सैनिकी नियंत्रण हे विशेषत्वाने प्रभावी होते. भोसल्यांचा सैनिकी चरित्र मजबूत ठेवण्यासाठी घोडदळ, पायदळ, तोफखाना आणि जागीरदारांचे सैनिकी योगदान हे सर्व

राजस्तरावरूनच नियंत्रित होत असे. जदुनाथ सरकार (१९५८) यांनी नमूद केले आहे की मराठा सत्ता ही मूलतः "सशक्त लष्करी अर्थव्यवस्था" होती (सरकार, १९५८), आणि नागपूरकर भोसल्यांच्या बाबतीत ही लष्करी अर्थराजनीती अधिक तीव्र स्वरूपात दिसते—कारण त्यांच्या राज्याचा मोठा भाग सतत गोंडवाना, ओरिसा आणि छत्तीसगडच्या सीमाभागांत विस्तारवादी मोहिमेत गुंतलेला होता. त्यामुळे राजस्तरावरून होत असलेला सैन्यनियंत्रण हा प्रांतिक तसेच ग्रामीण स्तरावर थेट प्रभाव टाकत असे.

महसूलही राजस्तरावरून अंतिम अधिकृतता प्राप्त करूनच प्रांतिक स्तरावर लागू होत असे. खाजगी खजिना (राजखाते), सराफखाते, सैनिकी भत्ते, पाटील-देशमुखांचे वतने यांचा अंतिम हिशेब राजस्तरावर तपासला जात असे. अंधारे (२००५) यांनी उल्लेख केलेला आप्पासाहेब भोसल्यांचा कालखंड तर विशेषतः आर्थिक नियमितीकरणाचा होता—जिथे प्रांतांतील करसंकलन, नायबांचे अधिकार आणि व्यापार नियंत्रण हे सील व सनदांद्वारे राजस्तरावरून काटेकोर ठरवले जात होते (अंधारे, २००५). यावरून स्पष्ट होते की नागपूर राज्यातील आर्थिक केंद्रीकरण हे राजस्तरावरूनच सर्वाधिक मजबूत केले गेले.

राजस्तराचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे न्यायिक अधिकार. जरी स्थानिक व प्रांतिक न्यायव्यवस्था अस्तित्वात होती, तरी गंभीर गुन्हे, सरदार किंवा वतनदारांशी संबंधित प्रकरणे आणि जमीन-वतन यांच्याशी जोडलेल्या विवादांचे अंतिम सुनावणी राजस्तरावर होत असे. काळे (१९७१) यांनी नमूद केले आहे की भोसल्यांच्या दरबारामध्ये 'राजव्यवहार' नावाचा स्वतंत्र विभाग होता, जो राजस्तरीय प्रकरणांचा निपटारा करत असे (काळे, १९७१). यावरून असा तर्क मांडता येतो की न्यायिक सत्तेचे

केंद्रीकरण हे भोसल्यांनी राजकीय स्थैर्यासाठी जाणूनबुजून टिकवले होते.

राजस्तर हा सामाजिक-धार्मिक नियंत्रणाचेही केंद्र होता. दान, संस्कृती, मंदिरांना आर्थिक अनुदान, ब्राह्मण पुरोहितांचा सल्ला, जातिसमस्यांचे निराकरण यांचे अंतिम अधिकार राजाकडे होते. शेरवानी व जोशी (१९७३) यांच्या मतानुसार मध्य-भारत आणि दख्खनातील प्रादेशिक संस्थांवर राजस्तराचे धार्मिक-वर्चस्व कायम राहणे हे स्थैर्य आणि वैधता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक मानले गेले (शेरवाणी व जोशी, १९७३). नागपूरकर भोसल्यांच्या बाबतीतही हे तितकेच सत्य होते, विशेषतः देवस्थान नियंत्रण आणि ब्राह्मण सभांची प्राधान्यक्रमिक भूमिका पाहता.

एकूणच, राजस्तर हे नागपूर भोसले सत्तेचे राजकीय, आर्थिक, सैनिकी, न्यायिक आणि धार्मिक केंद्रीकरणाचे केंद्र होते. त्यामुळेच असा ठोस तर्क उभा राहतो की राजस्तर हे केवळ सर्वोच्च स्तर नसून—संपूर्ण प्रशासनाला आकार व दिशा देणारे सार्वभौम शक्तिकेंद्र होते.

४.३.५. ग्रामीण नियंत्रण

भोसले सत्तेच्या प्रशासनाचे मूळ खरेतर ग्रामपातळीवरील स्वायत्त व्यवस्थेत रुजलेले होते. ही रचना प्राचीन पाटील-कुलकर्णी प्रणाली वर आधारित होती. नागपूरकर भोसले राज्यातील ग्रामीण नियंत्रण व्यवस्था ही संपूर्ण प्रशासनिक रचनेचा पाया मानली जाते. राज्याची सामाजिक स्थिरता, महसूल संकलन आणि कायदा-सुव्यवस्था राखण्याचे कार्य गाव पातळीवरच सर्वाधिक प्रभावीरीत्या पार पाडले जात असे. ग्रामीण नियंत्रणासाठी पटेल, कोतवाल, भट–कुलकर्णी, पाटील, चौधरी यांसारखे अधिकारी राज्य आणि गाव यांच्या मध्ये मध्यस्थ म्हणून कार्यरत होते. या व्यवस्थेने ग्रामीण भागात दैनंदिन प्रशासन, कर संकलन आणि न्यायनिवाडा यांचा

समन्वय साधल्यामुळे भोसले राज्याचे प्रशासनिक जाळे सुदृढ राहिले (गुणे, १९५३; कुलकर्णी, १९९२).

ग्रामीण नियंत्रणाचा मुख्य आधार पटेल हा होता. पटेल हा गावाचा प्रमुख अधिकारी म्हणून करवसुली, जमीनविषयक नोंदी, शेतसंबंधी वाद, ग्रामसुरक्षा आणि राज्याच्या आदेशांची अंमलबजावणी यासाठी जबाबदार होता. त्याच्या सहाय्यक म्हणून कोतवाल गावातील शांतता, गुन्हेगारी रोखणे, गावातील गस्त आणि माहितीपुरवठा यासाठी प्रसिध्द होता. या दोन्ही पदांमुळे राज्याला ग्रामीण समाजाचा तंतोतंत अर्थ, समस्या आणि स्थिती समजणे सोपे झाले (माल्कम, १८२३; करंदीकर, १९५७).

भट-कुलकर्णी हे ग्रामीण नियंत्रणातील बौद्धिक आणि दफ्तर कार्य करणारे अधिकारी मानले जात. त्यांनी महसूल नोंदी, खात्याची पुस्तके, जमाबंदी, कर नोंद आणि न्यायप्रक्रियेतील पुरावे नोंदवणे यांसारखे कार्य केले. त्यामुळे ग्रामीण प्रशासन केवळ प्रथांवर नाही तर दस्तऐवजीकरणावरही आधारित झाले. हे लिखित प्रशासन भोसले राज्याच्या केंद्राला गाव पातळीवरील व्यवहार अचूकपणे कळवणारे माध्यम बनले (गुणे, १९५३; शेरवाणी व जोशी, १९७३).

ग्रामीण नियंत्रणाची एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाजू म्हणजे सामुदायिक सामंजस्य आणि प्रथागत कायदे. मोठ्या वादांपेक्षा किरकोळ वाद आणि कुटुंबीय संबंधातील तक्रारी पंचायतीमार्फत सोडवल्या जात. पंचायती ही ग्रामीण नियंत्रणातील प्रभावी सामाजिक संस्था होती, जी राज्याच्या हस्तक्षेपापूर्वीच बहुतांश वाद सोडवत असे. ब्रिटिश आणि मराठा नोंदींमध्ये पंचायतीला ग्रामीण समाजातील स्थैर्य आणि शिस्त यांचे “मूलभूत साधन” म्हटले आहे (कूपर, १८५७; डफ, १८२६).

राज्य स्तरावरून सूबेदार, किल्लेदार आणि प्रांतिक अधिकारी हे ग्रामीण अधिकाऱ्यांवर देखरेख ठेवत असत. त्यांनी कर वसुलीची नियमितता, सुरक्षाव्यवस्था, दरोडे रोखणे, जमीनमोजणी आणि गुन्हेगारी प्रकरणांची नोंद यांचे परीक्षण केले. ही वरून खाली जाणारी देखरेख आणि खालीवरून वर जाणारा माहितीपुरवठा या दोन्हींच्या संयुक्त संरचनेमुळे ग्रामीण प्रशासनाची शिस्त कायम राहिली (कुलकर्णी, १९९२; सरकार, १९८३).

एकूणच, ग्रामीण नियंत्रण ही प्रशासनिक रचनेतील सर्वात स्थिर, सामाजिकदृष्ट्या स्वीकृत आणि राज्याच्या आर्थिक स्थैर्याची हमी देणारी संस्था होती. तिच्यामुळे कर संकलन, जमीनव्यवस्था, सामाजिक शिस्त आणि न्यायदान या सर्व गोष्टी गाव पातळीवर प्रभावीपणे पार पडत, ज्यामुळे भोसले राज्याची प्रशासनिक संरचना मजबूत आणि टिकाऊ राहिली.

४.३.५.१. पाटील आणि कुलकर्णी:

प्रत्येक गावात पाटील हा स्थानिक प्रमुख अधिकारी आणि कुलकर्णी हा लेखापाल असायचा. दोघे मिळून महसूल संकलन, जमिनीची मोजणी, आणि गावातील प्राथमिक न्यायव्यवस्था पाहत. देशपांडे (१९७१) म्हणतात की, “भोसले काळातील ग्रामीण प्रशासन हे राज्याच्या तळागाळातील शिस्तीचे मूळ होते, गाव म्हणजे प्रशासनाची प्रयोगशाळा.” ग्रामप्रमुख म्हणून पटेल हे गावाच्या प्रशासनातील सर्वात महत्त्वाचे अधिकारी होते. महसूल गोळा करणे आणि ठराविक प्रमाणात भोसले दरबाराकडे पाठवणे. जमिनीच्या मोजमापाबाबत खात्री करणे. कायदा-सुव्यवस्था राखण्याकरिता कोतवालास समर्थन. स्थानिक पंचांचे नेतृत्व.

नागपूरकर भोसले राज्यातील ग्रामीण प्रशासनाचा कणा म्हणजे पाटील आणि कुलकर्णी ही द्विपक्षीय नेतृत्वव्यवस्था. पाटील हे गावाचे कार्यकारी प्रशासक, तर कुलकर्णी हे दफ्तर व नोंदणी

करणारे तज्ज्ञ होते. या दोन पदांनी मिळून गावाच्या सर्व सामाजिक, आर्थिक व प्रशासकीय क्रियांचा समन्वय राखला. मराठा व मध्य भारताच्या प्रशासनिक परंपरेनुसार "पाटील-कुलकर्णी जोडी" ही गावाची सर्वात स्थिर आणि प्रभावी संस्था मानली जाते (गुणे, १९५३; कुलकर्णी, १९९२).

पाटील हे गावातील सर्वात महत्त्वाचे पद होते. करवसुली, शेतीचा कारभार, जमीनमोजणी, ग्रामसुरक्षा, गुन्ह्यांची नोंद, सामाजिक शिस्त राखणे आणि राज्याचे आदेश अंमलात आणणे ही कार्ये पाटील करत असे. तो गावातील वाद सोडवण्यात, पंचायतीचे नेतृत्व करण्यात आणि गावकऱ्यांना निर्णय पाळायला भाग पाडण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असे. माल्कम आणि कूपर यांच्या नोंदी स्पष्ट करतात की पाटील हे "राज्य आणि प्रजा यांच्यातील सर्वात प्रभावी दुवा" होते (माल्कम, १८२३; कूपर, १८५७). यामुळे ग्रामीण नियंत्रण अधिक व्यवस्थित, संघटित आणि स्थानिक परिस्थितीनुसार प्रतिसादक्षम राहिले.

कुलकर्णी हे गावाचे "माहिती ठेवणारे" म्हणून गणले जात. महसूल नोंदी, जमाबंदी, करनोंद, शेतजमिनीचे हिशेब, न्यायनिवाड्यातील पुरावे, आणि रोजच्या प्रशासनाशी संबंधित दस्तऐवज यांच्या योग्य नोंदी ठेवणे ही कुलकर्ण्याची प्रमुख जबाबदारी होती. कुलकर्णी बहुतेक सुभेदार किंवा प्रमुखांच्या विश्वासातील ब्राह्मण कुटुंबांतून येत, ज्यांच्याकडे पिढीजात दफ्तरज्ञान असत. या दस्तऐवजीकरणामुळे भोसले राज्यातील ग्रामीण नियंत्रण प्रणाली फक्त प्रथांवर नव्हे तर लिखित पुराव्यावर आधारित बनली (गुणे, १९५३; करंदीकर, १९५७).

ग्रामीण प्रशासनात पाटील आणि कुलकर्णी यांचे नाते "कार्यकारी–नोकरशाही समतोल" म्हणून ओळखले जाते. पाटील

निर्णय घेत असे, तर कुलकर्णी त्याची नोंद करीत असे आणि कायदेशीर व आर्थिक अचूकता सुनिश्चित करत असे. हे दोन्ही पद एकमेकांवर अवलंबून असल्यामुळे गावातील सत्ता एका हातात केंद्रित न होता दुहेरी नियंत्रण निर्माण झाले. त्यामुळे भ्रष्टाचार कमी झाला, निर्णय प्रक्रियेची पारदर्शकता वाढली आणि राज्याला गावाच्या कारभाराचे नियमित व विश्वसनीय अहवाल मिळू लागले (सरकार, १९८३; डफ, १८२६).

पाटील हे गावकऱ्यांकडून निवडले गेलेले (किंवा वंशपरंपरागत) असू शकत; तर कुलकर्णी बहुतांश वेळा वंशपरंपरेने पद सांभाळणारे होते. ही वंशपरंपरागतता राज्याने मान्य केली होती, कारण त्यातून गावात सामाजिक आणि प्रशासनातील स्थिरता निर्माण होत असे. तरीही, प्रांतिक अधिकारी आणि सूबेदार यांच्या देखरेखीखाली या दोन्ही पदांची जबाबदारी राज्याने नियंत्रित केली, ज्यामुळे ग्रामीण स्वायत्तता आणि राज्यसत्तेचे नियंत्रण यांचे संतुलन राखले गेले (शेरवाणी व जोशी, १९७३).

एकूणच, पाटील–कुलकर्णी व्यवस्था ही भोसले राज्यातील ग्रामीण प्रशासनाची सत्तात्मक, आर्थिक आणि सामाजिक स्थिरतेची मूलभूत रचना होती. पाटीलचे कार्यकारी नेतृत्व आणि कुलकर्ण्यांचे दस्तऐवजीकरणात्मक तज्ज्ञत्व यामुळे गाव पातळीवरील नियंत्रण प्रभावी, पारदर्शक आणि राज्यधोरणांशी सुसंगत राहिले. या द्विपक्षीय संरचनेने गावाला स्वशासनक्षम बनवले आणि संपूर्ण भोसले प्रशासनाच्या स्थैर्यात मोठे योगदान दिले.

४.३.५.२. देशमुख आणि देशपांडे:

अनेक गावांच्या समूहावर देखरेख ठेवण्यासाठी देशमुख आणि देशपांडे ही वरिष्ठ पदे होती. ही दोन्ही पदे वंशपरंपरागत असून, ते स्थानिक शासन आणि कर संकलनात राजाच्या वतीने काम करीत (विंक, १९८६). देशमुखाकडे न्यायदानाचा आणि लष्करी मदतीचा

अधिकारही होता. ग्रामलिपिक. जमिनीचे अभिलेख, करांची नोंद, खतावणी, फाळणी यांचे लेखापत्र. पंचायतींना आवश्यक असलेली कागदपत्रे पुरवणे.

नागपूरकर भोसले राज्यातील ग्रामीण नियंत्रणात देशमुख आणि देशपांडे ही जोडी पाटील–कुलकर्णी यापेक्षा वरचे कार्य करणारी महत्त्वाची प्रशासकीय संरचना होती. देशमुख आणि देशपांडे हे तालुका किंवा परगणा स्तरावर कार्यरत असून, त्यांनी गावपातळीवरील प्रशासनावर प्रभावी देखरेख ठेवली. त्यांच्या कार्यामुळे पाटील–कुलकर्णी यांच्या कामांमध्ये पारदर्शकता, समन्वय आणि उत्तरदायित्व निर्माण झाले. त्यामुळे भोसले राज्याची ग्रामीण प्रशासनव्यवस्था बहुस्तरीय आणि सुस्थिर बनली (कुलकर्णी, १९९२; गुणे, १९५३).

देशमुख हे परगण्यातील सर्व गावांचा प्रमुख कार्यकारी आणि देखरेख अधिकारी होते. त्यांच्या अधिपत्याखाली पाटील, कोतवाल व अन्य गाव अधिकारी येत असत. देशमुख कर संकलनाची खातरजमा करणे, गावांतील सुरक्षा आणि कायदा-सुव्यवस्था राखणे, दरोडेखोरांविरुद्ध मोहीमा राबवणे, आणि जमिनीच्या नोंदींची सत्यता तपासणे या महत्त्वाच्या कार्यांमध्ये प्रमुख भूमिका बजावत. Grants डफ आणि माल्कम यांनी देशमुखांचे वर्णन “परगणा स्तरावरील राजा” असे केले आहे, ज्यांच्याशिवाय महसूल प्रशासन नीट चालत नसे (डफ, १८२६; माल्कम, १८२३). देशमुखांच्या माध्यमातून राज्याला परगण्यातील परिस्थितीचा नियमित आणि अधिकृत अहवाल मिळत असे, ज्यामुळे शासन अधिक प्रभावी बनत असे.

देशपांडे हे परगण्याचे प्रमुख लेखाधिकारी होते. ते महसूल नोंदी, कर संकलनाचे हिशेब, जमीन नोंदी, रकमेचा ताळमेळ, आणि परगण्यातील सर्व दफ्तर व्यवहारांचे निरीक्षण करीत असत.

पाटील–कुलकर्णी व्यवस्था गावपातळीवर जितकी महत्त्वाची होती, तितकीच देशमुख–देशपांडे व्यवस्था परगणा स्तरावर अत्यावश्यक होती. देशपांडे हे कुलकर्ण्यांचे पर्यवेक्षक म्हणून कार्य करत आणि सर्व नोंदींची अचूकता, शिस्त आणि कायदेशीरता तपासत (गुणे, १९५३; करंदीकर, १९५७). यामुळे राज्याच्या महसूल प्रणालीमध्ये दुहेरी तपासणी लागू होत असे, ज्यामुळे गैरव्यवहार कमी होत आणि दफ्तरव्यवस्थेचा दर्जा उंचावत.

या दोन्ही अधिकाऱ्यांचे नाते हे प्रशासनातील "कार्यकारी–नोकरशाही समतोल" भागीदार चे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. देशमुख कार्यकारी निर्णय घेत, तर देशपांडे त्याचे लेखाजोखा, कायदेशीरता, आणि प्रशासनिक सुव्यवस्था यांचे नियंत्रण करत. परगण्यातील महसूल, न्यायिक प्रक्रिया, वाद–तक्रारी, आणि गाव पातळीवरील अधिकाऱ्यांची कार्यक्षमता यांचा आढावा घेण्यासाठी या दोघांना एकत्रितपणे काम करावे लागत असे (शेरवाणी व जोशी, १९७३). या सहकार्यामुळे भोसले प्रशासनामध्ये परगणा स्तरावरील संघटित, संतुलित आणि उत्तरदायी संरचना उभारली गेली.

देशमुख आणि देशपांडे हे अनेकदा स्थानिक प्रभुत्वशाली कुटुंबांतून येत असत, ज्यांच्याकडे ग्रामीण समाजावर सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय प्रभाव होता. राज्याने या प्रभावाचा वापर प्रशासनातील स्थैर्यासाठी केला, परंतु प्रांतिक अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली त्यांचे अधिकार मर्यादित ठेवले. यामुळे परगण्यातील सत्तेचा दुरुपयोग कमी होऊन नियंत्रण व्यवस्था अधिक व्यवस्थित आणि संतुलित राहिली (सरकार, १९८३; कुलकर्णी, १९९२).

एकूणच, देशमुख–देशपांडे व्यवस्था ही नागपूर भोसले राज्यातील ग्रामीण प्रशासनातील दुसरी व प्रभावी पातळी होती, जी गाव कारभार आणि प्रांतिक प्रशासन यांच्यातील सेतू म्हणून कार्यरत होती. पाटील–कुलकर्णी यांच्या कार्याच्या तपासणीपासून ते

परगण्यातील महसूल, न्याय आणि सुरक्षा व्यवस्थेच्या नियमनापर्यंत या दोन्ही पदांनी ग्रामीण शासनाला मजबूत आणि शिस्तबद्ध केले.

४.३.५.३. कोतवाल आणि पोलिस यंत्रणा

नागपूरकर भोसले राज्यातील ग्रामीण व नागरी सुरक्षाव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू म्हणजे कोतवाल आणि त्याच्या नेतृत्वाखालील स्थानिक पोलिस यंत्रणा. कोतवाल हे गाव किंवा नगरातील प्राथमिक कायदा-सुव्यवस्था अधिकारी मानले जात, ज्यांची भूमिका आधुनिक काळातील “पोलिस स्टेशन ऑफिसर”शी तुलनात्मक मानली जाते. मराठा व मध्य भारतीय प्रशासनव्यवस्थेत कोतवाल संस्थेचे ऐतिहासिक महत्त्व प्रचंड आहे, कारण ती स्थानिक पातळीवर राज्यसत्तेची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणारी प्रथाधारित पण संघटित संस्था होती (गुणे, १९५३; माल्कम, १८२३).

कोतवालाचे प्रमुख कार्य म्हणजे गावातील कायदा-सुव्यवस्था राखणे, रात्रीची गस्त, गुन्हे नोंदवणे, संशयितांवर लक्ष ठेवणे, बाजार–हाटांची सुरक्षा, सार्वजनिक सुव्यवस्था राखणे, आणि छोट्या तक्रारींचे निपटारा करणे. माल्कम आणि डफ यांच्या नोंदींनुसार कोतवालाला “गावाचे डोळे आणि कान” असे संबोधले जात असे, कारण तो राजसत्तेचा जमिनीवरील सर्वात सक्रिय प्रतिनिधी होता (माल्कम, १८२३; डफ, १८२६). या संस्थेमुळे राज्याला गावातील गुन्हेगारी, सामाजिक तणाव आणि लोकभावना यांची अचूक माहिती वेळोवेळी मिळत असे, जे सुरक्षा शासनासाठी अत्यावश्यक होते.

कोतवाल हे केवळ पोलिसप्रमुख नव्हते, तर ते माहितीदार, मध्यस्थ आणि सामाजिक तपासणी अधिकारी म्हणूनही काम करत. कोतवालाचे माणसे, ज्यांना रखवालदार किंवा शिपाई म्हटले जात असे, हे रात्री आणि दिवसा गस्त घालत असत. ते दरोडेखोर, गुन्हेगार, किंवा संशयितांच्या हालचालींचा मागोवा घेत आणि

राज्याला अहवाल पाठवत असत. ही संरचना केवळ गुन्हे नियंत्रणासाठी नव्हे, तर सामाजिक शिस्त आणि गावातील पद्धती जपण्यासाठीही प्रभावी ठरली (करंदीकर, १९५७). यामुळे भोसले काळातील ग्रामीण समाजात एकमेकांना उत्तरदायी ठेवणारी सामूहिक सुरक्षा प्रणाली निर्माण झाली.

कोतवालाच्या अखत्यारीत बाजारपेठ, हाट, व्यापारमार्ग आणि वाहतुकीवरील सुरक्षा येत असे. भोसले राज्यातील मोठ्या व्यापारमार्गांवर पोलिस चौक्याही स्थापन केल्या जात, ज्यांचे नियंत्रण कोतवालामार्फत होत असे. व्यापाऱ्यांच्या संरक्षणामुळे आर्थिक व्यवहार सुरळीत राहिले आणि व्यापारवृद्धीला चालना मिळाली (कुलकर्णी, १९९२; शेरवाणी व जोशी, १९७३). यातून दिसते की कोतवालाचे कार्य केवळ गुन्हे नियंत्रणापुरते मर्यादित नव्हते, तर आर्थिक स्थैर्य आणि सार्वजनिक व्यवस्थेच्या संरक्षणाशी जोडलेले होते. गावातील किरकोळ वाद, भांडणे, मालमत्तेशी संबंधित छोटी तक्रारी, चोरी–सणसणीत वाद इत्यादींचा तात्काळ निपटारा कोतवाल करत असे. मोठ्या गुन्ह्यांची माहिती पाटील किंवा देशमुखांना दिली जात असे आणि त्यानुसार पुढील न्यायप्रक्रिया होते. ह्यासाठी कोतवालाला न्यायव्यवस्थेतील प्राथमिक साखळीचा घटक मानले जाते (गुणे, १९५३). यामुळे न्यायप्रक्रियेतील तत्परता, स्थानिक समज आणि सामाजिक प्रतिसादक्षमता वाढत असे.

कोतवाल आणि त्याच्या यंत्रणेला सूबेदार व देशमुख यांच्या देखरेखीखाली काम करावे लागत असे. कोणतीही सुरक्षा त्रुटी ही थेट प्रांतिक अधिकाऱ्यांच्या लक्षात आणून दिली जात असे. भोसले प्रशासनाने कोतवाल संस्थेला पर्याप्त अधिकार आणि जबाबदाऱ्या दिल्यामुळे गाव व शहरांतील दैनंदिन शिस्त सुनिश्चित झाली. त्यामुळे ग्रामीण शासनाची लोकाभिमुख पण कठोर रचना निर्माण झाली. एकूणच, कोतवाल आणि त्याची पोलिस यंत्रणा ही

नागपूरकर भोसले राज्यातील ग्रामीण प्रशासनाची सुरक्षा, सामाजिक शिस्त आणि प्राथमिक न्याय प्रणालीचे केंद्र होती. या संस्थेमुळे राज्याचा लोकांवर प्रभावी नियंत्रण राहिले आणि भोसले सत्तेची स्थिरता सुनिश्चित झाली. स्थानिक परिस्थितीची जाण, प्रथागत न्यायाची लवचिकता आणि शिस्तबद्ध नियंत्रण यांचे विलक्षण मिश्रण कोतवाल संस्थेमुळे शक्य झाले.

४.३.५.४. बलुतेदारी पद्धत: गावकामगार (गावसेवकवर्ग)

गावाच्या सामाजिक-आर्थिक रचनेत बलुतेदारी पद्धत महत्त्वाची होती. लोहार, सुतार, चांभार, कुंभार, इत्यादी समाजांना धान्य किंवा वस्तू स्वरूपात मोबदला दिला जाई, ज्याच्या बदल्यात ते गावातील सेवाभावी कामे करत. गॉर्डन (१९९३) यांनी या प्रणालीला “ग्राम–पातळीवरील एक अद्वितीय सहकारी अर्थव्यवस्था” म्हटले आहे, तर शर्मा (२००२) यांनी तिला “स्वावलंबी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे हृदय” असे संबोधले आहे. कुंभार, लोहार, सुतार, जोशी, गुरव, माळी इ. "बारा बलुतेदार" व "अठरा अलुतेदार" केवळ सेवा पुरवत नव्हते, तर प्रशासनाचा एक भाग होते. अशाप्रकारे, भोसले सत्तेने प्रशासनाच्या सर्व स्तरांवर शहर, न्यायालय आणि गाव, एक सुगठित व लोकाभिमुख यंत्रणा विकसित केली. तीमध्ये न्याय, महसूल आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या स्थानिक अधिकाऱ्यांकडे सोपवून एक प्रकारचा “स्थानिक स्वराज्यभाव” निर्माण केला गेला. हेच नागपूर सत्तेच्या स्थैर्याचे आणि दीर्घायुषी अस्तित्वाचे खरे कारण ठरले (देशपांडे, २०१९; सरदेसाई, १९४६).
बलुतेदारी पद्धत ही नागपूर भोसले राज्याच्या ग्रामीण सामाजिक-आर्थिक रचनेचा अत्यंत निर्णायक घटक होता, कारण ती केवळ उत्पादन व सेवेचे वितरण करत नव्हती तर ग्रामीण समाजामध्ये सत्ता, परस्परावलंबन आणि सामाजिक श्रेणींचा ठोस आराखडा

तयार करत होती. या पद्धतीत १२ अळुते आणि १८ बलुते अशा विविध सेवक-वर्गांनी शेती, दैनंदिन जीवन आणि सामूहिक ग्रामीण प्रशासन सुचारू चालवले, ज्यामुळे राज्यकर्त्यांना ग्रामीण स्थैर्य राखणे तुलनेने सोपे झाले (कोसंबी, १९६२; ओ'हानलोण, १९८५). बलुतेदारीची संरचना ही शेतकऱ्याच्या उत्पादनावर आधारित असल्यामुळे सत्ता मूळत: उत्पादनावर नियंत्रण ठेवणाऱ्या वर्गाकडे झुकत होती, ज्यात पाटील–देशमुख यांच्याखालील स्थानिक ग्रामीण अधिकारी देखील सामील होते. त्यामुळे ही पद्धत आर्थिक शोषण आणि सामाजिक संरक्षण यांचा एकाच वेळी समन्वय साधणारी मिश्र व्यवस्था ठरते.

तथापि, काही अभ्यासकांच्या मते बलुतेदारी पद्धत ही ग्रामीण समाजातील जात-आधारित विभाजनाची पुनरुत्पत्ती करणारी व्यवस्था होती. कारण प्रत्येक सेवा विशिष्ट जातीकडे निर्धारित होती आणि त्यातून सामाजिक गटांची गतिशीलता मर्यादित होत होती (गोखले, १९७५). जातव्यवस्थेला आर्थिक उत्पादनाशी जोडून ठेवणारी ही रचना नागपूर भोसले सत्तेच्या दृष्टीने फायदेशीर होती, कारण ती कामाचे विभाजन, नियंत्रणाची स्थिरता आणि ग्रामीण प्रशासनातील अनुशासन सुनिश्चित करत होती. पण यामुळे सामाजिक स्तरांतील विषमता अधिक दृढ झाली. म्हणूनच बलुतेदारी ही केवळ आर्थिक व्यवस्था नव्हती, तर तिने सत्तेचे ग्रामीण विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक उच्चवर्णीय अधिकाऱ्यांना (पाटील, देशमुख) बळकट करणारी रचना तयार केली.

याउलट काही इतिहासकारांचे म्हणणे आहे की बलुतेदारी पद्धत पूर्णपणे शोषणपर होती असे म्हणणे अति-सरलीकरण ठरेल. कारण ग्रामीण समाजातील अनेक तांत्रिक सेवा—जसे की लोहार, सुतार, कुंभार, बार्बर—या सातत्याने उपलब्ध होण्यासाठी आणि गावाच्या अखंड कार्यप्रवाहासाठी या पद्धतीने उत्पादनाधारित

परिश्रमाचे न्याय्य परिमाण राखले होते (कुलकर्णी, १९९६). बलुतेदारीच्या देयकांचे स्वरूपही अनेकदा “अन्न-नियोजन” व “सामुदायिक निरंतरता” यावर आधारित होते, त्यामुळे ती स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा स्वयंपूर्णतेकडे झुकणारा नमुना ठरला.

अशा प्रकारे, नागपूरकर भोसले राज्यातील बलुतेदारी पद्धत ही द्वैध स्वरूपाची व्यवस्था होती—एकीकडे सामाजिक स्थैर्य आणि आर्थिक परस्परावलंबन टिकवणारी, आणि दुसरीकडे जात-आधारित बंदिस्त रचनेतून ग्रामीण जीवनातील असमानतेचे पुनरुत्पादन करणारी. त्यामुळे तिचा अभ्यास करताना तिच्या कार्यक्षमतेइतकाच तिच्या सामाजिक परिणामांचाही गंभीर विचार करणे आवश्यक ठरते.

४.३.५.५. पंचायत व्यवस्था

नागपूरकर भोसले राज्यातील पंचायत व्यवस्था ही ग्रामीण स्वशासनाची मूलभूत संस्था होती, जी न्यायनिर्णय, संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि सामाजिक नियंत्रण या तिन्ही भूमिकांमध्ये एकाच वेळी कार्यरत होती. पंचायत ही गावातील सामूहिक हितांची अभिवक्ती करणारी संस्था म्हणून दिसत असली तरी प्रत्यक्षात तिचा अधिकारसंचार प्रामुख्याने पाटील, कुलकर्णी, देशमुखासारख्या उच्चवर्गीय आणि उच्चजातीय गटांच्या हातात केंद्रित होता (गोखले, १९७५). ही संरचना ग्रामीण स्वायत्ततेपेक्षा स्थानिक स्तरावरील सत्ताकेंद्रांच्या स्थिरीकरणाला जास्त अनुकूल होती. त्यामुळे पंचायत ही लोकशाहीसदृश संस्था नसून अल्पसंख्याक ग्रामीण अभिजनांची शासनयंत्रणा होती, असा अनेक इतिहासकारांचा युक्तिवाद आहे.

याउलट काही अभ्यासक पंचायत व्यवस्थेकडे ग्रामीण सामाजिक समन्वयाचा माध्यम म्हणून पाहतात. कारण जमीन-विवाद, सिंचनवाटप, करबोजा, मालमत्ता-हक्क, चोरी-भांडण यांसारख्या दैनंदिन समस्यांचे निराकरण पंचायत पातळीवरच होत असे (करलेकर, १९८१). यामुळे विशाल राज्ययंत्रणेवरील ताण कमी

होत असे आणि न्यायदान प्रक्रियेतील वेग, संदर्भसमज आणि स्थानिक अनुभूती या घटकांची पूर्तता होत असे. पंचायतच्या निर्णयांमध्ये अनेकदा सामुदायिक प्रथा, रितीरिवाज, स्थानिक कायदे यांना अधिक महत्व दिले जात असे, ज्यामुळे ग्रामीण समाजातील अंतर्गत स्थैर्य टिकवले जात असे.

तथापि, पंचायत व्यवस्थेतील सर्वात मोठी मर्यादा म्हणजे ती जात-आर्थिक श्रेणी संरचनेला संस्थात्मक वैधता देत होती. कारण निर्णय प्रक्रियेत निम्नवर्ग, शेतमजूर, महिला किंवा अनुजातींचा सहभाग जवळजवळ अनुपस्थित होता. न्यायदान आणि तडजोड-मध्यस्थी या दोन्ही प्रथा या सामाजिक शक्तीच्या आधारे चालत असत (ओ'हानलोण, १९८५). म्हणून पंचायत व्यवस्था ग्रामीण स्वायत्ततेचे साधन असली तरी सामाजिक असमानतेचे पुनरुत्पादन करणारी यंत्रणा म्हणूनही तीच जबाबदार होती.

इतिहासकार कुलकर्णी (१९९६) यांच्या मते पंचायत ही भोसले सत्तेला गावपातळीवर राजकीय वैधता आणि लोकमान्यता प्राप्त करून देणारी संस्था होती. कारण पंचायतचा सामूहिक स्वरूप भोसले सत्तेच्या निरीक्षणाखाली असला तरी तिचे दैनंदिन संचालन स्थानिक अधिकाऱ्यांकडे होते, आणि त्यामुळे शासन-व प्रशासन या दोन्हींचे कार्यक्षेत्र प्रभावीपणे जोडले गेले. यामुळे नागपूरकर भोसले प्रशासनाला ग्रामीण भागातील कर वसुली, जमीन व्यवस्थापन आणि सामाजिक शिस्त राखण्याची सोयीस्कर संरचना मिळाली.

या सगळ्या विश्लेषणातून पंचायत व्यवस्था ही दुहेरी प्रवृत्तीची संस्था असल्याचे स्पष्ट होते—एकीकडे ती स्थानिक स्वायत्ततेची, सामुदायिक निर्णयक्षमता वाढवणारी रचना होती; तर दुसरीकडे ती सामाजिक विषमता, जातीपातीचे वर्चस्व आणि ग्रामीण अभिजनांचे हितसाधन करण्याचे साधन होती. म्हणूनच नागपूर भोसले राज्यातील पंचायत व्यवस्थेचा अभ्यास करताना

तिच्या व्यवस्थापनात्मक कार्यक्षमतेबरोबरच तिच्या सामाजिक मर्यादांचाही समतोल विचार करणे आवश्यक आहे.

४.४. आर्थिक धोरणे आणि प्रादेशिक संसाधनांचा उपयोग

४.४.१. आर्थिक धोरणे

नागपूरकर भोसले सत्तेच्या आर्थिक धोरणांचा गाभा म्हणजे प्रादेशिक संसाधनांचे केंद्रीकृत व नियोजनबद्ध शोषण आणि त्यावर आधारित महसूलवृद्धीचा प्रयत्न. भोसले सत्तेची वित्तीय दृष्टी मुख्यत्वे कृषीउत्पादन, वनसंपत्ती, खनिजसंपत्ती आणि व्यापारमार्गांवरील नियंत्रण याभोवती केंद्रीत होती. विशेषतः विदर्भातील सुपीक काळी माती, विस्तृत वनप्रदेश आणि लोखंड–मीठ–लाकूड यांसारख्या संसाधनांच्या उपलब्धतेने राज्याच्या उत्पन्न-वृद्धीत महत्त्वाची भूमिका निभावली (गॉर्डन, १९९३). आर्थिक धोरणांमध्ये एकीकडे उत्पादनक्षम क्षेत्रांचा कमाल वापर दिसतो, तर दुसरीकडे कर वसुली आणि संसाधन नियंत्रणात राजकीय व सामाजिक केंद्रीकरणाचे स्पष्ट स्वरूप दिसते.

काही इतिहासकारांच्या मते भोसले राज्याचे आर्थिक धोरण हे शोषणवादी स्वरूपाचे होते. कारण करभार जास्त असल्याने शेतकऱ्यांवर आर्थिक दडपण निर्माण होत होते आणि ग्रामीण गरीब वर्गाची आर्थिक चलनवलन क्षमता अत्यल्प राहात होती (गुहा, १९९६). महसूल पद्धतीतील बदलत्या दरांची अस्थिरता, घरगुती उद्योगांवरील वस्तुसेवा कर आणि व्यापारमार्गांवरील निर्बंध यामुळे स्थानिक उद्योगधंद्यांवरही परिणाम होत असे. परंतु याउलट अभ्यासक कुलकर्णी (१९९६) यांचे मत असे की, ही धोरणे त्या काळातील मराठा अर्थकारणाच्या अनुषंगाने व्यवस्थित आणि तर्कसंगत होती, कारण ती प्रामुख्याने उत्पादनक्षमता वाढवणे, प्रादेशिक संसाधनांचे नियमितीकरण करणे आणि राज्याच्या सैनिकी–प्रशासनिक गरजांसाठी निधी उपलब्ध करून देणे या उद्दिष्टांभोवती फिरत होती.

वनसंपत्तीचा उपयोग हा नागपूरकर भोसले सत्तेच्या वित्तीय धोरणांतील एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक होता. विदर्भातील दाट जंगलांमधून लाकूड, मध, लाख, हिरण/हरिणाचे कातडे, औषधी वनस्पती यांचे उत्पादन होत असे, आणि त्यावर सरकारी नियंत्रणाचे अनेक स्तर होते (गाडगीळ व गुहा, १९९२). शिकारीचे क्षेत्र, जंगलपट्ट्यांचे हक्क, आणि वनउत्पादनांचे कर-वसुली या यंत्रणांमुळे वनप्रांत भोसले सत्तेचा आर्थिक आधारस्तंभ ठरला. या धोरणाची टीका करणाऱ्यांचे म्हणणे आहे की वनक्षेत्रांवरील अति-नियंत्रणामुळे आदिवासी समाजांचे परंपरागत हक्क मर्यादित झाले. त्यामुळे आर्थिक धोरणांनी संसाधनांचे संस्थाकरण केले असले, तरी ते स्थानिक समुदायांच्या स्वायत्ततेला किंचित बाधक ठरले.

लोखंड, मीठ, मातीची भांडी निर्माण, कापूस आणि वस्त्रोद्योग हे भोसले सत्तेच्या प्रादेशिक अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वपूर्ण घटक होते. नागपूर–बर्हाणपूर–हैदराबाद व नागपूर–बंगाल–इटकी अशी व्यापारी मार्गे राज्याच्या हातात महत्त्वपूर्ण व्यापारनियंत्रणाचे अधिकार देत होती (गॉर्डन, १९९३). राज्याने तोल, गस्त (transit tax), आणि बाजार शुल्क लागू करून या मार्गांवरून मोठ्या प्रमाणात महसूल मिळवला. यामुळे व्यापाराचे नियमन वाढले, परंतु काही व्यापाऱ्यांनी याला लुटीप्रमाणे अधिक कर आकारणी असेही संबोधले, ज्यामुळे स्थानिक व बाहेरील व्यापारात काही प्रमाणात संकोच निर्माण झाला.

या सर्व विश्लेषणातून स्पष्ट होते की नागपूरकर भोसले सत्तेची आर्थिक धोरणे ही संसाधनाधारित केंद्रीकृत नियंत्रणाच्या आधारावर उभी राहिलेली मिश्र रचना होती. काही धोरणे उत्पादनवृद्धी आणि आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणारी असली तरी काही धोरणांनी स्थानिक समाजातील विषमता वाढवली, विशेषतः शेतकरी आणि आदिवासी समुदायांवर ताण वाढवला. त्यामुळे या धोरणांचे मूल्यमापन

करताना राज्यनिर्मितीच्या राजकीय गरजा आणि सामाजिक-सांस्कृतिक परिणाम यांचा समतोल विचार करणे अत्यावश्यक ठरते.

४.४.१.१. कृषी विकास:/ कृषी-आधारित संसाधनांचा उपयोग

भोसले शासकांनी जमिनीच्या आर्थिक क्षमतेचा उपयोग करण्यासाठी पुढाकार घेतला असावा, तलाठींच्या मदतीने सर्वेक्षण करून पट्टा (कबजा) देणे हे त्यांचे धोरण असू शकते. या प्रकारच्या पट्टा प्रक्रियेमुळे शेतकरी उत्पादनात वाढ करण्यास प्रोत्साहन मिळत असे आणि महसूलासाठी दीर्घकालीन टिकावू पायाभरणी होत असे. शिवाय, विहिरी, तलाव बांधण्यास प्रोत्साहन देणे म्हणजे जमिनीच्या उपलब्ध पाण्याचा नियंत्रित वापर सुनिश्चित करणे होय. हे धोरण दुष्काळ आणि पाण्याच्या तुटवडयाच्या परिस्थितीत अन्न सुरक्षा आणि महसूल स्थैर्य दोघांमध्ये संतुलन राखू शकते.

नागपूरकर भोसले सत्तेच्या आर्थिक संरचनेचा कणा म्हणजे कृषी उत्पादन व त्यावर आधारित महसूलव्यवस्था. विदर्भातील सुपीक काळी माती, कापूस-कडधान्यांनी युक्त कृषीदल आणि परिपूर्ण मोसमाधारित शेतीने राज्याच्या अर्थकारणाला स्थैर्य दिले. भोसले सत्तेने कृषी-आधारित संसाधनांचा उपयोग प्रामुख्याने महसूल वाढवणे, जमीनाधारित सत्ता मजबूत करणे, आणि ग्रामीण उत्पादनशक्तीवर नियंत्रण स्थापित करणे या उद्दिष्टांभोवती केंद्रीत केला होता (गुहा, १९९६). त्यामुळे कृषी हे केवळ उत्पादनाचे क्षेत्र नव्हते, तर राज्यधोरणातील प्रमुख राजकीय-सामरिक साधनही होते.

तथापि, कृषी धोरणांमध्ये शेती विस्ताराला प्रोत्साहन देणे आणि उत्पादन वाढवणे यासारख्या प्रयत्नांबरोबरच कठोर महसूलव्यवस्थेचे दडपणही होते. काही अभ्यासकांच्या मते भोसले राज्याची करप्रणाली ही उत्पादनक्षम जमीन वाढवण्याची प्रेरणा देत असली तरी शेतकऱ्यांवर जास्त करभार टाकणारी होती (देशपांडे, १९८७). जमिनीच्या अचूक मोजणीवर आधारित महसूल वसुली

आणि फसुली वाढवण्यासाठी पाटील-कुलकर्णी यंत्रणेची वाढती सक्रियता यामुळे कृषी संसाधनांचे संस्थाकरण झाले, परंतु याचाच अर्थ ग्रामीण स्वायत्ततेवरील राज्याचे नियंत्रण अधिकाधिक वाढणे असा होत होता.

भोसले सत्तेने कृषी उत्पादनांवर आधारित अनुषंगिक उद्योगांना देखील चालना दिली. कापूस, तूर-उडीद, तीळ, तेलबियांवरील प्रक्रिया, तसेच धान्य साठवणूक किंवा देवळी-बाजार संरचना ही राज्यनियंत्रित व्यवस्था व्यापक आर्थिक व्यवहारासाठी उपयुक्त ठरली (कुलकर्णी, १९९६). या धोरणांचे सकारात्मक परिणाम म्हणजे बाजारपेठांचे एकीकरण, ग्रामीण उद्योगांना रोजगार, आणि व्यापारमार्गांतून अतिरिक्त महसूल. परंतु काही व्यापारकेंद्रांवरील राज्याच्या जादा करांमुळे लहान शेतकरी व व्यापाऱ्यांकडून अनुदानात्मक नफा शोषला गेला, आणि ग्रामीण उत्पादनाचे मूल्यनिश्चिती राज्याच्या हातात केंद्रीत झाली (गॉर्डन, १९९३).

पाणी व्यवस्थापनही कृषी संसाधनांच्या उपयोगातील महत्त्वाचा घटक होता. विहिरी, तलाव, बंधारे यांचे जतन किंवा तांत्रिक देखरेख मुख्यत्वे गाव पातळीवर होत असली तरी त्यावर भोसले सत्तेचा अप्रत्यक्ष महसूल-नियंत्रणात्मक प्रभाव होता. जलसाठ्याचे पुनर्वाटप आणि सिंचनाधारित शेतीला व राज्याच्या लष्करी गरजांना प्राधान्य देण्यात आले. या धोरणामुळे उत्पादनक्षमता वाढली, परंतु काही भागांत संसाधनांचे असमान वितरण आणि शेतकऱ्यांमध्ये स्पर्धात्मकता वाढून सामाजिक तणाव निर्माण झाला (ओ'हानलोण, १९८५).

या साऱ्या विश्लेषणातून स्पष्ट होते की नागपूर भोसले सत्तेची कृषी-आधारित संसाधनवापराची पद्धती ही उत्पादनवृद्धी आणि करसंचयन यांची दुहेरी रचना होती. राज्याने पिकांच्या विविधतेला

प्रोत्साहन, स्थानिक बाजारघाटांची निर्मिती आणि कृषी-उद्योगांच्या वाढीला चालना दिली, परंतु त्याच वेळी हा विकास राजकीय आणि आर्थिक केंद्रीकरणाच्या चौकटीत अडकलेला होता. परिणामी कृषी संसाधनांचा उपयोग हा शेतकऱ्यांच्या कल्याणापेक्षा राज्याच्या महसूलवृद्धीस अधिक अनुकूल ठरला.

४.४.२. वनसंपत्ती व तिचा उपयोग

नागपूरकर भोसले सत्तेच्या आर्थिक धोरणात वनसंपत्तीचा उपयोग हा महसूलवृद्धीचा एक महत्त्वाचा आणि धोरणात्मक आधारस्तंभ होता. विदर्भातील दाट जंगलांमध्ये *सागवान, बाभूळ, तेंदू, मोहा, लाख, मध, कातडी*, तसेच औषधी वनस्पतींचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होत असे. या नैसर्गिक संसाधनांवर केंद्रीकृत नियंत्रण प्रस्थापित करून भोसले सत्तेने राज्यासाठी स्थिर महसूल प्रवाह निर्माण केला (गाडगीळ व गुहा, १९९२). राज्याच्या दृष्टीने वनक्षेत्रे ही केवळ नैसर्गिक संपत्ती नव्हती, तर ती लष्करी, व्यापारी आणि प्रशासकीय गरजांसाठी उपयोगात आणता येणारी धोरणात्मक साधने होती.

इतिहासकार Stewart गॉर्डन (१९९३) यांच्या विश्लेषणानुसार भोसले सत्तेने वनक्षेत्रांमधून मिळणाऱ्या लाकूड, लाख आणि कातडी यांच्या व्यापारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विविध कर व वजन-तोल अधिकारांचा उपयोग केला. वनाधारित उद्योग जसे की लाख-उत्पादन, मध-व्यापार, आणि लाकूड-कापणी उद्योग हे राज्याच्या नियंत्रणाखाली चालत असल्याने भोसले सत्तेला नियमित महसूल मिळत असे. हे नियंत्रण काही प्रमाणात आर्थिक स्थैर्य देणारे असले तरी स्थानिक आदिवासी व वनवासीयांच्या पारंपरिक उपजीविकेवर त्याचा प्रतिकूल परिणाम झाला, कारण त्यांच्या मुक्त वन-उत्पादन हक्कांवर मर्यादा घालण्यात आल्या (गुहा, १९९६).

वनसंपत्तीचा उपयोग हा *लष्करी गरजांशी*ही घनिष्ठपणे जोडलेला होता. किल्ल्यांच्या आणि सैन्याच्या दुरुस्तीसाठी, शस्त्रनिर्मितीसाठी आणि रथ–बैलगाडींसाठी आवश्यक असणाऱ्या लाकडाची मागणी भोसले प्रशासकीय यंत्रणेने जंगलपट्ट्यांतून पूर्ण केली. या वापरामुळे संसाधनांचे नियोजनबद्ध संकलन झाले असले तरी काही भागांत अतिकापणी व वनसंरक्षणाकडे दुर्लक्ष झाल्याचा आरोप इतिहासकारांनी केलेला आढळतो (गाडगीळ व गुहा, १९९२). यामुळे जंगलांवरील नैसर्गिक दाब वाढला आणि पर्यावरणीय संतुलन काही प्रमाणात बिघडले.

विदर्भातील आदिवासी समाज, विशेषतः गोंड, कोलाम, कोरकू समुदाय, हे परंपरेने वनसंपत्तीवर अवलंबून होते. भोसले काळातील कर व निर्बंधांमुळे या समुदायांच्या स्वायत्ततेवर आणि त्यांच्या आर्थिक पद्धतीवर परिणाम झाला. काही ठिकाणी त्यांना लाकूड–लाख–मध गोळा करण्यासाठी राजमान्य परवाने घ्यावे लागत, ज्यामुळे त्यांच्या पारंपरिक अधिकारांचे नियमनाच्या नावाखाली संस्थाकरण झाले (ओ'हानलोण, १९८५). यामुळे राज्यसत्ता आणि स्थानिक आदिवासी समाज यांच्यातील आर्थिक आणि सामाजिक संघर्ष वाढला.

याउलट काही अभ्यासक कुलकर्णी (१९९६) यांचे मत आहे की भोसले सत्तेची वनधोरणे पूर्णपणे शोषणवादी नसून त्या काळातील प्रादेशिक राज्यांना आवश्यक असलेल्या *नियंत्रित संसाधनव्यवस्थेचे तार्किक स्वरूप* होती. त्यांच्या मते, वनसंपत्तीवरील नियंत्रणामुळे आंतरिक आणि बाह्य व्यापार सुसूत्र झाला, महसूल स्थिर राहिला आणि लष्करासाठी आवश्यक सामग्रीचे नियमित पुरवठे सुनिश्चित झाले. त्यामुळे वनधोरणांचे मूल्यमापन करताना त्या काळातील राज्यनियंत्रणाची अपरिहार्यता लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

या सर्व विश्लेषणातून दिसते की नागपूरकर भोसले सत्तेची वनसंपत्ती-वापर प्रणाली ही आर्थिक शोषण, प्रशासकीय केंद्रीकरण आणि संसाधन व्यवस्थापन यांचे मिश्रित स्वरूप होती. राज्याने वनसंपत्तीचा योजनाबद्ध उपयोग करून महसूल वाढवला, परंतु या प्रक्रियेत स्थानिक समाजांचे पारंपरिक हक्क आणि पर्यावरणीय संतुलन यांना किंमत मोजावी लागली. त्यामुळे वनधोरणांचे मूल्यमापन करताना त्यातील विकासाभिमुखता आणि सामाजिक–पर्यावरणीय परिणाम यांचा परस्परविरोधी स्वभाव स्पष्ट दिसतो.

४.४.१.२. उद्योग धोरण

स्थानिक हस्तकला व लहान उद्योगांना (जसे की सोनार, सुतार, लोहार, कोष्टी) प्रोत्साहन देणे ही भोसले सत्तेची धोरणात्मक गरज होती. हेतू असा असू शकतो की हे स्थानिक उद्योग उत्पादन व व्यापार वाढवतील, त्यामुळे राज्याला महसूल वाढवायला मदत होईल आणि सामाजिक-आर्थिक विकासात स्थानिक समाजाला भागीदारी मिळेल.

या धोरणाचा प्राथमिक उद्देश असा होता की राज्याच्या सैन्य, प्रशासन आणि नागरिकांसाठी आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा स्थानिक पातळीवरूनच होईल, आणि बाहेरील बाजारांवर अवलंबन कमी राहील. पुराणिक यांच्या नोंदीनुसार, नागपूर सत्तेने पारंपरिक कारागिरी जसे की लोहारकाम, तेलघाणी, विणकाम, मातीभांडी, दोरखंडी, चामड्याचे उद्योग आणि धातुकाम यांना महसूल सवलत, उत्पादन संरक्षण आणि व्यापारी हमी देऊन औद्योगिक आधार मजबूत केला (पुरणीक, १९५७).

भोसले प्रशासनाचे उद्योग धोरण केवळ उत्पादनपुरते मर्यादित नव्हते, तर उत्पादन–वितरण–बाजार नियंत्रण या पूर्ण चक्रावर आधारित होते. विशेषतः नागपूर, अमरावती, देवरी, वर्धा आणि चांदा येथे स्थानिक कारागिरांच्या वस्तीवर आधारित *उद्योग*

केंद्रे विकसित करण्यात आली. स्टुअर्ट गॉर्डन यांनी नमूद केले आहे की भोसले सत्तेने लोखंडी शस्त्रनिर्मिती, दोरखंडी आणि कापड विणकामाशी संबंधित उद्योगांना संरक्षण दिल्यामुळे नागपूर सैन्याची पुरवठा साखळी मजबूत झाली आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था गतिशील राहिली (गॉर्डन, १९९३).

उद्योगधोरणाचा लष्करी वापर हा दुसरा महत्त्वपूर्ण घटक होता. नागपूरचे भोसले विशेषतः तोफा, बंदुका, तलवारी, भाले आणि तोफगोळे यांसारख्या लष्करी साहित्याच्या स्थानिक उत्पादनाला चालना देत असत. लोखंड धातू, कोळसा आणि चर्म यांसारख्या कच्च्या मालावरील राज्याचा नियंत्रित प्रवेश हा उद्योगधोरणाचा आवश्यक भाग होता. गार्डन यांच्या मते, नागपूर सत्तेतील धातुकेंद्रे आणि तोफखाने हे स्थानिक कारागिरीच्या कौशल्यामुळेच सक्षम होते, आणि उत्पादनाची परंपरा ही ग्रामीण-नगरिक कारागिरांच्या थेट सहभागामुळे टिकून राहिली (गॉर्डन, १९६२). हे धोरण राज्याच्या स्वायत्त लष्करी क्षमतेचे आर्थिक बळकटीकरण म्हणून पाहता येते.

भोसले राज्याने खाजगी व्यापाऱ्यांना, बलुतेदारांना आणि काही विशेष कारागिरांना उद्योगधंद्याशी संबंधित व्यापारी अधिकार पुरवले, पण त्याच वेळी उद्योग आणि व्यापारावर राज्याचा अंतिम अधिकार राखला. व्यापारमार्ग, बाजारपेठा आणि उत्पादन केंद्रांवर कर, बाजारशुल्क, मालवाहतूक नियंत्रण आणि कच्च्या मालाच्या उपलब्धतेचे नियमन हे उद्योग धोरणाचे महत्त्वाचे भाग होते. चौधरी यांच्या मते, भोसले सत्तेने उद्योग आणि व्यापार यांचे नियोजन केलेले स्वरूप हे स्थानिक संसाधनांचे अधिकतम आर्थिक रूपांतर करण्याच्या धोरणात्मक विचारसरणीचे उदाहरण आहे (चौधरी, १९८३).

संपूर्णतः, नागपूरकर भोसले सत्तेचे उद्योग धोरण हे स्थानिक उत्पादन, नियोजित हस्तकला, लष्करी पुरवठा स्वावलंबन आणि बाजारव्यवस्थेवर नियंत्रण यांच्या मिश्रणातून विकसित झालेले आर्थिक मॉडेल होते. यामुळे राज्यात कृषीव्यतिरिक्त उद्योग हा स्वतंत्र, स्थिर आणि बहुआयामी अर्थव्यवस्थेचा आधारस्तंभ बनला.

४.४.१.३. व्यापार प्रोत्साहन:

भोसले राज्याने व्यापाऱ्यांना सवलती देऊन राज्यात व्यापार वाढवण्याचा प्रयत्न केला असेल. नागपूर, भंडारा आणि कटक या ठिकाणी व्यापारी केंद्रे तयार करून त्यांनी व्यापार चॅनेल्स मजबूत केले असावेत. व्यापार वाढवण्याचा हा धोरणात्मक निर्णय महसूल वाढीसाठी महत्त्वाचा होता, कारण व्यापाऱ्यांमधून कर, पथकर किंवा शुल्क स्वरूपात नियमित उत्पन्न मिळू शकत असे.

मध्य भारतातील नागपूरकर भोसले सत्तेने व्यापार-आधारित संसाधनांचा उपयोग हा केवळ आर्थिक समृद्धीचा आधार नव्हता, तर राजकीय स्थैर्य आणि प्रादेशिक विस्ताराचा प्रमुख साधनही होता. भोसले राज्याची भौगोलिक स्थिती—उत्तर-दक्षिण आणि पूर्व-पश्चिम व्यापारमार्गांच्या संयोगस्थानी—स्वाभाविकपणे व्यापारावर आधारित महसूल वाढीस पूरक ठरली. या मार्गांवरून जाणाऱ्या व्यापाऱ्यांकडून घेतले जाणारे चौथाई, सादर, राहदारी कर, तसेच बाजारपेठांतील मंडी शुल्क ही राजस्वाची अत्यंत महत्त्वाची स्रोत होती. पुराणिकांचे अध्ययन सूचित करते की नागपूर हे कापूस, मीठ, तांदूळ, धान्य, लोखंड, तसेच जनावरांच्या व्यापाराचे मोठे केंद्र होते आणि या व्यापारावर सूबेदार आणि हकामदार यांचे प्रत्यक्ष नियंत्रण असल्याने महसूल संकलनात नियमितता आणि काटेकोरपणा राखला जात होता (पुरणीक, १९५७).

व्यापार जिवंत ठेवण्यासाठी भोसले राज्याने सुरक्षा, मालवाहतुकीसाठी अनुकूल रस्ते, आणि बाजारव्यवस्थेचे नियमन

यावर भर दिला. व्यापारी ताफ्यांना सैनिक संरक्षण देणे, बाजारांमध्ये व्यवहार सुरक्षित ठेवण्यासाठी कोतवाली पद्धतीची अंमलबजावणी करणे, तसेच वसाहतींमध्ये नियमित बाजार दिवसांचे आयोजन करणे ही धोरणे आर्थिक क्रियेची गती वाढवणारी ठरली. इतिहासकार सरदेसाई यांच्या मते, भोसले सत्तेने व्यापाऱ्यांवर दडपशाही करण्याऐवजी व्यापार वृद्धीला प्रोत्साहन देणारी धोरणे राबवली म्हणून नागपूर प्रदेश १८ व्या शतकात मध्य भारतातील एक महत्त्वाचे व्यापारी केंद्र म्हणून उभा राहिला (सरदेसाई, १९४६). यामुळे स्थानिक कारागीर, शेतीमाल उत्पादक, तसेच बनारस, सूरत, हैदराबाद, बंगाल आणि मद्रास येथील व्यापारी यांच्यातील आर्थिक संपर्क सशक्त झाला.

याशिवाय व्यापारावर आधारित महसूलाचा वापर लष्करी विस्तार, किल्लेबांधणी, प्रशासनिक संरचना मजबूत करणे तसेच राज्यातील वित्तीय व्यवहार स्थिर ठेवण्यासाठी केला जात असल्याचे दस्तावेजांतून दिसते. नागपूर दरबारात व्यापाऱ्यांच्या तक्रारी ऐकण्यासाठी स्वतंत्र अधिकारी होते आणि व्यवहारातील अनियमितता रोखण्यासाठी कठोर दंडव्यवस्था अस्तित्वात होती (गॉर्डन, १९९३). त्यामुळे व्यापार हा केवळ उत्पन्नाचे साधन न राहता राज्यव्यवस्थेतील नियंत्रण आणि शिस्तीचे साधन म्हणूनही भोसले यांना उपयोगी पडला.

नागपूरकर भोसले सत्तेचे व्यापार प्रोत्साहन धोरण हे राज्याच्या आर्थिक विस्ताराचे आणि महसूल वृद्धीचे एक मूलभूत साधन होते. या धोरणाचा मुख्य उद्देश म्हणजे आंतरप्रादेशिक व्यापारमार्गांचे सुरक्षितता, बाजारव्यवस्थेचे नियमन, व्यापाऱ्यांना संरक्षण, तसेच उत्पादन–वितरण साखळीचे बळकटीकरण होय. नागपूर हे भौगोलिकदृष्ट्या पूर्व–पश्चिम आणि उत्तर–दक्षिण व्यापारमार्गांच्या मध्यवर्ती ठिकाणी असल्याने, भोसले राजवटीने या

स्थानिक फायद्याचा सक्षम वापर करून व्यापारी केंद्रे, बाजारपेठा, गोदामे आणि कारवाँ मार्ग विकसित केले (पुरणीक, १९५७).

भोसले सत्तेने व्यापार प्रोत्साहनासाठी व्यापाऱ्यांना अनेक सुविधा पुरवल्या—जसे करसवलती, सुरक्षित मार्ग, व्यापारी संरक्षण, मालवाहतूक नियंत्रणाचे सुटसुटीत नियम, तसेच व्यापाऱ्यांवरील मनमानी कर आकारणीस प्रतिबंध. गजानन मेहेंदळे यांच्या नोंदीनुसार, नागपूर राज्यात प्रमुख व्यापारी वर्ग—बनिया, मारवाडी, जैन आणि मुस्लिम व्यापारी—यांना राजकीय संरक्षण व व्यापार हमी उपलब्ध होती, ज्यामुळे राज्यात व्यापाराचा आवाका लक्षणीय वाढला (मेहंदले, १९८०).

व्यापार प्रोत्साहनाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे राज्यदत्त बाजारव्यवस्था. नागपूर, कामठी, उमरेड, सावनेर, अकोला आणि वर्धा या केंद्रांमध्ये साप्ताहिक बाजार, वार्षिक जत्रा, पशुधन बाजार, धान्यबाजार आणि वस्त्रबाजार यांना संस्थात्मक आधार देण्यात आला. स्टुअर्ट गॉर्डन यांच्या मते, व्यापार केंद्रांचा हा विस्तार नागपूर राजवटीला केवळ आर्थिक नफा देत नव्हता, तर राज्याच्या प्रशासनासाठी नियमित महसूल प्रवाह सुनिश्चित करत होता (गॉर्डन, १९९३).

भोसले सत्तेने *सीमा बाजार* आणि *जकाती केंद्रे* देखील मजबूत केली, ज्यायोगे व्यापारमार्गांपासून स्थिर महसूल मिळत असे. या मार्गांवरील सुरक्षा आणि वाहतूक व्यवस्थेची जबाबदारी कोतवाल, पायदळ दले आणि चौक्या यांच्यावर होती. सुरक्षित व्यापारमार्गांमुळे नागपूर राज्याने बंगाल, हैदराबाद, गुजरात, मालवा, बघेलखंड आणि ओडिशा या प्रदेशांशी प्रभावी व विस्तृत व्यापारसंबंध प्रस्थापित केले (चौधरी, १९८३).

व्यापार प्रोत्साहनात औद्योगिक उत्पादनाचा वाढता उपयोग ही आणखी एक महत्त्वाची बाब होती. स्थानिक वस्तू—धान्य, कापूस, तेल, वन उत्पादने, लोखंडी साहित्य, शस्त्रसामग्री, मातीची भांडी, विणकाम—यांचा व्यापारमार्गांवर मोठ्या प्रमाणावर विनिमय होत असे. राजकीय संरक्षणामुळे नागपूर हे *प्रादेशिक* व्यापारी केंद्र आणि लॉजिस्टिक हब म्हणून विकसित झाले, जे भोसले सत्तेच्या आर्थिक धोरणांना दीर्घकालीन स्थैर्य देणारे ठरले.

एकूणच, भोसले सत्तेचे व्यापार प्रोत्साहन धोरण हे नियोजित बाजारव्यवस्था, व्यापारी वर्गाचे संरक्षण, उत्पादनक्षमतेचा विस्तार आणि सुरक्षित व्यापारमार्गांचे आयोजन या चार स्तंभांवर आधारित होते. यामुळे नागपूर राज्याने केवळ स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट केली नाही, तर प्रादेशिक व आंतरप्रादेशिक व्यापारात स्वतःला एक महत्त्वपूर्ण शक्ती म्हणून स्थापित केले.

अशा प्रकारे भोसले सत्तेने व्यापार-आधारित संसाधनांचे शोषण हे विचारपूर्वक आखलेल्या आर्थिक धोरणांच्या चौकटीत केले. ते महसूल-वाढीपलीकडे जाऊन *भौगोलिक एकीकरण*, *सुरक्षा व्यवस्था*, *स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण*, आणि *राज्याची प्रशासनिक क्षमता* वाढवण्याशी थेट जोडले गेले होते. त्यामुळे व्यापार हा नागपूर भोसले सत्तेच्या वर्चस्वाचा एक मूलाधार बनला.

४.४.२. प्रादेशिक संसाधनांचा उपयोग

नागपूरकर भोसले सत्तेची आर्थिक धोरणे ही प्रादेशिक संसाधनांच्या नियोजित उपयोगावर आधारित होती. विदर्भ आणि गोंडवाना प्रदेशाची नैसर्गिक समृद्धी—उत्पादक कृषी भूमी, घनदाट अरण्ये, लोखंड-काष्ठ यांसारखी खनिजसंपत्ती, आणि विस्तृत व्यापारमार्ग—या सर्वांचा संघटित वापर करून राज्याने महसूल आणि सामरिक क्षमता दोन्ही बळकट केल्या. पुराणिक यांच्या नोंदीनुसार, भोसले प्रशासनाने संसाधन व्यवस्थापनाला स्वतंत्र

धोरणात्मक स्वरूप दिले, ज्यामध्ये *उत्पादन–नियमन–वापर–महसूल* हा एकात्मिक क्रम महत्त्वाचा होता (पुरणीक, १९५७).

गोंडवाना प्रदेशातील सुपीक कृष्णा–पेंच खोरे, वर्धा–वैना दऱ्या आणि पावसाळी जंगलांचे क्षेत्र हे कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेचा कणा होते. भोसले सत्तेने जमिनीचे वर्गीकरण, सिंचन वाढवणे, शेतकऱ्यांना बी-बियाणे व बैलसुविधा देणे आणि कृषी विस्तारासाठी गावस्तरीय अधिकारी नियुक्त करणे या उपायांनी कृषी संसाधनांचा उत्पादनक्षम उपयोग साधला. डेव्हिड हार्डिमन यांच्या मते, कृषी संसाधनांवरील भोसले राज्याचा नियंत्रणाचा उद्देश्य महसूल स्थैर्याबरोबरच सामाजिक नियंत्रणही होता (हारडिमान, १९९६).

याशिवाय, नागपूर राज्यातील घनदाट अरण्ये—चांदा (चंद्रपूर), भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली—ही राजकीय व आर्थिक दोन्ही कारणांसाठी अत्यंत महत्त्वाची होती. वनसंपत्तीचा उपयोग लाकूड, बांबू, मध, लाख, गोंद, औषधी वनस्पती आणि शिकारी माल या रूपात विविध उद्योगांसाठी केला जात असे. गॉर्डन यांच्या मते, भोसले सत्तेने वनसंपत्तीसाठी कर व परवाना प्रणाली विकसित करून या संसाधनांना सुव्यवस्थित महसुली आधार दिला, ज्याचा थेट फायदा लष्करी व औद्योगिक उत्पादनाला झाला (गॉर्डन, १९९३).

खनिज संसाधनांचा उपयोग हा प्रादेशिक समृद्धीचा आणखी एक महत्त्वपूर्ण घटक होता. विदर्भातील लोखंड धातू, चुनखडी, दगडी कोळसा आणि मृत्तिकाशिल्पासाठी आवश्यक माती या कच्च्या मालाच्या संगत व्यवस्थापनामुळे स्थानिक कारागिरी आणि लष्करी तोफखाना उद्योगांना मजबूत पाया मिळाला. चौधरी यांच्या अभ्यासातून असे लक्षात येते की नागपूर भोसल्यांची संसाधन-धोरण ही *स्थानिक उद्योग आणि बाह्य व्यापार* या दोन्हीसाठी पूरक होती,

आणि त्यामुळे प्रदेशात समांतर आर्थिक स्थैर्य वाढले (चौधरी, १९८३).

प्रादेशिक संसाधनांच्या उपयोगात एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे व्यापार मार्गांचा नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित विकास. नद्यांनी जोडलेल्या मार्गांमुळे कृषी व वनउत्पादने सहज वाहतूक होत असे, तर जंगल पट्ट्यातील चौक्यांमुळे व्यापार मार्गांची सुरक्षा सुनिश्चित केली जाई. भोसले सत्तेने संसाधन केंद्रांशी बाजारपेठांची जोडणी केली, ज्यामुळे उत्पादन-वितरण साखळीचा विस्तार झाला आणि आर्थिक क्रिया बहुआयामी स्वरूपात वाढल्या.

एकूणच, प्रादेशिक संसाधनांचा उपयोग हा नागपूर भोसले सत्तेच्या आर्थिक धोरणातील मुख्य कोनशिला होता. कृषी, वनसंपत्ती, खनिज, स्थानिक उद्योग आणि व्यापार मार्गे या सर्व स्तरांवरील संसाधनांचे राज्य-नियंत्रित व्यवस्थापन हे भोसल्यांच्या प्रादेशिक स्थिरता आणि राजकीय सामर्थ्य वाढविण्याच्या धोरणाचे प्रतिबिंब होते.

४.४.२.१. कृषी संसाधने

भोसले राज्याने छत्तीसगड सारख्या सुपीक मैदानांचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात केला असावा. या भागातून धान्य उत्पादन वाढवून राज्याचा अन्न कोठार आणि आर्थिक आधार मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला गेला असू शकतो. भोसले सत्तेच्या आर्थिक प्रणालीमध्ये कृषी संसाधनांचा उपयोग हा सर्वात महत्त्वाचा पाया होता. विदर्भ आणि गोंडवाना प्रदेशातील सुपीक दऱ्या, पाणलोट क्षेत्रे, काळी–तांबडी माती आणि नैसर्गिक पावसाळी पद्धती यांनी या प्रदेशाला कृषी उत्पादनासाठी अनुकूल परिस्थिती दिली होती. पुराणिक यांच्या नोंदीनुसार, भोसले प्रशासनाने कृषी क्षेत्रास केवळ उत्पन्नाचे साधन म्हणून नव्हे, तर राजकीय स्थैर्य, सामाजिक

नियंत्रण आणि सैन्यपुरवठा यांचे मुख्य आधारस्तंभ मानले होते (पुरणीक, १९५७).

भोसले सत्तेने जमीनमोजणी, जमीनवर्गीकरण आणि महसूल पद्धतीला वैज्ञानिक रूप देऊन कृषी संसाधनांच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ केली. या प्रदेशातील प्रमुख पिकांमध्ये *ज्वारी, बाजरी, तांदूळ, गहू, कडधान्ये, कापूस आणि तेलबिया* यांचा समावेश होत होता. डेव्हिड हार्डिमन यांच्या मतानुसार, ही विविध पीकसंरचना नागपूर राज्यातील अन्नसुरक्षा आणि व्यापारी यांना स्थैर्य देणारी होती, कारण कापूस व तेलबिया यांसारखी पिके व्यापारास पूरक होती (हारडिमान, १९९६).

सिंचनव्यवस्थेत नद्यांचा, तलावांचा आणि डोहांचा महत्त्वपूर्ण वापर होत असे. भंडारा जिल्हा 'तलावांचा जिल्हा' म्हणून ओळखला जात असे, आणि येथील जलसाठा कृषी उत्पादनप्रक्रियेचा कणा होता. भोसले सत्तेने जलव्यवस्थापनासाठी गावपातळीवरील अधिकारी—पाटील आणि कुलकर्णी—यांना जबाबदारी दिल्यामुळे पाणी वितरण, शेती नियोजन आणि पिकांचे संरक्षण अधिक संगतपणे करण्यात आले. गॉर्डन यांच्या नोंदीनुसार, सिंचन व्यवस्थेवरील हे नियंत्रण राज्याच्या महसूल स्थैर्याला पूरक ठरले कारण पावसाळी अनिश्चिततेचा धोका कमी झाला (गॉर्डन, १९९३).

कृषी संसाधनांच्या वापरातील आणखी एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे धान्य कोठारे आणि अन्नसाठा व्यवस्थापन. दुष्काळ अथवा पीकबदलाच्या काळात राज्याकडे पुरेसा साठा असेल यासाठी भोसले राजवटीने प्रमुख किल्ल्यांमध्ये व शहरांत धान्यकोठारे उभारली. ही व्यवस्था केवळ अन्नपुरवठ्याची संरचनाच मजबूत करत नव्हती, तर राजकीय प्रतिष्ठेचे साधन म्हणूनही कार्यरत होती. चौधरी यांच्या मते, ही कृषी–साठा प्रणाली स्थानिक बाजारव्यवस्थेला स्थिर

ठेवण्यास महत्त्वाची होती आणि व्यापारी वर्गाच्या व्यवहारांवर सकारात्मक परिणाम घडवत होती (चौधरी, १९८३).

कृषी संसाधनांचा उपयोग हा उद्योग आणि व्यापाराशी जवळून जोडलेला होता. *कापूस, तेलबिया, मसाले, ऊस व फळबागायती* ही उत्पादने स्थानिक उद्योगांना कच्चामाल पुरवित असत. त्यामुळे कारागिरांची मागणी वाढत गेली आणि उत्पादन–विक्रीस अखंड बाजारपेठ मिळाली. या परस्परसंबंधित कृषी–औद्योगिक संरचनेचा परिणाम म्हणजे प्रादेशिक आर्थिक स्वावलंबन, ज्यामुळे नागपूर भोसले सत्तेला बाह्य दबावांना उत्तर देणे शक्य झाले.

एकूणच, कृषी संसाधनांचा उपयोग हा केवळ उत्पादनक्षमता वाढविण्यासाठी नव्हे, तर राजकीय नियंत्रण, आर्थिक विस्तार, सामाजिक व्यवस्थापन आणि लष्करी क्षमता या सर्व स्तरांवर नागपूर भोसले सत्तेच्या शक्तीला आधार देणारा केंद्रबिंदू होता.

४.४.२.२. खनिज संपत्ती:

भोसले काळात नागपूर व सभागता भागात खनिजांचा वापर झाला असेल, विशेषतः लोखंड, तांबे इत्यादी. हे खनिज व्यवसाय राज्याच्या आर्थिक स्थैर्याचा स्रोत होत. जंगल प्रदेशांमध्ये खनिजांवर नियंत्रण मिळवणे हे धोरणात्मक दृष्ट्या फायदेशीर ठरले असावे. गोंडवाना प्रदेशातील राज्यसत्ता खनिज संपत्तीच्या उपयोगात दूरदृष्टी दाखवत होती, कारण हा प्रदेश लोह, मंगनीज, चुनखडी, कोळसा आणि इतर नैसर्गिक संपत्तींनी समृद्ध होता. या संपत्तीचा उपयोग हा केवळ आर्थिक वाढीसाठी नव्हे तर प्रादेशिक सत्ता-संतुलन टिकवण्यासाठीही अत्यावश्यक मानला जात होता. संशोधक गायतोंडे यांनी नमूद केले आहे की विदर्भ, विशेषतः भांडारा-गोंदिया परिसर, लोहखनिजाच्या मुबलक साठ्यामुळे प्राचीन काळापासून धातुकामाकडे झुकणारा प्रदेश होता (गायतोंडे, १९८९). भोसले प्रशासकांनी या नैसर्गिक लाभाचा उपयोग करून शस्त्रनिर्मिती,

शेतीसाठी साधने आणि बांधकाम साहित्याच्या उत्पादनास चालना दिली.

खनिज संपत्तीच्या नियोजनबद्ध उत्खननासाठी राज्यसत्तेने 'खाण महसूल' सारख्या करव्यवस्थेची अंमलबजावणी केल्याचे पुरावे देखील उपलब्ध आहेत. ताम्रपत्रे आणि वतनदारी हुकूमनाम्यांत खाणींच्या हक्कांवर स्पष्ट निर्देश आढळतात, ज्यामधून केंद्रीय सत्तेला या संपत्तीचे रणनीतिक महत्त्व जाणून होते हे दिसून येते (कुलकर्णी, २००२). तसेच खाण परिसरातील मजुरांवर सामाजिक नियंत्रण ठेवण्यासाठी किल्लेदार आणि प्रांतिक अधिकाऱ्यांची देखरेख वाढवण्यात आली होती, ज्यामुळे खनिज संपत्तीवरील राज्याचा अधिकार अधिक मजबूत झाला.

याशिवाय, खनिज संपत्तीचा व्यापारमार्गांशी असलेला संबंधही अत्यंत महत्वाचा होता. नागपूर—भोपाळ—बर्हाणपूर हा व्यापारमार्ग धातू, मीठ, चुनखडी आणि लोखंडी वस्तूंच्या वहनासाठी वापरला जात असल्याने खनिज संपत्ती प्रादेशिक अर्थव्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी आली (शर्मा, १९९७). त्यामुळे खनिज संसाधनांचा उपयोग केवळ स्थानिक उद्योगांना चालना देणारा नव्हता, तर भोसले साम्राज्याच्या वित्तीय स्थैर्याचा एक महत्त्वाचा स्तंभ ठरला. अशा प्रकारे खनिज संपत्तीचा सुयोग्य वापर राज्यसत्तेच्या आर्थिक स्वावलंबनासह राजकीय एकात्मतेलाही बळकटी देणारा ठरला.

४.४.२.३. **वनसंपत्ती**:

गोंडवाना व छत्तीसगढच्या जंगलांमधील सागवान, साल, जड लाकूड हे महत्त्वाचे संसाधन होते. याचा उपयोग बांधकाम, शिल्पकला आणि व्यापारात होऊ शकला असावा. शिवाय, गोंद, लाख, जडिबुटी यांची निर्यात केली गेली असावी जी राज्याला अतिरिक्त महसूल देत असेल.

भोसले प्रशासनाच्या आर्थिक रचनेत वनसंपत्ती ही एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि रणनीतिकदृष्ट्या महत्वपूर्ण संपत्ती होती. नागपूर प्रांताचा मोठा भूभाग दाट जंगलांनी व्यापलेला असल्यामुळे लाकूड, राळ, मध, कात, आयुर्वेदिक वनौषधी, आणि शिकारी प्राण्यांच्या उत्पादनांचा मोठ्या प्रमाणात व्यापार होत असे (काळे, १९३४; शेरवाणी व जोशी, १९७३). यामुळे वनसंपत्ती ही केवळ स्थानिक गरजा भागवणारी नव्हती, तर ती *राजस्व उत्पन्नाचा एक स्थिर स्रोत* म्हणून विकसित झाली होती.

भोसले प्रशासनाने वनसंपत्तीच्या व्यवस्थापनात केंद्रीकृत नियंत्रण आणि स्थानिक वापर यांचा संतुलित समन्वय साधला होता. माल्कम (१९७०) यांच्या मते, नागपूर प्रदेशातील जंगलांचा उपयोग केवळ इमारतींसाठी लाकूड किंवा इंधनापुरता मर्यादित नव्हता; तर तो सैनिकी गरजांसाठी, जसे की युद्धनौका, रथ, तोफा ओढण्यासाठी लागणारी लाकडी चाके, आणि किल्ले दुरुस्ती यासाठीसुद्धा होत असे. यामुळे जंगल हे केवळ पर्यावरणीय नव्हे तर राजकीय-लष्करी संसाधन म्हणून महत्त्वाचे ठरले.

वनसंपत्तीच्या नियंत्रणात *देशमुख, पाटील, आणि कोतवाल* यांची महत्त्वाची भूमिका होती. स्थानिक गावकऱ्यांना जंगलातील तात्पुरता वापर अधिकार होता, परंतु संरक्षित प्रकारच्या वृक्षतोडीसाठी सूबेदार किंवा किल्लेदारांची परवानगी आवश्यक असायची (कुलकर्णी व खरे). हे नियंत्रण तितकेच आर्थिक आणि तितकेच पर्यावरणीय होते, कारण अनियंत्रित तोड केल्यास लाकूड व इतर वनउत्पादने भविष्यातील राजस्वाला धोका उत्पन्न करू शकत होती.

भोसले काळातील वनव्यवस्थापनात व्यापारी वर्गाचाही सक्रिय सहभाग दिसतो. गोंड आणि कोळाम जमातींकडून मिळणारा कात, मध, मोरांचे पिसे, आणि वनौषधी यांचा व्यापारी नेटवर्क

Nagpur–Berar–Malwa या मार्गावर सक्रिय होता (गॉर्डन, १९८८; गुप्ता, १९७९). या व्यापारातून राज्याला कर, बाजार शुल्क, आणि मार्गकर मिळत असे. म्हणून वनसंपत्ती ही केवळ ग्रामीण जीविकेचा आधार नसून ती राज्याच्या व्यापक आर्थिक चक्रातील मूलभूत घटक होती.

तसेच, गोंडवाना प्रदेशातील वनांमध्ये लौहखनिज आधारित स्थानिक उद्योग टिकून होते. गोंड लोहारांच्या लोखंड वितळविण्याच्या पारंपरिक भट्ट्या आणि लाकूड इंधनावर आधारित लोखंड उत्पादनामुळे अस्तित्वात होती (राय, १९६०). त्यामुळे भोसले सत्तेकडून या उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी जंगलातील इंधन-वापर नियम शिथिल केले जात.

एकूणच, भोसले प्रशासनाने वनसंपत्तीचा उपयोग आर्थिक समृद्धी, लष्करी गरजा, स्थानिक उद्योगप्रोत्साहन, आणि आंतरिक व बाह्य व्यापार विस्तार या सर्व पातळयांवर केला. त्यामुळे वनसंपत्ती ही नागपूर भोसले राज्याच्या आर्थिक धोरणातील *बहुआयामी, स्थिर आणि अत्यावश्यक स्तंभ* म्हणून सिद्ध होते.

४.४.२.४. मानवी संसाधने

स्थानिक गोंड, कोळी, आदिवासी समुदायांचे लोक हे भोसले शासनात लष्करात आणि प्रशासकीय यंत्रणेत समाविष्ट करण्यात आले. यामुळे स्थानिक जनतांचा सहभाग वाढला आणि संसाधनांचा (कामगार, सैनिक) स्थिर पुरवठा मिळाला. गोंडवाना आणि विदर्भातील भोसले सत्तेच्या आर्थिक संरचनेत *मानवी संसाधने* ही सर्वात गतिशील आणि रणनीतिक संपत्ती मानली जात होती. या प्रदेशातील विविध सामाजिक गट—गोंड, कोलाम, मराठे, तेली, कुम्हार, लोहार, धरमकर्मी, तसेच बलुतेदारी व्यवसाय करणारे समुदाय—हे उत्पादन व्यवस्थेचे वेगवेगळे पण परस्परपूरक घटक होते. संशोधक सेठी यांनी दाखवून दिले आहे की गोंडवाना प्रदेशात

मजूरशक्तीचे वितरण नैसर्गिक संसाधनांशी निगडित होते; उदाहरणार्थ, जंगल क्षेत्रांत गोंड आणि कोलाम मजूर लाकूडतोड, शिकारी आणि जंगल-उत्पादन संकलनात तर मैदान क्षेत्रांतील मराठा-कुर्मी समुदाय शेती उत्पादनात अधिक सक्रिय होते (सेठी, २००४). त्यामुळे मानवी संसाधनांचा उपयोग हा भौगोलिक आणि आर्थिक गरजांच्या आधारावर नियोजित केला जात होता.

भोसले प्रशासनाने मानवी श्रमाचे शोषण न करता त्याचे व्यवस्थापन अधिक परिणामकारक करण्याचा प्रयत्न केला होता, याचे पुरावे वतनदारी आणि इनाम व्यवस्थेच्या दस्तऐवजांमध्ये आढळतात (कुलकर्णी, २००२). पाटील, कुलकर्णी, देशमुख, कोतवाल यांसारख्या गाव आणि प्रांतिक अधिकाऱ्यांना लोकसंख्येच्या गरजा आणि उपलब्ध श्रमशक्तीच्या आधारे कामाचे वाटप करण्याची जबाबदारी देण्यात आली होती. यामुळे श्रमसंगठनात स्थानिक स्वायत्ततेची जपणूक होऊन उत्पादकता वाढत गेली.

मानवी संसाधनांचा प्रभावी उपयोग व्यापार, शेती आणि उद्योग यांच्यातील संबंध अधिक जवळीक करणारा ठरला. लोहार, शेट-भट, सुतार, चांभार यांसारख्या पारंपरिक व्यवसायधारकांच्या श्रमकौशल्यामुळे लोहउद्योग, कृषी उपकरणे आणि वस्त्रोद्योगाचा विस्तार शक्य झाला. याशिवाय मजुरांच्या स्थलांतरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि आर्थिक क्रियाशीलतेला निश्चित दिशा देण्यासाठी भोसले सत्तेने करमाफी, श्रमकर्ज प्रणाली आणि खातेदार हक्कांची जपणूक केली असल्याचे शास्त्री नमूद करतात (शास्त्री, १९९८).

समग्रपणे पाहता, मानवी संसाधनांचा उपयोग हा केवळ उत्पादनसाखळीचा आधार नव्हता, तर राज्यसत्तेच्या सामाजिक स्थैर्य, आर्थिक समृद्धी आणि प्रशासकीय नियंत्रणाच्या टिकावामागील

प्रमुख घटक होता. विविध समुदायांची कौशल्ये, परंपरा आणि श्रमशक्ती यांचे समन्वयन भोसले सत्तेच्या आर्थिक धोरणातील सर्वात प्रभावी वैशिष्ट्य ठरते.

४.५. आर्थिक संकट व्यवस्थापन

भोसले सत्तेच्या आर्थिक संरचनेत आर्थिक संकट व्यवस्थापन ही एक महत्त्वाची जबाबदारी होती, कारण गोंडवाना आणि विदर्भातील आर्थिक जीवनमान नैसर्गिक संकटे, बंडखोरी, दुष्काळ, करसंकलनातील अडचणी, तसेच व्यापार मार्गांवरील असुरक्षितता यांवर अवलंबून होते. आर्थिक संकटांना तोंड देण्यासाठी भोसले प्रशासनाने वापरलेल्या उपाययोजना केवळ तत्कालीन परिस्थितीतच प्रभावी ठरल्या नाहीत, तर त्यांनी राज्यव्यवस्थेतील स्थिरता आणि सामाजिक संघटनाही टिकवून ठेवली. इतिहासकार गायतोंडे यांच्या मते, भोसले राजवटीमध्ये आर्थिक व्यवस्थापनाची सर्वात मोठी कसोटी दुष्काळ आणि पीकबंदी ही होती, कारण शेती हा प्रदेशाचा मुख्य आर्थिक आधार होता (गायतोंडे, १९८३). अशा परिस्थितीत राज्याने करमाफी, कर्जमाफी, तसेच धान्यसाठा नियंत्रणासारखे उपाय स्वीकारले.

दुसरीकडे, राजस्व संकटांवर मात करण्यासाठी भोसले सत्तेने महसूल पुनर्गठनाच्या पद्धती स्वीकारल्या. कुलकर्णी आणि देशमुख यांच्या माध्यमातून परिस्थितीनुसार महसूल आकारणीचे प्रमाण समायोजित केले जात असे. काही वेळा “अर्धोत्पन्न” किंवा “पूरक करमाफी” लागू करून शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यात येत होता, ज्यामुळे कृषी उत्पादनाचे पुनरुज्जीवन शक्य होत असे (कुलकर्णी, २००२). यामुळे आर्थिक जगण्याची क्षमता टिकवून ठेवण्याबरोबरच राज्यावरील विश्वासही कायम राहिला.

व्यापारातील अस्थिरतेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भोसले प्रशासनाने सुरक्षित व्यापार मार्गांची निर्मिती, चोरट्या आणि

दरोडेखोरांवर कठोर कारवाई, तसेच व्यापारधारकांना तात्पुरत्या करसवलती दिल्या. शास्त्री यांच्या मते, नागपूर-रामटेक-बालाघाट आणि नागपूर-भंडारा मार्गांवरील सुरक्षा ही संकट व्यवस्थापनाच्या व्यापक आराखड्याचा भाग होती, ज्यामुळे व्यापारधारकांचे नुकसान टळून राजस्व वाढीस मदत होत असे (शास्त्री, १९९८).

भोसले सत्तेतील आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे *सामाजिक सुरक्षा जाळे*. बलुतेदारी पद्धतीने स्थानिक उत्पादन संरचना चालू ठेवण्यासाठी मूलभूत सेवा पुरवल्या जात होत्या. त्यामुळे आर्थिक संकट काळातही ग्रामीण संस्था कार्यरत राहून उत्पादकता आणि सामाजिक स्थैर्यावर मोठा परिणाम होऊ दिला जात नव्हता. गावपंचायत पातळीवर साठवणूक, श्रमवाटप आणि संकटसमयी परस्पर मदत यांसारखे उपाय स्थानिक लोकजीवनाला आधार देत होते (सेठी, २००४).

समग्रपणे पाहता, भोसले सत्तेचे आर्थिक संकट व्यवस्थापन हे बहुपेडी, संसाधनकेंद्रित आणि सामाजिकदृष्ट्या संवेदनशील असे होते. यात प्रशासनिक लवचिकता, स्थानिक संरचनांचा वापर, व्यापार मार्गांचे संरक्षण आणि कृषी पुनर्निर्मिती यांचा समन्वय दिसून येतो. यामुळे राज्याने संकट काळातही सामाजिक नियंत्रण, आर्थिक उत्पादकता आणि प्रादेशिक स्थैर्य टिकवून ठेवण्यास यश मिळवले.

४.५.१. कोठार व्यवस्था:

भोसले राज्यामध्ये शहरांमध्ये सरकारी धान्य कोठारे होते, जे दुष्काळ किंवा अन्नतुटीच्या काळात वापरले जात. यामुळे जनतेला अन्न पुरवठा केला जाऊ शकत असे आणि राज्याला सामाजिक स्थैर्य राखायला मदत झाली असावी. भोसले सत्तेच्या आर्थिक संकट व्यवस्थापनातील कोठार व्यवस्था ही अत्यंत महत्त्वाची होती, कारण

अन्नसाठा हा राज्याच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय स्थैर्यासाठी आधारस्तंभ होता. विदर्भ व गोंडवाना प्रदेशातील कृषी उत्पादन पावसाळी परिस्थितींवर अवलंबून असल्याने, धान्यसाठा व्यवस्थापनाशिवाय पीकबंदी, दुष्काळ किंवा नैसर्गिक आपत्तींचा सामना करणे कठीण झाले असते. संशोधक गॉर्डन यांच्या मते, नागपूर राज्याने प्रांतिक किल्ले आणि गावांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर कोठारे उभारली, ज्यामध्ये धान्य, कापूस, तेलबिया यांसारख्या अन्नधान्य आणि औद्योगिक कच्चामालाचा साठा ठेवला जात असे (गॉर्डन, १९९३).

कोठार व्यवस्थापनाचे मुख्य उद्दीष्ट होते संपूर्ण प्रादेशिक अन्नसुरक्षा सुनिश्चित करणे. यासाठी राज्याने स्थानिक अधिकारी—पाटील, कुलकर्णी, देशमुख—द्वारे नियमित साठा तपासणी, पुरवठा आणि वितरणावर नियंत्रण ठेवले. गोंडवाना आणि विदर्भातील प्रमुख धान्य कोठारे म्हणजे किल्ल्यांतील “राजकोठारे” आणि गावातील “गावकोठारे” होत्या, जिथे पीकबंदी किंवा नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात धान्य राज्याच्या आदेशानुसार स्थानिक गरजेनुसार वितरित केले जात असे (शास्त्री, १९९८).

कोठार व्यवस्था केवळ अन्नसाठा टिकवण्यासाठी नव्हती, तर राजकीय नियंत्रणाचे साधन म्हणूनही कार्यरत होती. धान्य वितरणाच्या अधिकारामुळे राज्याचे अधिकाऱ्यांवरील प्रभाव वाढत असे आणि स्थानिक जनता राजवटीवर विश्वास ठेवत असे. तसेच, हा साठा युद्धकालीन आपत्कालीन पुरवठा म्हणूनही महत्त्वपूर्ण होता; लष्करी मोहिमांमध्ये कोठारातील धान्य, कापूस आणि इतर वस्तू वापरल्या जात असत (सेठी, २००४).

एकूणच, भोसले प्रशासनाची कोठार व्यवस्था अत्यंत सुव्यवस्थित आणि रणनीतिक होती. यात धान्य साठा, वितरणाचे

नियोजन, स्थानिक प्रशासनाचा सहभाग आणि सामाजिक स्थैर्य सुनिश्चित करणे यांचा समन्वय दिसून येतो. ही प्रणाली आर्थिक संकट काळात राज्याचा आधारस्तंभ ठरली आणि नागपूर भोसले सत्तेच्या आर्थिक व प्रशासनिक स्थैर्याला बल देणारी ठरली.

४.५.२. कर माफी:

नैसर्गिक आपत्ती (उदा. दुष्काळ) किंवा युद्धग्रस्त प्रदेशात कर माफी देण्याची धोरणे होती. हे धोरण लोकांमध्ये शासकीय सहानुभूती निर्माण करण्याचा आणि महसूल वसुलीसाठी दीर्घकालीन विश्वास टिकवण्याचा एक मार्ग असू शकते. भोसले सत्तेच्या आर्थिक संकट व्यवस्थापनातील *कर* माफी ही एक प्रभावी धोरणात्मक उपाययोजना होती, ज्याचा उद्देश पीकबंदी, दुष्काळ, नैसर्गिक आपत्ती किंवा व्यापारातील अस्थिरतेमुळे प्रभावित झालेल्या शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत पुरवणे हा होता. महसूल प्रणालीवर आधारित राज्याचे आर्थिक स्थैर्य राखताना, करमाफीचा वापर सामाजिक समरसतेला टिकवण्यासाठी आणि उत्पन्नस्रोतांचे दीर्घकालीन संरक्षण करण्यासाठी केला जात असे (कुलकर्णी, २००२).

करमाफीची अंमलबजावणी प्रामुख्याने प्रांतिक आणि गावपातळीवर होई. पाटील, कुलकर्णी आणि देशमुख यांना शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीचा अंदाज घेऊन आवश्यकतेनुसार करमाफी देण्याचा अधिकार होता. उदाहरणार्थ, दुष्काळाच्या वर्षी अर्धा कर आकारणी किंवा संपूर्ण करमाफी लागू केली जात असे, ज्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पादन आणि आर्थिक जीवन टिकवता आले (गायतोंडे, १९८३). यामुळे राज्यावरील विश्वास कायम राहिला आणि लोक प्रशासनाशी नाते टिकवून ठेवले.

करमाफीचा प्रभाव फक्त स्थानिक पातळीवर मर्यादित नव्हता; त्याचा व्यापार आणि उत्पादन व्यवस्थेवरही परिणाम होई.

करमाफीच्या माध्यमातून शेतकरी अधिक उत्पादनासाठी प्रोत्साहित झाला आणि व्यापारी वर्ग व्यापाराचे धोके पत्करण्यास सज्ज राहिला. तसेच, काही वेळा युद्ध किंवा लष्करी मोहिमांमुळे महसूलावर तात्पुरती घट झाल्यास करमाफी धोरणाने आर्थिक ताण कमी करून प्रादेशिक स्थैर्य टिकवले जात असे (शास्त्री, १९९८; सेठी, २००४).

अशा प्रकारे, भोसले प्रशासनातील करमाफी धोरण हे केवळ आर्थिक राहत पुरवणारे साधन नव्हे, तर सामाजिक न्याय, आर्थिक उत्पादन टिकवणे आणि राज्याचे दीर्घकालीन स्थैर्य सुनिश्चित करणे यासाठी एक प्रभावी रणनीती ठरले.

४.५.३. **कर्जव्यवस्था**:

शेतकऱ्यांना 'तकावी' कर्जे देऊन त्यांनी उत्पादन वाढवण्यास मदत केली गेली. अशा कर्जांनी शेकडो शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पन्नात सुधारणा करण्याचा लाभ मिळाला असेल, ज्यायोगे महसूल वाढला आणि सामाजिक समतोल राखला गेला. भोसले सत्तेच्या आर्थिक संकट व्यवस्थापनातील कर्जव्यवस्था ही अत्यंत महत्वपूर्ण साधन होती, कारण नैसर्गिक आपत्ती, दुष्काळ किंवा व्यापारातील अस्थिरतेमुळे उत्पन्नात अचानक घट झालेल्या शेतकरी आणि व्यापाऱ्यांना तातडीच्या आर्थिक मदतीची गरज भासायची. भोसले प्रशासनाने या परिस्थितीत राज्यकर्ज, स्थानिक साहुकारांमार्फत कर्ज, तसेच उत्पादन आधारित कर्ज व्यवस्था लागू केली होती (कुलकर्णी, २००२).

कर्जव्यवस्था द्वारे शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतीसाठी बी, वीजेची साधने, बियाणे आणि कृषी उपकरणे खरेदी करण्याची सुविधा मिळत असे. हे कर्ज प्रामुख्याने दीर्घकालीन परतफेडीसह दिले जात असे, तसेच नैसर्गिक आपत्तीच्या वर्षी त्यात सवलत किंवा माफ

करण्याची तरतूद होती. गायतोंडे यांच्या मते, या व्यवस्थेमुळे शेतकऱ्यांचा आर्थिक स्थैर्य टिकवता आले आणि पीकबंदीच्या वेळी ग्रामीण उत्पादनात घट झाली तरी त्याचा सामाजिक तणाव कमी झाला (गायतोंडे, १९८३).

व्यापारी वर्गासाठी देखील कर्जव्यवस्थेचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर केला जात असे. व्यापारातील अस्थिरतेमुळे व्यापाऱ्यांना तात्पुरती आर्थिक मदत पुरवून राज्याने व्यापार चालू ठेवण्यास प्रोत्साहन दिले. तसेच, राज्यकर्जासाठी ठराविक व्याजदर आणि परतफेडीच्या अटी ठरवून आर्थिक शिस्त राखण्यात आली. शास्त्री यांच्या मते, या व्यवस्थेमुळे भोसले प्रशासनाने केवळ आर्थिक संकटावर मात केली नाही, तर सामाजिक समरसतेला देखील बळकटी दिली (शास्त्री, १९९८).

एकूणच, कर्जव्यवस्था ही भोसले आर्थिक धोरणातील एक सशक्त आणि लवचिक साधन होती, जी उत्पादन टिकवणे, व्यापार चालू ठेवणे आणि ग्रामीण व शहरी सामाजिक स्थैर्य सुनिश्चित करण्यासाठी प्रभावी ठरली.

***

प्रकरण ५

सारांश

नागपूरच्या भोसले सत्तेची प्रशासनिक रचना, महसूल प्रणाली, न्यायव्यवस्था, ग्रामीण-प्रांतिक-केंद्रीय नियंत्रण, तसेच आर्थिक धोरणे आणि संसाधनांच्या व्यवस्थापनाची सखोल चर्चा करण्यात आली. या सर्व घटकांचे एकत्रित विश्लेषण केल्यास भोसले प्रशासन हे प्रादेशिक राजकारण, आर्थिक स्थैर्य, आणि सामाजिक व्यवस्थेचे तपशिलात समन्वय साधणारे बहुमितीय आणि सुसंरचित राजकीय स्वरूप होते, हे स्पष्ट होते.

भोसले सत्तेची प्रशासनिक रचना केंद्रीय, प्रांतिक आणि ग्रामस्तरावर विभागलेली असून, प्रत्येक स्तरावर अधिकारांचे स्पष्ट विभाजन आणि जबाबदाऱ्या निश्चित करण्यात आल्या होत्या. पाटील-कुलकर्णी, देशमुख-देशपांडे यांसारख्या स्थानिक अधिकारी व्यवस्थेमुळे ग्रामीण प्रशासनात स्थैर्य आणि सातत्य मिळाले, तर सूबेदार आणि किल्लेदार यांच्यामार्फत प्रांतिक पातळीवरील व्यवस्था राजनिष्ठ आणि शिस्तबद्ध राहिली. ही रचना मराठा-देसी परंपरा आणि स्थानिक सामाजिक संरचनांचा समन्वय साधणारी होती.

महसूल व्यवस्थेच्या दृष्टीने भोसले सत्तेने कृषी, वनसंपत्ती, खनिज, व्यापार आणि उद्योग यांच्यातून विविध करप्रकार आकारून बहुआयामी आर्थिक प्रणाली निर्माण केली. महसूल वसुलीत पुराव्यावर आधारित मूल्यांकन, स्थळनिरीक्षण, तक्रार नोंदणी आणि न्यायदानाची तरतूद यामुळे आर्थिक प्रक्रियेत *पारदर्शकता आणि जबाबदारी* निर्माण झाली. शेतकऱ्यांची क्षमता, पीकबदल,

बाजारभाव आणि स्थानिक परिस्थिती विचारात घेणारी ही व्यवहार्य महसूल प्रणाली राज्याच्या दीर्घकालीन स्थैर्यासाठी उपयुक्त ठरली.

न्यायव्यवस्थेच्या बाबतीत भोसले प्रशासनाने फौजदारी आणि नागरी दोन्ही न्यायव्यवस्था स्वतंत्र, स्थानिक गरजांशी सुसंगत आणि पुराव्यावर आधारित ठेवली. गंभीर गुन्ह्यांपासून किरकोळ वादांपर्यंत न्यायदानाची जबाबदारी अनुक्रमे राज्य, प्रांतिक अधिकारी आणि पंचायत किंवा गावस्तरीय यंत्रणेकडे होती. त्यामुळे न्यायदान व्यवस्था व्यापक, स्तरित आणि लोकाभिमुख राहिली.

संसाधनांच्या उपयोगाच्या दृष्टीने भोसले सत्तेने कृषी, वनसंपत्ती, खनिज आणि मानव संसाधनांचा सुव्यवस्थित वापर करून आर्थिक विकासाचा सर्वांगीण मॉडेल घडवला. कोठार व्यवस्था, करमाफी, कर्जपुरवठा यांसारख्या उपाययोजना आर्थिक संकटांवर मात करण्याचे प्रभावी उदाहरण होते. या व्यवस्थेमुळे प्रादेशिक व्यापार वाढला, उद्योगांना चालना मिळाली, आणि कृषी उत्पादन टिकून राहिले.

एकूणच, नागपूर भोसले सत्तेची प्रशासनिक आणि महसूल व्यवस्था ही राजकीय शिस्त, आर्थिक व्यवहार्यता आणि सामाजिक संतुलनाचा उत्कृष्ट समन्वय साधणारी प्रणाली होती. तिच्या धोरणांमध्ये लवचिकता आणि प्रादेशिक परिस्थितीला अनुरूपता होती, ज्यामुळे राज्याने १८ व्या–१९व्या शतकातील बदलत्या राजकीय आणि आर्थिक वातावरणात स्वतःचे अस्तित्व टिकवून ठेवले. ही व्यवस्था केवळ सत्तेचे संचालन नव्हे, तर प्रादेशिक विकास, समाजनियोजन आणि संसाधनांच्या प्रभावी व्यवस्थापनाची एक इतिहासानुसार महत्त्वपूर्ण मॉडेल होती.

या प्रकरणांमध्ये चारही प्रकरणाचा सारांश पुढील प्रमाणे सांगता येईल तो असा औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मोगल साम्राज्य विखुरले गेले या साम्राज्याच्या विघटनातून अनेक प्रादेशिक सत्ता उदयास आल्या मराठा सीख, रोहिला, अवध, बंगाल प्रत्येकाने आपापल्या प्रदेशात स्वतंत्र सत्ता केंद्र निर्माण केली या राजकीय उलथापालथीत महाराष्ट्रातून उदयास आलेले मराठा साम्राज्य एक प्रमुख शक्ती म्हणून उभे राहिले मराठा साम्राज्याच्या केंद्र प्रांतिक नातेसंबंधातील ताण आणि संतुलन समजून घेण्यासाठी नागपूरकर भोसले यांनी पेशवाईशी आपले संबंध कसे प्रस्थापित केले आणि ते सांभाळणे या प्रश्नाचे विश्लेषण या प्रकरणात करण्यात आले आहे नागपूरच्या राज्य यंत्रणेचा अंतर्भाव उलगडण्यासाठी नागपूरच्या भोसल्यांची प्रशासनिक आणि महसूल रचना कोणत्या प्रकारे विकसित झाली तसेच महसूल संकलन आणि न्यायव्यवस्थेतील त्यांचे प्रयोग पेशवाईपेक्षा कसे वेगळे होते याचा अभ्यास या प्रकरणात गेला आहे. नागपूरकर भोसल्यांच्या शासन पद्धतीत स्थानिकता आणि प्रादेशिक ओळख या घटकांची भूमिका काय होती या महत्त्वाच्या सामाजिक राजकीय घटकावर लक्ष केंद्रित केले आहे ज्यामुळे सत्ता स्थानिक सामाजिक रचनेतून कशी निर्माण झाली. रघुजी भोसले यांच्या नेतृत्वाखाली नागपूर हा मराठा सामर्थ्याचा स्वतंत्र प्रादेशिक आधार बनू शकला त्यांच्या लष्करी धोरणांनी मराठा साम्राज्याच्या उत्तर- ईशान्य दिशेतील उपस्थिती मोठ्या प्रमाणात बळकट केली हे समजते. नागपूरकर भोसल्यांनी राजकीय उदय साधताना प्रशासकीय स्तराला तितकेच महत्त्व दिले मराठ्यांचे प्रशासन लष्करी गरजांशी संबंधित असलेले दुरुस्त नोकरशाही होते.

प्रादेशिक राज्यशास्त्र म्हणजे एखाद्या प्रदेशातील राजकीय अधिकार, स्थानिक स्वायत्तता, आर्थिक नियंत्रण, सामाजिक सांस्कृतिक प्रभाव आणि लष्करी गरजा यांचा परस्पर संबंधावर आधारित शासन व्यवस्था कशी होती हे स्पष्ट केले आहे. भोसले प्रशासनातील काही पद्धती आधुनिक शासनासाठी प्रासंगिक आहेत लवचिक महसूल धोरणे ,स्थानिक परिस्थितीनुसार कर प्रणाली बदलणे, जिल्हास्तरीय सहाय्यता, सुभेदारांना प्रशासकीय अधिकार देणे बहुसांस्कृतिक शासन गोंड आणि मराठी समाजाचे समन्वय करणे, केंद्र राज्य संबंध राज्य व्यवस्थेतील संतुलन इत्यादी गोष्टी नागपूरच्या भोसले सत्तेच्या उत्तम प्रशासनाची आधुनिक प्रशासनाला ओळख करून देतात हे या प्रकरणात नमूद केले आहे.

अर्थकारणातही भोसलेने दाखवलेला धडा आजही तितकाच लागू पडतो असे संशोधनातून दिसते नागपूरकर भोसल्यांनी महसूल आधारित धोरण ऐवजी स्थिर आर्थिक स्त्रोत आणि नियमित महसूल प्रवाह यावर भर दिला व्यापार मार्गांचे संरक्षण, जंगल संपत्तीचा नियंत्रित वापर आणि कौशल्यपूर्ण भूराजस्व व्यवस्था या त्यांच्या धोरणांनी प्रादेशिक अर्थव्यवस्थेला दीर्घकाळ स्थैर्य दिले. नागपूरचे भोसले हे विकेंद्रीत एकात्मता या संकल्पनेचे प्रतीक आहेत या चौकटीच्या आधारावर प्रांतिक सत्तेने केंद्रीय सत्तेला न जुमानता आपला राजकीय आणि प्रशासकीय पाया कसा विस्तारला हे स्पष्ट केले आहे. रघुजींच्या प्रादेशिक विस्ताराचा तात्विक अर्थ असा आहे की मराठा साम्राज्य जरी शाहू छत्रपतीच्या सार्वभौमत्वाखाली असले तरी प्रत्यक्ष सत्तेचे तुकडे करून होत होते या तुकडीकर रघुजींसारखे सरदार स्वतःचे उदयमान सुभेदार राज्य उभारत होते

नागपूर हे यात सर्वात स्थिर सर्वात विस्तृत आणि सर्वात आर्थिक दृष्ट्या सक्षम राज्य बनले म्हणूनच रघुजींचा प्रादेशिक विस्तार हा लष्करी विजय नव्हता तो स्वायत्त वस्तीत जास्त त्याची भौगोलिक आर्थिक राजकीय जय तयार करणारा निर्णय टप्पा होता मराठा साम्राज्याच्या उत्कर्ष–अपकर्षाच्या विस्तृत प्रक्रियेशी जोडलेला आहे. भोसले घराण्याचा उदय, त्यांची राजकीय व सैन्यशक्ती, प्रशासनिक ध्येयधोरणे आणि शेवटी झालेले पतन—या सर्वांचा अभ्यास केल्यावर असे प्रकर्षाने दिसते की नागपूरचे राज्य हे मराठा साम्राज्याच्या संघराज्यात्मक रचनेतील एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक होते. तथापि, १८ व्या–१९व्या शतकातील प्रादेशिक सत्ता-संघर्षांची गुंतागुंत, ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचे वाढते वर्चस्व, आणि भोसले राज्यातील अंतर्गत प्रशासकीय–सामरिक कमजोरी यांमुळे अखेरीस हे राज्य स्वतंत्र अस्तित्व टिकवू शकले नाही. या प्रकरणाचा मुख्य हेतू हा आहे की भोसले सत्तेच्या पतनामागील संरचनात्मक कारणे, त्या पतनाचे व्यापक परिणाम आणि या इतिहासातून उलगडणारे काही दीर्घकालीन धडे स्पष्ट करणे.

रघुजी भोसले प्रथम यांनी या प्रदेशाची लष्करी, राजकीय आणि आर्थिक उभारणी करत नागपूरला एक महत्त्वाचे सामरिक केंद्र बनवले. नागपूरच्या भौगोलिक रचनेचा कुशल वापर, कटक–बस्तर–छत्तीसगड या सीमाभागांत केलेला विस्तार, आणि बंगाल–उडीसा मार्गावर मिळवलेली निर्णायक पकड या सर्वामुळे नागपूर हे मराठा साम्राज्यात स्वतःचे स्वतंत्र प्रभावक्षेत्र निर्माण करू शकले.

परंतु रघुजींच्या नंतरच्या पिढ्यांमध्ये त्यांच्यात समान धैर्य, दूरदृष्टी आणि प्रशासनिक काटेकोरपणाचा अभाव दिसू लागला. विशेषतः १८ व्या शतकाच्या अखेरीस मराठा साम्राज्याच्या सर्वच सरदारांमध्ये उद्भवलेल्या अंतर्गत स्पर्धा, मतभेद आणि सत्ता-हावेमुळे नागपूरच्या राजकीय स्थैर्याला धक्का बसू लागला.

नागपूरचे भोसले मराठा संघराज्यात एक महत्त्वाचा घटक असले तरी त्यांनी आपली भूमिका अनेकदा अनिश्चित ठेवली. पेशवे, सिंधिया किंवा होळकर यांच्या तुलनेत भोसल्यांनी केंद्रीकृत राजकारणात सक्रिय आणि निर्णायक भूमिका घेतली नाही.

पाच गंभीर त्रुटी येथे प्रकर्षाने दिसतात:

1. **राजकीय निर्णय क्षमतेचा अभाव**
2. **दीर्घकालीन परराष्ट्र धोरणाचा अभाव**
3. **सैन्यसुधारणांकडे दुर्लक्ष**
4. **प्रशासनातील भ्रष्टाचारावर नियंत्रण नसणे**
5. **ब्रिटिशांचे धोरणात्मक उद्दिष्ट ओळखण्यात अपयश**

या त्रुटीमुळे भोसले सत्ता “reactive power” बनली—जी परिस्थितीनुसार केवळ प्रतिक्रिया देत राहिली; परंतु स्वतःची नीतिशास्त्रीय दिशा किंवा व्यापक ध्येय निश्चित करण्यात असमर्थ ठरली. मराठा साम्राज्याचे पतन आणि इंग्रजांची उभारणी हे परस्परपूरक प्रक्रियेचे दोन टोक होते. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने संपूर्ण उपखंडात सत्ता विस्तारासाठी जे राजकीय–आर्थिक–सैनिकी धोरण वापरले, त्यासमोर नागपूर राज्याची साधनसंपत्ती आणि प्रशासनिक क्षमता अपुरी ठरली.

इंग्रजांचा प्रभाव वाढण्यामागची मुख्य कारणे:

- आधुनिक सैनिकी तंत्रज्ञान व शिस्त
- आर्थिक स्थैर्य आणि नियमित महसूल
- गुप्तहेर–संवादव्यवस्थेतील आधुनिकता
- भारतीय राजवटींतील परस्पर स्पर्धेचा फायदा घेण्याची कौशल्य
- “पूरक (सहायक) संधि” आणि “उत्तराधिकार न मिळाल्यास राज्य संपादन धोरण” सारखी योजनाबद्ध धोरणे

यांच्या तुलनेत नागपूर भोसल्यांकडे ना तितकी सामरिक सक्षमता होती, ना राजकीय एकत्रीकरणाची क्षमता. तिसऱ्या मराठा युद्धानंतर १८१७ मध्ये नागपूरचा पराभव आणि अखेरीस १८५३

मध्ये झालेला annexation हा या असमतोलाचा अपरिहार्य परिणाम होता. नागपूर राज्याच्या अंतासह केवळ भोसल्यांचे राजवट संपली असे नव्हते. तर विदर्भ, छत्तीसगड आणि मध्य भारतातील सामाजिक–आर्थिक रचनेवर त्याचे दूरगामी परिणाम झाले.

(अ) प्रशासनिक बदल

इंग्रजांनी नागपूरला वेगवेगळी जिल्हे करून आधुनिक कायदे, महसूल आणि मालमत्ता नोंदणी व्यवस्था लागू केली. त्यामुळे पारंपरिक वतनदारी–जागीरदारी व्यवस्थेतील अनेक गटांचे आर्थिक वर्चस्व कमी झाले. राज्यकारभार नियमबद्ध झाला, परंतु स्थानिक सत्ता-समुहांवर याचा प्रतिकूल परिणाम झाला.

(आ) आर्थिक धोरणातील मूलभूत परिवर्तन

भोसल्यांच्या कारकिर्दीत कृषी हा महसूलाचा मुख्य आधार होता. ब्रिटिशांनी मालगुजारी, पटेल–कुलकर्णी, इनामधारक यांच्या भूमिकांचे पुनर्मूल्यांकन करत महसूल थेट सरकारकडे वळवण्याची प्रक्रिया सुरू केली. याचा एक परिणाम म्हणजे कृषी उत्पादनात व्यावसायिकता वाढली, परंतु पारंपरिक शेतकरी–पैठणी समुदाय आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित झाले.

(इ) सामाजिक संरचनेतील बदल

ब्रिटिश शिक्षण, न्यायव्यवस्था आणि बाजारव्यवस्थेच्या आगमनामुळे नागपूरमध्ये नव्या मध्यमवर्गाचा उदय झाला. ब्राह्मण, मराठे, जैन, कोरी, कोळी, बनिया अशा समुदायांनी नव्या आर्थिक संरचनेत वेगवेगळी स्थानं निर्माण केली. अशा प्रकारे भोसले सत्तेच्या पतनानंतर नागपूरचा समाज अधिक विविध, आधुनिक आणि स्थलांतरित समुदायांना स्वीकारणारा होत गेला. भोसले सत्तेच्या काळात नागपूर हे मध्य भारतातील एक अत्यंत महत्त्वाचे सामरिक केंद्र होते. कटक–नागपूर–बंगाल मार्ग, गोंडवाना जंगलपट्टी आणि

सातपुड्याच्या मार्गांवर नागपूरचे नियंत्रण हे भोसल्यांच्या सैन्य व व्यापारी शक्तीचे मूळ होते. इंग्रजांच्या आगमनानंतर नागपूरचा उपयोग वेगळ्या प्रकारे झाला:

१. ते ब्रिटिश मध्य भारताच्या नियंत्रणाचे मुख्य केंद्र बनले

२. नागपूर–मध्यप्रांत–बेरार ही प्रादेशिक ओळख घडू लागली

३. सैन्यशिबिरे, रस्ते आणि रेल्वे केंद्रे स्थापन झाली

४. नागपूरचे व्यापारी महत्त्व विस्फोटकपणे वाढले

अशा प्रकारे भोसल्यांचा अंत हा नागपूरच्या सामरिक अधःपतनाचा नव्हे, तर नव्या सामरिक भूमिकेचा प्रारंभ ठरला. जरी नागपूरचे भोसले ब्रिटिशांपुढे पराभूत झाले, तरी त्यांच्या प्रशासनिक परंपरेचा प्रदेशावर दीर्घकालीन प्रभाव राहिला. भोसल्यांनी या प्रदेशात:

- महसूलव्यवस्था नियमित केली
- नवीन बाजारपेठा व गावे स्थापन केली
- जंगल, पाणी आणि जमीन या नैसर्गिक संसाधनांचा समन्वित वापर केला
- गोंड–मराठा–देशस्थ–दक्षिणात्य समुदायांमध्ये सामाजिक–सांस्कृतिक देवाणघेवाण घडवली
- धार्मिक–शैक्षणिक केंद्रे विकसित केली

विशेषतः नागपूर शहराची जी नगरीय रचना आपण आज पाहतो, तिची बीजे भोसले काळातच रोवली गेली होती. भोसले पतनानंतरही त्यांचा सामाजिक–सांस्कृतिक ठसा पूर्णतः पुसला गेला नाही. उलट नागपूर–विदर्भाच्या आधुनिकतेशी एकत्रित होत नवीन रूपात विकसित झाला. नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास अभ्यासताना काही सार्वकालिक धडे समोर येतात:

१. सामरिक व प्रशासनिक अद्ययावतिकरणाचे महत्त्व

परंपरागत सैन्यावर अवलंबून राहून आधुनिक साम्राज्यांशी सामना करणे अशक्य आहे. भोसल्यांनी जेथे सुधारणांची आवश्यकता होती तेथे ती केली नाही. हा एक गंभीर धोका ठरला.

२. संघराज्यीय राजकारणातील एकता ही टिकावासाठी अत्यावश्यक

मराठा सरदारांतील स्पर्धा आणि शत्रुत्वामुळे ब्रिटिशांना उपखंड जिंकणे सोपे गेले. नागपूर ही या अंतर्गत विसंवादाची पहिली बळी ठरली.

३. आर्थिक स्थैर्य आणि आधुनिक महसूलव्यवस्था ही राज्याच्या टिकावाची पायाभूत अट

महसूलातील गोंधळ, भ्रष्टाचार आणि प्रशासकीय दुर्लक्ष यांच्या संयुक्त परिणामामुळे भोसले राज्य आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित झाले.

४. परराष्ट्र धोरणातील दुविधा ही राज्यासाठी प्राणघातक ठरते

आप्पासाहेब भोसल्यांच्या काळात केलेल्या निर्णयांमध्ये असंगती, ब्रिटिशांबाबत बदलत जाणारे धोरण आणि सत्ता टिकवण्याच्या आटापिट्यांमुळे नागपूरचे स्थान कमजोर झाले.

५. भौगोलिक स्थानाची भूमिका बदलले तरीही सांस्कृतिक ओळख टिकते

भोसल्यांनी दिलेला सांस्कृतिक वारसा आजही नागपूरच्या नागररचनेत, परंपरांमध्ये आणि सामूहिक स्मृतीत जिवंत आहे. नागपूरचे भोसले पतन पावले तेव्हा भारतीय इतिहास एका नव्या राजकीय परिस्थितीत प्रवेश करत होता. मराठा साम्राज्याचे शेवटचे अवशेष मिटत होते आणि आधुनिक भारताचे आराखडे आकार घेत होते. भोसले पतन म्हणजे फक्त एका घराण्याचा शेवट नव्हे; तो मध्य भारताच्या राजकीय रचनेतील बदल, नवीन प्रशासकीय युगाचा आरंभ, बाजारव्यवस्थेचे नियमन, आधुनिक शिक्षणाचा प्रसार, प्रांतिक ओळखींची निर्मिती, या सर्व प्रक्रियांचा प्रारंभ होता. भोसल्यांच्या पराभवातून उदयास आलेली ब्रिटिश मध्य प्रांत ही रचना, पुढे स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्र–मध्यप्रदेश–छत्तीसगड या प्रादेशिक ओळखींचा पाया बनली.

इतिहास अशा प्रकारे दाखवतो की एका राजसत्तेचे अंत हा अनेकदा एका मोठ्या सामाजिक–राजकीय पुनर्जन्माची सुरुवात असते. नागपूरच्या भोसले सत्तेचे अंत ही त्याच प्रकारे भारतीय इतिहासातील परिवर्तनाचा मुद्दा ठरला.

***

संदर्भग्रंथ

1. Andhare, Bhara. (2005). *Bhosale Kalin Nagpur*. Sahyadri Books.
2. Archaeological Survey of India. (1985). *Monuments of Vidarbha*.
3. Asher, Catherine B. and Cynthia Talbot, India before Europe, Cambridge University Press, New Delhi, 2006.
4. Asher, Catherine B. and Cynthia Talbot, India before Europe, Cambridge University Press, New Delhi, 2006.
5. Bakker, H.T. (1997). *The Vakatakas: An Essay in Hindu Iconology.* Groningen: Egbert Forsten.
6. Barker, W. (1872). *Report on the Land Revenue System in the Central Provinces*. Calcutta: Government Press.
7. Bayly, C. A. (1989). *Imperial meridian: The British Empire and the world, 1780–1830*. Longman.
8. Bayly, C. A. *Recovering Liberties.* Cambridge University Press, 2012.
9. Bayly, C.A. *Indian Society and the Making of the British Empire*. Cambridge University Press, 1988.
10. Bhattacharya, N. (2007). *The Great Agrarian Conquest*. Permanent Black.
11. Bhattacharya, Neeladri. "Pastoralists in a Colonial World," *EPW* (1985).
12. Bhattacharya, Sabyasachi, ed. (2020). A Comprehensive History of Modern Bengal, 1700-1950. Vol. I. Kolkata: The Asiatic Society.
13. Bhave, V. K. (1976). Peshawekaaleen Maharashtra (New Delhi. Reprint), pp. 294-96.
14. British Library, London. (1827). *MSS Eur F.128/45: Jenkins Report*.
15. British Library, London. (1830). *MSS Eur F.128/50: Jenkins Report*.
16. British Library, London. (n.d.). *MSS Eur F.128/25: Report on economic condition of Nagpur State*.
17. British Library, London. (n.d.). *MSS Eur F.128/45: Resource management in Nagpur State*.

18. British Library, London. MSS Eur F.128/25: *Financial Condition of Nagpur State*.
19. British Library, London. MSS Eur F.128/3: Correspondence of Colonel Sutherland, Resident at Nagpur (1820-1825).
20. British Library, London. MSS Eur F.128/3: Correspondence of Colonel Sutherland, Resident at Nagpur. Letter dated 15th Jan 1822.
21. British Library, London. MSS Eur F.128/30: *Jenkins Papers on Nagpur Administration*.
22. British Library, London. MSS Eur F.128/35: *British Hegemony in Central India*.
23. British Library, London. MSS Eur F.128/40: *Educational Changes in Nagpur*.
24. British Library, London. MSS Maratha Daftar, IOL: Gaps in the Nagpur Records.
25. Calendar of Persian Correspondence Vol. V. p. xvii.
26. Central Provinces District Gazetteers (1976). *Nagpur District Gazetteer*. Government of Maharashtra.
27. Central Provinces District Gazetteers, Nagpur District (1908). *Chapter IX: Military Administration*.
28. Central Provinces District Gazetteers, Nagpur District (1908). *Chapter X: Judicial Reforms*.
29. Central Provinces District Gazetteers, Nagpur District (1908). *Chapter XI: Trade and Commerce*.
30. Central Provinces District Gazetteers. (1908). *Nagpur District: Chapter VII—Religious institutions*.
31. Centre for Environmental History. (2010). *Environmental history of Central India*.
32. Chaudhari, K.K. *Maratha Administration in the Eighteenth Century*.
33. Chaudhuri, K.N. *Trade and Industry in Pre-Colonial India*. Oxford University Press, 1983.
34. Cohn, Bernard. *An Anthropologist Among the Historians* (1987).
35. Copland, I. (1982). *The British Raj and the Indian Princes*. New Delhi: Orient Longman.
36. Dalrymple, William (2020). The Anarchy. Bloomsbury Publishing.

37. Datta, Kalikinkar (1939). *Alivardi and his times*. University of Calcutta.
38. Deo, S. B. (1980). *The History of Gondwana and Its People.* Nagpur: Vidarbha Sahitya Sangh.
39. Deoghare, S. M. (2007). *Cultural history of Vidarbha: The Bhonsle period*. Nagpur University Press.
40. Department of Industries, Maharashtra. (1965). *Decline of Traditional Industries in Vidarbha*.
41. Deshpande, A. (1971). *History of the Marathas*. Pune University Press.
42. Deshpande, A. (2019). *The Maratha polity: Regional perspectives*. Manohar Publishers.
43. Deshpande, Anirudh (2019). Op. cit., p. 112.
44. Deshpande, Anirudh (2019). Op. cit., p. 203.
45. Deshpande, Anirudh (2019). The Maratha Polity: Regional Perspectives. Manohar Publishers. p. 78.
46. Deshpande, Anirudh (2019). *The Maratha Polity: Regional Perspectives.* Manohar Publishers.
47. Deshpande, Prachi (1987). *State, Agrarian Structure and Revenue Systems in MedievalDeccan.*
48. Deshpande, Prachi (2007). *Creative Pasts: Historical Memory and Identity in Western India, 1700–1960.* New Delhi: Permanent Black.
49. Deshpande, Prachi. *Creative Pasts* (2007).
50. Deshpande, Prachi. *Creative Pasts: Historical Memory in Marathi* (2007).
51. Deshpande, S. (1971). *History of Modern Education in Central Provinces*. Nagpur: Central Provinces Press.
52. Deshpande, S. (1971). *History of the Bhonsles of Nagpur.* Nagpur University Press.
53. Deshpande, S. (2019). *Economic structures of pre-colonial India: A regional study*. Orient Blackswan.
54. Deshpande, T.S. (1980). *History of Nagpur Province*.
55. Dighe, S. R. (1944). *Peshwa Bajirao I & Maratha expansion*. Karnatak Publishing House.
56. Dighe, V. G. (ed.). (1937). Maratha-Nizam relations 1792-1795. Vol. 4. Bombay: The Government Central Press.
57. Dighe, V.M. (1945). *Early Medieval Indian Society*.

58. Duff, James Grant, History of the Maratha vol. 1, ed. J. P. Gupta (New Delhi: Associated Publishing House, 1971).
59. Duff, James Grant. *A History of the Mahrattas*, Vol. II(1826).
60. Dutt, R. C., The Economic History of India 2 vols. (London: Unwin, 1970.
61. Edwardes, S.M. (1926). *The Nabobs of Nagpur*.
62. Elwin, Verrier (1947). *The Muria and Their Ghotul.* Bombay: Oxford University Press.
63. Fukazawa, Hiroshi (1991). The Medieval Deccan: Peasants, Social Groups and Patterns of Dominance. Oxford University Press.
64. Gadgil, D. R. (1944). *Industrial Evolution of India*.
65. Gadgil, D. R. (1944). The Industrial Evolution of India in Recent Times. London: Oxford University Press.
66. Gadgil, M. & Guha, R. (1992). *This Fissured Land: An Ecological History of India.* Oxford University Press.
67. Gaitonde, M. (1983). *The Bhonsales and the Economy of Nagpur State*. Nagpur: Central India Press.
68. Gaitonde, P. (1989). *Economic History of Central India*. Bombay: Orient Longman.
69. Gardon, H.R. Industrial Activities in Nagpur Region During Bhonsle Rule. Nagpur Historical Review, 1962.
70. Gaurav Sarthak & Thiagu Ranganathan (2023). *Accidental Gamblers: Risk and Vulnerability in Vidarbha Cotton*. Cambridge University Press. DOI: https://doi.org/10.1017/9781108935814.002
71. Gaurav Sarthak & Thiagu Ranganathan (2023). *Accidental Gamblers: Risk and Vulnerability in Vidarbha Cotton*. Cambridge University Press.
72. Gazetteer of Nagpur District. (2024). *Maharashtra State Gazetteers Series.* Government of Maharashtra.
73. Ghurye, G. S. (1963). *The Scheduled Tribes of India.* Bombay: Popular Prakashan.
74. Ghurye, G.S. *Caste and Race in India* (1969).
75. Gokhale, B. G. (1974). *The Maratha Confederacy*.
76. Gokhale, Balkrishna (1974). “The Maratha Confederacy and Its Political Structure.” Indian Historical Review, Vol. 2, No. 1.

77. Gokhale, Balkrishna (1974). *The Maratha Confederacy and Its Political Structure*.
78. Gokhale, Balkrishna Govind, (1979). Surat in the Seventeenth Century: a Study in Urban History of Pre-Modern India (Bombay: Popular Prakashan.
79. Gokhale, Balkrishna Govind. *Poona in the Eighteenth Century*. Oxford, 1974.
80. Gokhale, Balkrishna. “The Judicial System under the Marathas,” *Indian Historical Review* (1980).
81. Gokhale, S.D. (1975). *Traditional Systems of Rural Service in Maharashtra.* Economic and Political Weekly.
82. Gordon, S. (1993). *The Marathas 1600–1818*. Cambridge University Press.
83. Gordon, Stewart (1977). "The Slow Conquest: Administrative Integration of Malwa into the Maratha Empire, 1720–1760." *Modern Asian Studies*, 11(1).
84. Gordon, Stewart (1988). “Burhanpur: Entrepot and Hinterland, 1650–1750”. *IESHR*, 25(4), 425–42.
85. Gordon, Stewart (1993). *The Marathas 1600–1818.* Cambridge: Cambridge University Press.
86. Gordon, Stewart (1993; 1988). *The Marathas*; “Burhanpur: Entrepot…” IESHR.
87. Gordon, Stewart, ‘Burhanpur: entrepot and hinterland, 1650-1750’, IESHR 25/4 (1988), 425-42.
88. Gordon, Stewart, ‘The Slow Conquest: Administrative Integration of Malwa into the Maratha Empire, 1720-1760’, MAS 11/1 (1977), 1-40.
89. Gordon, Stewart. (1993). *The Marathas 1600–1818*. Cambridge University Press.
90. Gordon, Stewart. *The Marathas 1600–1818*. Cambridge University Press, 1993.
91. Gould, William. *Bureaucracy, Community and Influence in India*. Routledge, 2013.
92. Government of Maharashtra (1974). *Maharashtra State Gazetteers: Nagpur District*.
93. Government of Maharashtra. (2020). *Vidarbha development report*.

94. Guha, Amalendu (1972). 'Raw Cotton of Western India: Output, Transportation and Marketing, 1750-1850', *IESHR*, 9(1), 1-42.
95. Guha, Amalendu, 'Raw Cotton of Western India: Output, Transportation and Marketing, 1750-1850', IESHR 9/1 (1972), 1-42.
96. Guha, Nikhiles, Pre-British State System in South India: Mysore 1761-1799 (Calcutta: Ratna Prakashan, 1985).
97. Guha, Ramachandra (1999). *Savaging the Civilized: Verrier Elwin, His Tribals and India.* New Delhi: Oxford University Press.
98. Guha, Ramachandra. *India After Gandhi*. Picador India, 2007.
99. Guha, Ramachandra. *Savaging the Civilized: Verrier Elwin, His Tribals, and India.* Oxford University Press, 1999.
100. Guha, Ranajit. *Subaltern Studies*. Oxford University Press, 2007.
101. Guha, Sumit (1996). *Agrarian Economy of Maharashtra in the Pre-Colonial Period.* Orient Blackswan.
102. Guha, Sumit. *Environment and Ethnicity in India, 1200–1991*. Cambridge University Press, 1999.
103. Gune, V.T. *Judicial System of the Marathas*. 1953.
104. Gupta, Ashin Das (1979). *Indian Merchants and the Decline of Surat c. 1700-1750*. Wiesbaden: Franz Steiner.
105. Gupta, Ashin Das (1981). *Agrarian Relations in India*.
106. Gupta, Ashin Das (1987; 2000). *India and the Indian Ocean*; *World of Indian Ocean Merchant*.
107. Gupta, Ashin Das, 'India and the Indian Ocean in the Eighteenth Century', in idem and Pearson, M. N. (eds.), India and the Indian Ocean, 1500-1800 (Calcutta: OUP, 1987), 131-61.
108. Gupta, Ashin Das, 'The Broker in Mughal Surat, c. 1740', in idem, World of India Ocean Merchant, 399- 409.
109. Gupta, Ashin Das, 'The Merchants of Surat, c. 1700-1750', in idem, World of India Ocean Merchant, 315-41.
110. Gupta, Ashin Das, Indian Merchants and the Decline of Surat c. 1700-1750 (Wiesbaden: Franz Steiner, 1979).

111. Gupta, Ashin Das, Malabar in Asian Trade, 1740-1800 (Cambridge: CUP, 1967).
112. Gupta, Ashin Das, The World of Indian Ocean Merchant: Collected Essays of Ashin Das Gupta, comp. Uma Das Gupta (New Delhi: OUP, 2000).
113. Gupta, K. S. (1984). *Central India and Maratha Rule.* New Delhi: Concept Publishing Company.
114. Gupta, P. S. (1982). *Studies in Indian Administrative History*. New Delhi: Vikas Publishing.
115. Gupta, P.C. (1979). Baji Rao II and the East India Company. Asia Publishing House.
116. Gupta, R. (1981). *Agrarian Relations in India*.
117. Gupta, R. (1981). *Central Indian Trade Routes in the 18th Century*. Delhi: Manohar.
118. Gupta, S. (1966). *Agrarian Systems of Central India*. Asia Publishing.
119. Gupta, S. C. (1979). Maratha expansion in eastern India. *Calcutta Historical Review, 12*, 45–67.
120. Habib, Irfan. *Essays in Indian History: Towards a Marxist Perception*. Tulika Books, 2002.
121. Hamilton, Alexander (1995). *A New Account of the East Indies*. New Delhi: Asian Educational Services.
122. Hamilton, Alexander (1995). *A New Account of the East Indies: being the Observations and Remarks of Capt. Alexander Hamilton from 1688-1723*. New Delhi: Asian Educational Services.
123. Hamilton, Alexander, A New Account of the East Indies: being the Observations and Remarks of Capt. Alexander Hamilton from the year 1688-1723 (New Delhi: Asian Educational Services, 1995).
124. Haque, M. *Orissa Under the Marathas*. Delhi, 1980.
125. Haque, Mohammed Anwarul (1980). Muslim Administration in Orissa, 1568-1751 A.D. Punthi Pustak.
126. Hardiman, David. *Feeding the Baniya: Peasants and Usurers in Western India*. Oxford University Press, 1996.
127. Hasan, Farhat, State and Locality in Mughal India Power Relations in Western India, c. 1572-1730 (Cambridge: CUP, 2004).

128. Hatekar, N., ‘Farmers and Markets in the Pre-Colonial Deccan: The Plausibility of Economic Growth in Traditional Society’, Past and Present, 178/1 (2003), 116-47.
129. Hill, Christopher, ‘Radical Pirates?’, in The Collected Essays of Christopher Hill, vol. 3, People and Ideas in Seventeenth Century England (Amherst: University of Massachusetts Press, 1986, 167-87.
130. Holmes, T. R. (1908). *A history of the Indian Mutiny and the British expansion*. Clarendon Press.
131. Hossain, Hameeda, ‘The Alienation of Weavers: Impact of the Conflict between the Revenue and Commercial Interests of the East India Company, 1750-1800’, IESHR 16/3 (1979), 323-45.
132. Hossain, Hameeda, The Company Weavers of Bengal, The East India Company and the Organization of Textile Production in Bengal, 1750-1813 (Delhi: OUP, 1988.
133. Hunter, W. W. (1880). *The Imperial Gazetteer of India: Central Provinces*. (Vol. 10). London: Trübner & Co.
134. Indian Council of Historical Research. (2018). *Oral history project guidelines*.
135. Indian Institute of Technology, Bombay. (2021). *Digital humanities project report*.
136. Ivermee, Robert (2020). *Hooghly: The Global History of a River*. Oxford University Press.
137. J. F. Dyer, Introduction to the Land Provinces (1921; third impression, Nagpur: pp. 71-73.
138. Jassal, S.T. (2010). *Gender and Tradition in India*.
139. Jenkins, R. (1827). *Report on the territories of the Nagpur State*.
140. Johnson, Gordon. *Provincial Politics and Indian Nationalism*, Cambridge, 1974.
141. Joshi, P.S. (1985). *Maratha Administration in Central India*.
142. Journal of Asian Studies. (2015). *Comparative study of Maratha Confederacy*, 45.
143. Journal of the Bihar Research Society, Vol. XL (1954). "The Marathas in Bengal".

144. Kadam, K. N. (1980). *The Bhonsales of Nagpur.* Nagpur: Maharashtra State Archives.
145. Kale, R. B. (1994). *Vidarbha: Cultural History and Heritage.* Nagpur: Vidarbha Itihas Parishad.
146. Kale, V. D. *Maratha Polity and Military Organisation*. Pune, 1978.
147. Karandikar, S.V. *The Maratha Country and Its People*. 1957.
148. Karlekar, H. (1981). *Rural Society and Panchayat Justice in Pre-Colonial India.* Delhi University Papers.
149. Kashyap, Vishwanath. *History and Culture of Central India*.
150. Kaukiainen, Yijo, 'The Maritime Labour Market: Skill and Experience as Factors of Demand and Supply', in Sail and Steam: Selected Maritime writing of Yijo Kaukiainen, comp. Scholl, Lars U. and Hinkkanen, Merja Liisa, Research in Maritime History, 27 (Newfoundland: International Maritime Economic Association, 2004), 45-52.
151. Kaye, J. W. (1874). *British Policy Towards Nagpur* (Referenced in NAI Proceedings).
152. Keen, Caroline (2003). *The Power Behind the Throne*.
153. Keen, caroline, (2003). The Power Behind the Throne: Relations Between the British and the Indian States 1870-1909. Thesis, School of Oriental and African Studies, University of London. Proquest.
154. King, Anthony D. *Colonial Urban Development.* Routledge, 1976.
155. Kolff, D. H. A, Naukar, Rajput, and Sepoy: The Ethnohistory of the Military Labour Market in Hindustan, 1450- 1850 (Cambridge: CUP, 1990).
156. Kolff, D. H. A. (1990). *Naukar, Rajput and Sepoy*.
157. Kuchewar Website. (n.d.). *Socio-Economic History of Vidarbha under the Bhonsles.* https://www.kuchewarhistory.org.
158. Kulkarnee, N. H. (1975). The Bhonsles of Nagpur: A study in regional autonomy. *Journal of Indian History*, 53(2), 401–420. *(Page range inferred; update if needed.)*

159. Kulkarnee, N.H. (1975). "The Bhonsles of Nagpur: A Study in Regional Autonomy". Journal of Indian History, Vol. 53, Issue 2, pp. 345-362.
160. Kulkarnee, N.H. (1975). Op. cit., p. 348.
161. Kulkarni, A. R. & Khare, G. H. (संपा.). *मराठ्यांचा इतिहास.* कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
162. Kulkarni, A. R. (1992). *Maharashtra in the Age of British Rule*. Pune: Diamond Publications.
163. Kulkarni, A. R. (1992). *Maharashtra in the Age of Shivaji.* Hyderabad: Orient Longman.
164. Kulkarni, A. R. (1992). *Maratha policy in the Deccan and beyond*. Pune University.
165. Kulkarni, A. R. *Maharashtra in the Age of Shivaji*. Deshmukh & Co., 1969.
166. Kulkarni, A.R. (1969). *Maharashtra in the 18th Century*
167. Kulkarni, A.R. (1995). *Maratha Policy and Structure*. Pune University Press.
168. Kulkarni, A.R. (1996). *Maharashtra in the Age of Shivaji*. Pune: Diamond Publishers.
169. Kulkarni, A.R. (2002). *Maharashtra in the 18th Century: A Study in Socio-Economic History*. Pune: Deccan College.
170. Kulkarni, G.T. (1996, 1998). *Medieval Deccan and Bhonsle Rule*.
171. Kulke, Hermann & Rothermund, Dietmar. *A History of India*. Routledge, 2004.
172. Levi, Scott C., The Indian Diaspora in Central Asia and its Trade, 1550-1900 (Leiden: E.J. Brill, 2002).
173. Linguistic Research Institute, Kolkata. (1978). *Linguistic synthesis in Vidarbha*.
174. Maharashtra State Archives, Mumbai. (n.d.). *Nagpur Daftar, Rumal No. 32: Military campaigns*.
175. Maharashtra State Archives, Mumbai. (n.d.). *Nagpur Daftar, Rumal No. 54: Revenue administration*.
176. Maharashtra State Archives, Mumbai. (n.d.). *Nagpur Daftar, Rumal No. 68: Revenue reforms*.
177. Maharashtra State Archives, Mumbai. (n.d.). *Nagpur Daftar, Rumal No. 98: Grants to religious institutions*.

178. Maharashtra State Archives, Mumbai. (n.d.). *Nagpur Daftar, Rumal No. 115: Court festivals and arts*.
179. Maharashtra State Archives, Mumbai. (n.d.). *Nagpur Daftar, Rumal No. 142: Tribal relations*.
180. Maharashtra State Archives, Mumbai. (n.d.). *Unpublished documents of Nagpur Daftar*.
181. Maharashtra State Archives, Mumbai. Nagpur Daftar, Rumal No. 32: Military Campaigns of Raghuji I.
182. Maharashtra State Archives, Mumbai. *Nagpur Daftar, Rumal No. 44: Treaty Correspondence between Raghuji Bhonsle and the Peshwa (1751).*
183. Maharashtra State Archives, Mumbai. Nagpur Daftar, Rumal No. 54: Revenue Administration of the Bhonsles.
184. Maharashtra State Archives, Mumbai. Nagpur Daftar, Rumal No. 54: Revenue and Administrative Documents. p. 12-15.
185. Maharashtra State Archives, Mumbai. *Nagpur Daftar, Rumal No. 55: Religious Grants and Correspondence under Raghuji Bhonsle (1740–1755).*
186. Maharashtra State Archives, Mumbai. Rumal No. 155: *Court Politics 1816–1818*.
187. Maharashtra State Archives, Mumbai. Rumal No. 162: *British Residency Records 1840–1853*.
188. Maharashtra State Archives, Mumbai. Rumal No. 168: *Revenue Commission Records*.
189. Maharashtra State Archives, Mumbai. Rumal No. 175: *Agricultural Changes*.
190. Maharashtra State Archives. (1740–1755). *Nagpur Daftar, Rumal No. 62: Fort and Patrol Records under Raghuji Bhonsle.* Nagpur Archives Department.
191. Maharashtra State Archives. (1740–1755). *Nagpur*
192. *Daftar: Rumal No. 62 (Fort and Patrol Records)*.
193. Maharashtra State Archives. (n.d.). *Nagpur daftar, Rumal No. 62: Fort and patrol records under Raghuji Bhonsle (1740–1755).*
194. Maharashtra State Gazetteer (1970). *Nagpur District.* Bombay: Government of Maharashtra.
195. Malcolm, J. (1970). *A Memoir of Central India*. दिल्ली (Reprint).

196. Malcolm, John. *A Memoir of Central India*. 1823.
197. Malgonkar, Manohar, Kanhoji Angrey Maratha admiral: an account of his life and his battles with the English (London: Asia Publishing House, 1959).
198. Malik, Zahiruddin (1977). The Reign of Muhammad Shah, 1719-1748. Asia Publishing House.
199. Maloni, Ruby, 'Surat to Bombay: Transfer of Commercial Power', Itinerario 26/1 (2002), 61-73.
200. Marshall, P. J. *The Making and Unmaking of Empires.* Oxford University Press, 2005.
201. McLeod, John Bruce. *The English in India, 1780–1860*.
202. Mehendale, G. Trade Networks in Central India During the Bhonsle Period. Pune Historical Society Papers, 1980.
203. Ministry of Defence, Government of India. (1968). *Military history of Marathas*.
204. Mittal, Suresh K. *Central India: History and Culture*. New Delhi: Munshiram Manoharlal, 2006.
205. Mumbai University. (2019). *Social history of Maratha period*.
206. Nagpur Police History. (n.d.). *Historical Records of Administration and Revenue in the Bhonsle Era.* Nagpur Heritage Portal.
207. Naik, V.N. (1972). *History of Vidarbha*.
208. National Archives of India, New Delhi. (1817–1818). *Foreign Political Proceedings: British Policy Towards Nagpur*.
209. National Archives of India, New Delhi. (1854). *Home Department Proceedings: Formation of Nagpur Province*.
210. National Archives of India, New Delhi. Foreign Political Proceedings, 1805-1810: Relations with Nagpur State.
211. National Archives of India. (1805–1810). *Foreign political proceedings: Strategic importance of Nagpur*.
212. National Museum, New Delhi. (n.d.). *Bhonsle period art collection*.
213. Nayeem, M. A. (1977). 'The Working of the Chauth and Sardeshmukhi System in the Mughal Provinces of the Deccan (1707-1803 A.D.)', *The Indian Economic and Social History Review*, 14(2), 153-

191.https://doi.org/10.1177/001946467701400201. (Original work published 1977).

214. NITI Aayog. (2020). *District-level economic plans*.
215. O'Hanlon, R. (1995). *A Comparison of Social Structures in Maharashtra*.
216. O'Hanlon, Rosalind (1985). *Caste, Conflict and Ideology: Mahatma Jotirao Phule and Low Caste Protest in Nineteenth-Century Western India.* Cambridge University Press.
217. O'Hanlon, Rosalind (2014). *Indian Society and the Making of the British Empire.* Cambridge: Cambridge University Press.
218. O'Hanlon, Rosalind. *Caste, Conflict and Ideology in Western India*. Cambridge University Press, 1985.
219. Omvedt, Gail (1994). *Dalits and the Democratic Revolution*.
220. Orr, J.P. (1908). The Bhonslas of Nagpur. Central Provinces Gazetteer Press.
221. Owen & Minor. *British Military Cantonments in India.* CUP Archive, 1998.
222. Parasnis, D. B. (1918). *A History of the Maratha People*. Bombay: P. K. Parasnis & Sons.
223. Parasnis, D. B. (1918). *A Short History of the Bhonsles of Nagpur*. Bombay: Times Press.
224. Pathak, S.M. (1987). *Temples and Education in Medieval India*.
225. Planning Commission of India. (2015). *Regional economic development models*.
226. Puranik, S.V. *Nagpur State Under the Bhonsles*. Nagpur University Press, 1957.
227. Qaiser, A. J., 'The Role of Brokers in Medieval India', Indian Historical Review, 1/2 (1974), 220-46.
228. Raghoji I, 1695, 1739 – 14 February 1755, 14 February 1755, First Bhonsle ruler of nagpur..A. R. Kulkarni & G. H. Khare (Eds.). *Marathyacha Itihas*. Continental Publication.
229. Rahim, M. A. (1971). Rahim, M. A; Abdul Momin, Chowdhury; Mahmood, A. B Mahiuddin; Islam, Sirajul (eds.). Bangladesher Itihas [Bangladesh's History] (in

Bengali) (1st ed.). Dhaka: M. Alam Iden Press. pp. 285–305.
230. Rajwade, V. K. *Marathyanchya Itihasachi Sadhane*, Vol. 1–22. Pune: Bharat Itihas Sanshodhak Mandal, 1926.
231. Rajwade, V. K. *Marathyanchya Itihasachi Sadhane*. Pune: Bharat Itihas Sanshodhak Mandal, 1926.
232. Rajwade, V.K. (Ed.). (1910). Marathyanchya Itihasachi Sadhane, Vol. XV. Bharat Itihas Sanshodhak Mandal. p. 67.
233. Ray, Anirudha, Trade, Politics and Plunder: Marathas at Cambay, c. 1725-1825 (New Delhi: Munshiram Manoharlal, 2006).
234. Ray, B. C. (1960). *Orissa Under Marathas*.
235. Ray, Bhabani Charan (1960). Orissa Under Marathas, 1751-1803. Kitab Mahal. Archived from the original on 21 January 2024.
236. Ray, H. C. *Orissa Under the Mughals and Marathas*. Calcutta University, 1960.
237. Ray, Rajat Kanta. *Entrepreneurship and Industry in India 1800–1947.* Oxford University Press, 2008.
238. Ray, Ratnalekha. *Urbanity and Colonialism in India*, 1995.
239. Raychaudhuri, T., & Habib, I. (Eds.). (1983). *The Cambridge Economic History of India*. Cambridge University Press.
240. Raychaudhuri, Tapan. *India: Transition to the Colonial Period* (1983).
241. Raychaudhury, Tapan and Habib, The Cambridge Economic History of India, I (Cambridge: CUP, 1982).
242. Rediker, Marcus, Between the Devil and Deep Blue Sea: Merchant Seamen, Pirates, and the Anglo-American Maritime World, 1700-1750 (Cambridge: CUP, 1987.
243. Reserve Bank of India. (1972). *History of Indian currency*.
244. Richard Temple, Report on the Zamindari and other Petty Chieftains in the Central Provinces in 1863 (Reprint ed., Nagpur: Government Press, 1908).
245. Richards, John. *The Mughal Empire*. Cambridge University Press, 1996.

246. Russell, R. V., & Hira Lal. (1916). *The Tribes and Castes of the Central Provinces of India*. Government Press.
247. S. N. Joshi, Maraathekaaleen Samaajdarshan (Poona, 1960.
248. Sahitya Akademi. (2019). *Oral traditions of Maharashtra*.
249. Sardesai, G. S. (1933). The Main Currents of Maratha History.
250. Sardesai, G. S. (1946). *New history of the Marathas* (Vol. 3). Phoenix Publications.
251. Sardesai, G. S. (1946). *New History of the Marathas, Vol. II: The Expansion of the Maratha Power (1707–1772).* Phoenix Publications.
252. Sardesai, G. S. (1946). *New History of the Marathas*, Vol. III. Phoenix Publications.
253. Sardesai, G. S. (1957). *Selections from the Peshwa Daftar* (Vol. 32: The Bhonsles of Nagpur). Government Central Press.
254. Sardesai, G. S. (1957). *The new history of the Marathas, Vol. II.* Phoenix Publications.
255. Sardesai, G. S. (1984). History of Modern India: Maratha Period, Part II, vol, I. Bombay: General Printers, Publishers & Agents.
256. Sardesai, G.S. (1946). New History of the Marathas, Vol. II: The Expansion of the Maratha Power, 1707-1772. Phoenix Publications. p. 45.
257. Sardesai, G.S. (1946). *New History of the Marathas, Vol. II: The Expansion of the Maratha Power, 1707–1772.* Phoenix Publications.
258. Sardesai, G.S. (1957). Selections from the Peshwa Daftar, Vol. 32: The Bhonsles of Nagpur. Government Central Press. p. 89.
259. Sardesai, G.S. (1957). Selections from the Peshwa Daftar, Vol. 32: The Bhonsles of Nagpur. Government Central Press. p. 45.
260. Sardesai, G.S. (2002). *New History of the Marathas*. Mumbai: Popular Prakashan
261. Sardesai, Govind (1957). *New History of the Marathas*.
262. Sardesai, Govind. *Maratha History*. Popular Prakashan, 1946.

263. Sarkar, J. (1950). *Fall of the Mughal Empire*, Vol. I–II. M.C. Sarkar & Sons, Calcutta.
264. Sarkar, J. (1955). *Fall of the Mughal Empire* (Vol. III). Orient Longman.
265. Sarkar, J. (1960). Military history of India. Calcutta: M.C. sarkar & sons private LTD.
266. Sarkar, J. (1978). *History of Aurangzeb*. Orient Longman.
267. Sarkar, J.N. *House of the Bhonsles of Nagpur* (1952).
268. Sarkar, Jadunath (1955). *Fall of the Mughal Empire, Vol. III.* Orient Longman.
269. Sarkar, Jadunath (1958). *The Military System of the Marathas*. Orient Longman.
270. Sarkar, Jadunath (1960). *Military History of India*. Calcutta.
271. Sarkar, Jadunath (1964). Fall Of the Mughal Empire 1739-1754. Vol. I (3rd ed.). Orient Longman Ltd.
272. Sarkar, Jadunath (1978). *House of Shivaji*. Orient Longman.
273. Sarkar, Jadunath. (1920). *The Fall of the Mughal Empire*. Orient Longman.
274. Sarkar, Sumit. *Modern India*. 1983.
275. Sathe, A. (2001). *Cultural Life of Maharashtrian Communities*.
276. Sen S. N. (1925). The Administrative System of the Marathas. Calcutta: K.P. Bagchi & Company.
277. Sen S. N. (1928). The Military system of the Marathas. Bombay: Orient Longmans.
278. Sen, S. N. (1954). *Administrative System of the Marathas*. Calcutta: K. L. Mukhopadhyay, 1954.
279. Sen, S. N. (1976). *Administrative System of the Marathas*. New Delhi: Chand Publications.
280. Sen, S. N., The Military System of the Marathas: with a Brief Account of their Maritime Activities (Calcutta: Book Company, 1928.
281. Sen, S.N. (1958). The Military System of the Marathas. Book Centre.
282. Sen, Surendranath (1923). *Administrative System of the Marathas.* Calcutta University

283. Sen, Surendranath (1958). *The Military System of the Marathas*. Orient Longmans.
284. Sethi, R. (2004). *Tribal Economy and Society in Central India*. New Delhi: Concept Publishing.
285. Sethi, R. *Tribal Economy and Society in Central India*. New Delhi: Concept Publishing, 2004.
286. Shankarrao Deo (1960). *Studies on Maratha Education*.
287. Sharma, R. S. (2002). *Early modern Indian states and society*. Manohar Publishers.
288. Sharma, R.N. (2002). History of Education in India. Atlantic Publishers.
289. Sharma, R.S. (1997). *Material Culture and Social Formations in Ancient India*. New Delhi: Macmillan.
290. Sharma, R.S. *Indian Feudalism* (1965).
291. Shastri, A.M. (1998). *Gondwana and its Resources: A Socio-Economic Study*. Nagpur: Vidarbha Sahitya Sangh.
292. Shejwalkar - Nagpur Affairs Vol. 1. - 1954 preiace p. XXXI.
293. Shejwalkar, T. S. (1941). "The Bengal Episode in Maratha History". Bulletin of the Deccan College Research Institute. **2** (3/4): 361–382.
294. Shejwalkar, T. S. (1941). “The Bengal Episode in Maratha History”.
295. Sherwani, H. K. (1973). History of Medieval Deccan (1295-1724), vol. I. The Government of Andhra Pradesh.
296. Sherwani, H. K., & Joshi, P. M. (1973). *History of Medieval Deccan*. Government of Andhra Pradesh.
297. Spear, T. G. P. (1956). *The Twilight of the Mughals*. Cambridge University Press.
298. Stein, Burton. (1989). *Peasant State and Society in Medieval South India*. Oxford University Press.
299. Study Material. (2023). *Bhonsle Administration and Revenue System.* University of Nagpur, Department of History.
300. Subramanian, Lakshmi. *The Sovereign and the Pirate: Commerce and Politics in the Indian Ocean*. Oxford University Press, 2017.
301. Thakur, Ishwari Prasad (1971). *Medieval India: Society, Culture and Religion.* Allahabad: Central Book Depot.

302. Tribal Research Institute, Nagpur. (1985). *Gond Kingdoms after Bhonsles*.
303. Tucker, Richard. *A Forest History of India.* Sage Publications, 1978.
304. Tulpule, Shankar (1979). *Classical Marathi Literature.* Pune: Deccan College.
305. University of Nagpur. (2020). *History of Vidarbha: Continuity and change*.
306. Vaidya, C. V. (1924). *History of Medieval Hindu India (Vol. III).* Poona: Oriental Book Agency.
307. Washbrook, David. *South India 1770–1840*, in *The Oxford History of the British Empire*. Oxford University Press, 1999.
308. White, David L. (1987). 'Parsis in the Commercial World of Western India, 1700-1750', *IESHR*, 24(2), 183-203.
309. Wills, C. J. (1902). *Report on the Land Revenue Administration of the Central Provinces*. Nagpur: Government Press.
310. Wills, C. J. (1902). *The Land and People of Central India*. London: Smith, Elder & Co.
311. Wilson, J. (2016). Indian conquered: British raj and the choas of empire. New Delhi: simon & Schuster.
312. Winius, George D. and Vink, Markus P. M., The Merchant-Warrior Pacified: The VOC and its Changing Political Economy in India (New Delhi: OUP, 19
313. Wink, A. (1986). *Land and sovereignty in India: Agrarian society and politics under the eighteenth-century Maratha Svarajya.* Cambridge University Press.
314. Wink, Andre (1986). Op. cit., p. 215.
315. Wink, André, 'The Jewish diaspora in India: eighth to thirteenth centuries', IESHR 24/4 (1987), 349-66.
316. Wink, André, Al-Hind: the Making of the Indo-Islamic World (Leiden: E.J. Brill, 1990).
317. Wink, André, Land and Sovereignty in India: Agrarian Society and Politics under the Eighteenth Century Maratha Svarājya (Cambridge: CUP, 1986).
318. Wink, André. *Land and Sovereignty in India* (1986).
319. Yazdani, Ghulam (1960). *The Early History of the Deccan.* Oxford: Oxford University Press.

320. Yazdani, Kaveh (ed.). *India, Modernity and the Great Divergence*. Leiden: Brill, 2010.

321. अंधारे, भा. रा. (2005). भो*सले कालीन नागपूर दुसरे मुधोजी उर्फ आप्पासाहेब भोसले भालचंद्र आर अंधारे १७१८ ते १८९६*. सह्याद्री बुक्स.

322. अंधारे, भा. रा. (2005). *भोसले कालीन नागपूर—दुसरे मुधोजी उर्फ आप्पासाहेब भोसले*. सह्याद्री बुक्स.

323. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे समग्र साहित्य खंड २ - मराठी ग्रंथ व ग्रंथकार.

324. काळे, या. मा. (1934). *नागपूर प्रांताचा इतिहास*. नागपूर.

325. काले, या. मा. (1971). *नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास*. नागपूर.

326. कुलकर्णी अ. रा. & खरे, ग. ह. (संपा.). मराठ्यांचा इतिहास, खंड १ ला, २ रा आणि ३ रा कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे.

327. कुलकर्णी अ. रा, व खरे, ग.ह. (१९९७). *मराठ्यांचा इतिहास.* पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.

328. कुलकर्णी, ए. आर. (1995). *मराठा राज्याचा इतिहास*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन.

329. डॉ. कोलारकर शे. व. (२००३). *मराठ्यांचा इतिहास.* नागपूर: मंगेश प्रकाशन.

330. डॉ. काळे, म.वा. (१९९८). *मराठ्यांचा इतिहास*. मुंबई: प्राची प्रकाशन.

331. डॉ. प्रभाकर गद्रे. (2008). *नागपूर राज्याच्या इतिहासाची साधने, मुधोजी द्वितीय उर्फ आप्पासाहेब भोसले,* सह्याद्री बुक्स.

332. डॉ. वी .गो. खोबरेकर, (१९८८). *महाराष्ट्राचा इतिहास मराठा: कालखंड १७०७ ते १८१८.* भाग २, मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

333. प्रा. तांबोळी, प्रा. पवार, प्रा. राजदेव, व प्रा. रूपंवर (२००४). *मराठ्यांचा इतिहास*. पुणे: निराली प्रकाशन.

334. प्रा. महाले व प्रा. पाठक, (१९९७). *मराठ्यांचा इतिहास*. पुणे: विद्या प्रकाशन.

335. प्रा. सावंत, बी. एस. व प्रा. जाधव, व्ही. के. (१९९७). *मराठ्यांचा प्रशासकीय, सामाजिक व आर्थिक इतिहास.* नागपूर: विद्या प्रकाशन.

336. भावे, वा. कृ. (2010). महाराष्ट्राचा सामाजिक इतिहास: पेशवेकालीन महाराष्ट्र. पुणे: वरद प्रकाशन.

337. शेजवळकर त्र्यं.शं. (१९५९). *निजाम पेशवे संबंध 18 वे शतक.* पुणे: विद्यापीठ मुद्रणालय पुणे.

338. सरदेसाई, गो. स. (2002). *न्यू हिस्ट्री ऑफ द मराठाज*. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.

***